

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Ataerkil Kapitalist Tahakküm Altında

KADIN EMEĞİ, BEDENİ

MELDA YAMAN

SOSYAL
ARAşTIRMALAR
VAKFI

SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı

ISBN 978-605-86699-5-6
Sosyal Araştırmalar Vakfı 46

**Ataerkil Kapitalist Tahakküm Altında
KADIN EMEĞİ, KADIN BEDENİ
Seçme Yazılar**

Melda Yaman

Birinci Basım: Kasım 2013

Yayına Hazırlayan
Serap Korkusuz-Kurt

Kapak Tasarım
İlknur Kavlak

Baskı Öncesi Hazırlık
Ülkü Gündoğdu

Baskı ve Cilt:
Kayhan Matbaacılık
Davutpaşa Cad. Güven Sanayi Sitesi C Blok No: No: 244
Topkapı/İSTANBUL Tel: 0 212 576 01 36

Sosyal Araştırmalar Vakfı
İktisadi İşletmesi
İstiklal Caddesi Sahne Sk. No: 5/6
Beyoğlu – İstanbul

Tel/Fax: 0 212 292 55 85 - 86
Web: www.sav.org.tr
e-mail: merhaba@sav.org.tr

Melda Yaman

**Ataerkil Kapitalist Tahakküm Altında
KADIN EMEĞİ, KADIN BEDENİ**

-Seçme Yazılar-

İÇİNDEKİLER

Giriş.....	7
Ön Söz: 1789 Devrimindeki Kadınlara Adanmıştır!.....	11
I. Ataerkil Kapitalist Toplumda Cinsiyetçi İşbölümü.....	17
Ataerki: Bir Kavramın Yeniden İnşası	
“Eski” Ataerki’den Ataerkil Kapitalizme.....	19
Aile, Erkek Egemenliği ve Kadının Toplumsal Konumu:	
Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni’ne	
Yeniden Bakış.....	71
Cinsiyete Dayalı İşbölümü Üzerine Notlar	
-kavramsal ve tarihsel ipuçları-.....	94
Toplumsal Yeniden Üretim Sürecinde Kadınların Ev İçi Emeği...100	
Antonia’nın Yolu: Feminist Bir Ütopya.....	108
II. Geç Kapitalistleşmiş Ülkeler, Sermaye Birikimi,	
Kriz ve Kadın Emeği.....	113
Dünya Bankası, Kalkınma Raporu ve Kadın İstihdamı.....	117
Kapitalist Gelişme ve Kriz Sürecinde Kadın Emeği:	
Asya Deneyiminden Çıkarılacak Dersler.....	123
2001 Krizinin Banka Çalışanı Kadınlara Etkisi	
<i>(Nuray Ergüneş ile birlikte)</i>	159
Tarımsal Üretimde Kadın Emeği: Tütün Üreticisi Kadınlar	
<i>(Özgün Akduran ile birlikte)</i>	181
Hayriye’nin Öyküsü: Kızı olan iyi tütün yapar.....	201

III. Çalışma Yaşamı ve Kadın	203
Çalışan Kadın ve Ruh Sağlığı <i>(Zerrin Oğlağı ile birlikte)</i>	205
Ataerkil Kapitalist Toplumda “Mobbing”	221
Selin’in Öyküsü: Esnek çalışma saatlerine uyabilir misiniz?	235
“Made in Dagenham”: Bir Direniş Öyküsü.....	237
IV. Kadın Bedeni, Kadına Yönelik Şiddet	241
Ataerkil Kapitalist Toplumda Kadın Bedeni.....	243
Valeri’nin Öyküsü: Ataerkil Kapitalist Toplumda Kadın Bedeni.....	258
Kadına Yönelik Şiddetin Ekrandaki Yansıması: Fatmagül’ün Suçu YOK!.....	261

Giriş

U mudun yeniden yeşerdiği, ruhumuzun aklımızın arındığı, yeni bir hayatın olanaklılığını deneyimlediğimiz günlerden geçiyoruz. Gezi direnişi başta direnmenin, birlikte direnmenin, sonra ortaklaşmanın, dayanışmanın, paylaşmanın güzelliğini hatırlattı bize. Devletsiz, polissiz kendi başımıza hayatı örgütleyebileceğimizi gösterdi. Hepimiz haykırmak istiyoruz, umut ediyoruz; bu daha başlangıç olsun!

Kadın emeği ile kadın bedeni üzerine son on yıl içinde kaleme aldığım yazılardan oluşan bu kitabın feministlerin içinde yer aldığı, bizzat örgütlediği, eylediği, söz söylediği bu isyan günlerinde derlenip yayımlanması benim için büyük mutluluk. Ne var ki, bizzat feminist eylemlerin yükseldiği, feministlerin politik özne olduğu bu momentte kadın emeği / kadın bedeni üzerine söz söylemek de hayli güç. Ne de olsa hakikat sözü aşıyor! Gezi deneyimi yaşamı kuranın, toplumu örgütleyenin, direnenin erkekler kadar kadınlar da olduğunu bir kez daha göz önüne serdi. Gezi direnişinde kadınlar bizzat direnişte yer aldılar, Gezi parkında kurulan alternatif yaşamı örgütlediler, forumları düzenlediler, karar alıcı oldular. Kadın katılımının yüzde 50'nin üzerinde seyretmesi önemli bir göstergedydi elbette; ancak ayrıca feministler Gezi parkında hayli belirleyici idiler. Çadırlarıyla, pankartlarıyla, yazılarıyla, gündelik yaşamlarıyla, feminist politikalarıyla Gezi'yi de dönüştürdüler. Gördük ki feministlerle LGBT çok etkindiler; hem direngen hem de müdahaleciydiler, cesur ve yaratıcı sloganlarla eylemleri ve Gezi'yi renklendirdiler, direniş boyunca eril dili eleştirdiler, küfürlü sloganları temizlediler. Muhakkak ki feministlerin Gezi'deki gücü, son yıllarda yükselen

feminist mücadelenin kazanımıydı; Gezi deneyimi de feminist mücadeleyi yükseltti elbette. Feministler belki de ilk kez bu denli görünür oldular. Belki de ilk kez erkekler -sol siyasetten erkekler de -feminizmle bu denli yakın bir temas içine girdiler. Sadece erkekler değil, Gezi’de geceleyen, direnişe katılan, sadece dolaşmaya gelen yüzlerce kadın da feministlerle tanıştı, yakınlıştı.

Gezi direnişi boyunca kadınlar birbirlerine güç verdiler, birbirlerinden güç aldılar. Kadınlar tacize ve tecavüze birlikte karşı çıktılar, “AKP bedenimden elini çek” diye birlikte haykırdılar, hükümetin cinsiyetçi politikalarını birlikte eleştirdiler, “Gezi’de tacize yer yok” dediler. Kadınlar her yerdeydi; eylemde, çadırda, barikatta, revirde, yeryüzü sofrasında (iftarda), sahnede, kürsüde... Slogan attılar, şarkı söylediler, dans ettiler; eylemciydiler, “çapulcuydular”; doktor hastabakıcı hemşireydiler; su taşıdılar, çadır kurdular, eylediler, direndiler, ıslandılar, gaz yediler.

Kitapta yer alan yazılar farklı içeriklere sahip, farklı dönemlerde farklı ihtiyaçlardan ötürü yazıldı. Bununla birlikte sosyalist feminizm tüm yazıları ortak bir paydada buluşturuyor. Yazıların her biri, günümüzde kadınların emeklerinin ve/veya bedenlerinin hangi yollarla ve hangi araçlarla ataerkil kapitalist tahakküm altına alınmaya çalışıldığı sorusunu soruyor ve kadınların kurtuluşunun ataerkil kapitalizmle mücadeleden geçtiğini savunuyor. Kadınlarla erkekler arasında hayli eski tarihlere uzanan eşitsizliğin “eşitlikçi” ilksel topluluklarda da görülebildiğini, ancak esas sınıflı toplumlarda yapılanıp kurumsallaştığını, Antik Yunan’da, Roma’da, feodal dönemde çeşitli biçimler aldığını kabul ediyor. Bu düşünce, aynı zamanda, kapitalizmin kadınlarla erkekler arasındaki eşitsizliklere yaslandığına, her ne kadar soyut dinamiklerinde yansız görünse de, kapitalizmin kuruluşundan bu yana cinsiyet eşitsizliğiyle süregittiğine, ataerkil eşitsizlikleri kimi zaman dönüştürerek, kimi zaman büyüterek yeniden ürettiğine, öyle ki kapitalizmin tam da bu eşitsizlikten beslendiğine dikkat çekiyor. Bu argümandan hareketle, yazılarda, günümüzde ataerkiyle kapitalizm arasındaki ilişkinin çeşitli boyutları,

toplumsal yaşamda ortaya çıkardığı farklı olgular inceleniyor. Sermaye birikimi sürecinde kadın emeğinin özgül biçimlerde sömürüldüğünü, hem arzu nesnesi olarak hem de doğurganlığıyla erkeklerin kadın bedenini tahakküm altına almaya çalıştığını, bunun yanı sıra kadın bedeninin sermayenin değer yaratımı sürecinin konusu haline geldiğini göstermeye çalışıyor.

Yazıları kendi aralarında bir bütünlük kurduğunu düşündüğüm dört bölümde topladım. Her bölümün girişinde yazılarla ilgili tanıtıcı bilgiler bulacaksınız. “Ataerki Kapitalist Toplumda Cinsiyetçi İş-bölümü” başlıklı ilk bölüm çoğunlukla kuramsal yazılardan oluşuyor. Bu bölüm ataerki kavramının feminist yeniden inşasını araştıran yazıyla açılıyor, ardından Engels’in Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni’inde ileri sürdüğü aile ile özel mülkiyet ilişkisine dair tezleri tartışan yazıyla devam ediyor. Sonraki iki yazı cinsiyete dayalı işbölümünü ele alıyor. Bu bölüm Marleen Gorris’in “Antoni-a’nın Yolu” filminin değerlendirilmesiyle kapanıyor.

Sonraki bölüm kapitalist dünyaya geç katılmış, bu nedenle de birikim süreçlerinde özgüllükler barındıran Türkiye gibi ülkelerde kadınların konumunu inceliyor. Kapitalizmin ataerkiyle ilişkisi bu ülkelerde kadın emeği ile kadın bedeni bağlamında özgül sonuçlar doğurabilmektedir. “Geç Kapitalistleşmiş Ülkeler, Sermaye Birikimi, Kriz ve Kadın Emeği” başlığını taşıyan bu bölümdeki ilk yazıda Dünya Bankası’nın Kalkınma Raporu’nda kadın istihdamına biçtiği rol eleştirilmektedir. Sonraki yazılarda geç kapitalistleşen ülkelerde yaşanan krizlerin kadınlara etkisi, tarımsal üretimde kadın emeği konuları işlenmiştir.

Üçüncü bölüm “Çalışma Yaşamı ve Kadın” başlığını taşımakta ve iş yaşamında kadınların özgül sorunlarına odaklanmaktadır. Bu bölümde olumsuz çalışma koşullarının, hane içindeki “ikinci vardiya”nın kadınların ruh sağlığına etkileri ile mobbingi inceleyen yazılara yer verilmiştir.

“Kadın Bedeni, Kadına Yönelik Şiddet” başlıklı son bölüm dolaysızca bedeni ele alan yazılara ayrılmıştır. Ataerki kapitalist toplumda kadınların bedenleri üzerinde inşa edilen tahakküm biçimle-

rinin konu edildiği yazılarda kadın bedeninin arzu nesnesi olarak nasıl kurgulandığı tartışılmış, bunun yanı sıra bedenin nasıl metalaştırıldığı çeşitli örneklerle gösterilmeye çalışılmıştır. Son yazıda, ki kitabın da son yazısıdır, “Fatmagül’ün Suçu Ne” dizisi ve film senaryosu ele alınmıştır.

Evet, Gezi direnişi insanlar arasında eşitlikçi ilişkiler kurulabileceğini gösterdi bize. Sadece bu değil, cinsiyetçi işbölümü kurulumaksızın kadınlarla erkekler arasında da eşitlikçi işbölümü ile hayatın örgütlenebileceğini gösterdi. Elbette kadın bedenini aşağılayan vurgular içeren sloganlar da atıldı, “Taksim Koordinasyonu”nda kadın temsili sınırlıydı, hükümetle görüşmelere katılanlar içinde kadınlar az sayıdaydı! Bunlar ataerkil normların ve eşitsizliklerin öyle kolayca ortadan kaldırılamadığını anlatıyor. Tüm bu deneyimler biz feministler için iyi bir tecrübe oldu; öyle ki feminist politikaları yeniden düşünüürken Gezi direnişi bizlere yol gösterici olacaktır. Yine de bu deneyimle kadınların eyleyen de üreten de direnen de olduğunu bir kez daha gördük.

Gezi eylemlerinin zayıflayarak da olsa sürdüğü bu coşkulu günlerde feminizm artık daha canlı, feminist mücadele artık daha güçlü. Benim de en büyük arzum kitaptaki yazılarla feminist mücadeleye ufak bir katkı koyabilmek, ruhunuzda hoş bir tat bırakabilmek.

Kitaba, Gezi’nin verdiği coşkuyla toplumsal ayaklanmalarda kadınları anarak başlamak istiyorum. 220 sene kadar öncesinin Paris’ine uzanarak, 1789 Devrimi’nde kadınları yâd edelim, o günden bugüne kadınların direnişlerdeki gücünü hatırlayalım istiyorum. Düşüncesiyle, kalemiyle, eylemiyle, direnciyle ve bizzat varlığıyla toplumsal mücadeleyi ve feminist mücadeleyi geliştiren yücelten tüm dünya kadınlarına içten sevgi ve selamlarımla...

Ön Söz:

1789 Devrimindeki Kadınlara

Adanmıştır!

8 Mart 1917’de* Petrograd’da yaşanacağı gibi 5 Ekim 1789 sabahı Paris’te ilk önce kadınlar toplanıp Versailles’a yürüdüler; 1792’de ayaklanma öncesi sokakları kadınlar işgal ettiler; 1795 baharında olaylar kadınların gösterileriyle başladı. 1793 ayaklanması öncesi bir milletvekilinin söylediği gibi “Kadınlar hareketi başlatacak ... [ve] erkekler yardıma gelecek”ti. Peki kimdi bu kadınlar, nereden geldiler, ne istiyorlardı? Tarihe geçtiler mi, devrimle anıldılar mı? Robespierre, Danton, Marat’ı hepimiz tanırız da mesela Théroigne de Mericourt’yu kaçımız duyduk?

Théroigne de Mericourt 14 Temmuz 1789’da Bastille’e yürütenlerin ön saflarındaydı; devrimin ateşli savunucusu, köylülerin destekçisiydi. 1791’te Avusturya ordusunca tutuklandı; 1792 başlarında özgür bırakılınca Jakobenlerin safında savaşa katıldı. Heyecanı, cesareti, kitleleri büyüleyen nutukları takdir görüyordu.

Théroigne eşitsizliğin sadece köylülerle aristokratlar, yahut sadece aristokratlarla bujuvalar arasında olmadığını, kadınlarla erkeklerin ilişkisinin de eşitsizce yapılandığını çok geçmeden görmüştü. Devrimin sloganlarından biri kabul edilen eşitliğin sözde kalmamasını dillendiriyor; günlük yaşamda, politik alanda, bilimde, işte kadınların konumunun erkeklerle eşitlenmesi gerektiğini açıkça savunuyordu. Amazonlar taburunu kurmaya giriştiği günlerde Fransız kadınlarına şöyle sesleniyordu:

* Jülyen takvimine göre 23 Şubat; bu nedenle “Şubat Devrimi” diye anılır.

Haklarımızı ve sorumluluklarımızı öğrenmek için toplumsal bir düzen kurmamız gerekiyordu; ... Fransız kadınları! Bir kez daha tekrar ediyorum; görevimiz büyüktür; yıllardır cahil ve köle durumunda kalan kadının zincirlerini kırmasının tam zamanıdır (aktaran Sebrebyakova, 1998: 25) .

Théroigne varoşlarda bir kadın kulübü kurdu; kadınlar haftada birkaç kez bir araya geliyor, okuyor, tartışıyor, söyleşiyor, toplumsal meselelerle uğraşıyordu. Ne var ki erkeklerin başlarda kahramanlıklarını övdüğü kadınlar şimdi hoşnutsuzluklarının sebebi haline gelmişti; evde yemek pişmiyor, çocuklara bakılmıyor, ev temizlenmiyordu. Ne de olsa bu işler “kadın işiydi”. Sanki “eşitlik, özgürlük, kardeşlik” diye haykıran erkeklere göre eşitlik ve özgürlük sadece ve sadece erkekler içindi. Nasıl ki eşitlik, tüm insanların eşitliği değil toplumsal güç kazanan burjuvaların siyasal erk için aristokratların hakimiyetini kaldırmayı hedeflediği bir eşitlikse ve özgürlük serfleri aristokrasinin tahakkümünden kurtarıp işçileştirmeyi (işçilerin kapitalistlerle eşit (!) iş sözleşmesini gerçekleştirmesini) amaçlayan bir özgürlükse, görünürdeki anlamlarında bile eşitlik, kesinlikle kadınıla erkeğin eşitliği değildi; özgürlük kesinlikle kadının özgürlüğü değildi!

Onaltıncı yüzyıldan itibaren liberal düşünce bireysel eşitlik fikrini ortaya atarak, kralların/ efendilerin mutlak iktidarına karşı çıkarırken, erkek üstünlüğünü savunmayı sürdürüyordu. Örneğin liberal düşüncenin “babalarından” Locke’a göre kadın erkeğe tabidir. Ancak kadının erkeğe tabiiyetinin ruhani bir yanı yoktur; Havva’nın ve diğer bütün kadınların tabiiyeti her kadının kocasına tabiiyetinden farklı değildir. Eğer ki bu tabiiyet “hükümetin orijinal bağıışı ve monarşik gücün temeli” olsaydı, koca sayısı kadar monark olurdu (Locke, 1823: 34). Açık ki Locke’un eleştirisi erkek üstünlüğünün ilahi kökenine yöneliktir; erkek egemenliği tanrısal buyruktan değil, doğal yaradılıştan kaynaklanır; zira erkekler daha güçlü ve daha yeteneklidir. Locke, ataerkil ilişkiyi göklerden yere indirerek, ona doğal, rasyonel bir nitelik kazandırmıştır. Devrimin teorisyenlerinden

Jean Jacques Rousseau'nun kadına ilişkin görüşleri benzerdir. Rousseau'ya göre erkek üstün kadın tabidir; toplumsal ilişkiler geliştikçe, pasiflik ve ürkeklik, kadınların kişisel yazgıları halini almıştır.

Devrim sürecinde erkeklerin dile getirdiği şikayetler benzer düşünceleri yankılar. Devrimci Jakobenler'de bile Théroigne gibi kadın önderlere, toplantıdan toplantıya koşuşturan kadınlara karşı hoşnutsuzluk giderek büyümüştür; öyle ki, erkekler kadınların hareket alanlarını daraltacak tedbirleri gündeme getirmiştir; örneğin Jakobenler kulübünde kadınlar kulübünün kapatılması tartışılmaya başlanmıştır. Hatta Robespierre soğuk bir edayla Théroigne'ın yaptıklarını ve düşüncelerini olumlamadığını bildirmiştir. Théroigne bu saldırıları feminist talepleri yükselterek yanıtlamıştır.

Liberal düşünce yaygınlaştıkça, erkekler “meşaleyi alıp mutlakiyetçi tiranlığa karşı çıkararak özgürlük ve eşitliği savunurken”, Théroigne yalnız değildir; kadınlar kendilerinin “neden dışarıda bırakıldığını merak etmektedir”. Mary Astell erken bir tarihte, 1700 yılında şöyle yazmıştı: “Eğer Mutlak Hükümler Devlet içinde gerekli değilse nasıl oluyor da aile içinde gerekli sayılıyor? Veya aile içinde gerekliyse neden Devlet için de aynı şey geçerli değil? Çünkü biri için öne sürülecek gerekçenin diğeri için daha geçersiz olması mümkün değildir”. “Eğer bütün insanlar doğuştan özgürse nasıl oluyor da bütün kadınlar köle doğuyor? Kadınlar, erkeklerin tutarsız, belirsiz, bilinmeyen, keyfi iradelerine tabi olduklarına göre, bu, Kölelik Durumu değil de nedir?” (aktaran Mitchell, 1998: 32).

Liberal düşüncenin kadınlara kurtuluş getirmeyeceği açıktır. Liberalizmde insanlar piyasa koşullarında “eşittirler”.

Kapitalist toplumda kadınların özgürleşemeyeceğini de biliyoruz. Emek sömürsüne dayalı kapitalist üretim insanları ilkin üretim araçlarına sahip olanlar ile emek gücünden başka hiçbir şeyi olmayanlar biçiminde uzlaşmaz iki kesime ayırır. Bu ayrım kritiktir zira artı-değer üretiminin, yani sermayenin koşuludur. Peki, salt kapitalizme karşı yürütülecek sınıfsal mücadele kadınları özgürleştirebilir mi?

Olanaklı değildir. Théroigne'in öyküsü ne kadar da tanıdık, öyle değil mi. Ondokuzuncu yüzyılda erkek işçiler kadınları ücretli işten uzak tutarak, kadınların ücretli iş edinmesini protesto ederek, kadınları sendikalara almayarak, ücretli işe cinsiyet kazandırmadılar mı? 1967 kışında New York ve Chicago'da kadınlar savaş karşıtı eylemlerde solun cinsiyetçi tutumuyla da mücadele etmediler mi? 1968 yılında Dagenham'da Ford Fabrikası'ndaki 187 kadın işçi işyeri yönetimindeki, evlerindeki, sendikalarındaki erkeklere karşı grev kararını verip, başarıya ulaşmadılar mı?

Kapitalizm ortaya çıktığı ilk dönemlerden bu yana ataerkil sistemle iç içe olagelmıştır. Toplumsal dokuların hücrelerine sinmiş ataerkil eşitsizlik kapitalizmle yeni, özgül görünüm kazanarak varlığını sürdürür. Erkek egemenliği başlı başına kadınları tahakküm altına alan bir sistemken, kapitalizm ataerkinin sağladığı zemin üzerinde kadını özgül biçimlerde baskılandırır. Bu baskı biçimleri hane içinde karşılıksız emek sürecinde, çalışma yaşamında, haklarla yasal güvencelerde ayrımcılıkla karşımıza çıkar.

O halde kadınların kurtuluşu ancak ataerkil kapitalizme karşı mücadeleyle olanaklıdır; hanelerdeki, sokaklardaki, kurumlardaki, yasalardaki, ilişkilerdeki, toplumsal kabullerdeki erkek egemenliğini ortadan kaldırmadan kadınlar özgürleşemeyecektir. Bu mücadelenin ilk taşlarını Théroigne gibi kadınlar döşediler; onlara selam olsun. 8 Mart mücadele günüdür ama aynı zamanda feminist mücadelenin taçlandığı gündür. Tüm kadınların 8 Mart Dünya Kadınlar günü kutlu olsun.

Kaynaklar

- Godineau D. (2005) "Özgürlüğün Kızları ve Devrimci Vatandaşlar", G. Duby ve M. Perrot (der.), Kadınların Tarihi-Cilt 4 içinde, Çev.: A. Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Locke J. (1823) Two Treatises of Government.
- Mitchell J. (1998) "Kadın ve Eşitlik", Kadın ve Eşitlik, Juliet Mitchell ve Ann Oakley (der.), Çeviren ve yayına hazırlayan: F. Berk-tay, Pencere Yayınları, 23-47.

- Rousseau J. J. (1992) Toplum Anlaşması, Çev. V. Günyol, MEB yayınları.
- Serebryakova G. (1998) Fransız Devriminde Kadınlar, Çev.: A. Açıan, Evrensel Basım Yayın.
- Yaman Öztürk M. (2012) “Ataerki: Bir Kavramın Yeniden İnşası - “Eski” Ataerki’den Ataerki Kapitalizme”, Eğitim Toplum Bilim, 2012, 10 (38) : 72-115.

I. Ataerkil Kapitalist Toplumda Cinsiyetçi İşbölümü

Bu bölüm kitaptaki tüm yazıların ana çatısını kurmaktadır. Kitaptaki her bir yazıda günümüzün ataerkil kapitalist toplumunda farklı alanlarda kadın emeğinin çeşitli biçimleri konu edilmiş, her bir alanda cinsiyetçi işbölümünün işleyişine yer verilmiştir. Bu bölüm cinsiyetçi işbölümünü kuramsal bakımdan tartışmaktadır.

Günümüzde toplumsal emeğin kadınlarla erkekler arasında bölünmesi, cinsler arasındaki eşitsizliği yeniden üreterek, erkek egemenliğinin ve kadınların erkeklere tabiiyetinin sürekliliğini sağlar. Kadınlarla erkeklere sürekli ve hiyerarşik yapılanmış farklı görevler atanmasının nedeni ise, tarihi kapitalizm öncesine uzanan, erkeklerin kadınların emeklerini ve bedenlerini denetlemesine olanak veren ataerkil sistemdir. Bu nedenle, cinsiyetçi işbölümünü çözümlemek ve onunla mücadele etmek, ataerkiyi çözümlemeyi gerektirir. İlk yazıda ataerki kavramının feminist bir kavram olarak kavramsal ve tarihsel yeniden inşa süreci ele alınmakta, ataerkil sistemin kapitalizmle ilişkisi tartışılmaktadır. Feministler kendilerinden önce siyaset bilimcilerin, tarihçilerin, sosyolog ve politik iktisatçıların kullandıkları ataerki sözcüğünü erkek egemen sistemi adlandırmak üzere feminist literatüre kazandırmışlardır. Bu süreçte, feminizm içindeki temel ayrışmalar da ataerki kavramında düğümlenmiştir.

İkinci yazı Engels'in Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni'ne günümüzden bir değerlendirmedir. Engels, yapıtında, erkek egemenliğinin evrensel olmadığını, anaerkil toplumları izleyen ataerkil toplumlarla birlikte ortaya çıktığını göstermeye çalışmıştır. En-

gels'in kimi tezleri bugün yanlışlanmışsa da çabası övgüye değerdir. Engels, binlerce yıldır kadınların bedeninin ve cinselliğinin baskılandığını, ev işlerinin kadınların özgürleşmesinin önünde büyük engel yarattığını savunmuştur. Bu yazı, kadınların ezilmesinin kapitalizmle ve özel mülkiyetle ilişkisini tartışmak üzere bir çerçeve sunmaktadır.

Tarihsel süreçte ataerkinin farklı toplumsal formasyonlarda kadınların emek etkinliğine ilişkin ortaya çıkardığı özgül sonuçlar nelerdir; böylesi bir araştırmada yöntemsel bakımdan neler göz önünde bulundurulmalıdır? Üçüncü yazıda farklı toplumsal formasyonlarda kadınlarla erkeklerin emek etkinliklerini incelemek için birkaç ipucu yakalamak hedeflenmiştir. Tarihsel süreçte insanlık farklı üretim tarzları deneyimlemiştir. Erkek egemenliği sistemi ataerki de tarih içinde dönüşmüş, yeniden yapılanmıştır. Ayrıca, her bir özgül üretim tarzının ataerkiyle ilişkisi kadınların emek etkinliğine ilişkin özgül sonuçlar doğurmuştur. Kapitalizm öncesindeki gibi, ataerki kapitalist toplumda da cinsiyetçi işbölümü özgül bir yapı kazanmıştır.

Bir sonraki yazıda tüm toplumlarda ihtiyaçların üretilmesi sürecine eşlik eden insanın üretilmesi ve yeniden üretilmesi sürecinde kadının devasa yükünü görünür kılmak amaçlanmıştır. Kapitalist toplumda ücretli iş karşısında kadınların hane içinde ücretsiz bakım yükü konu edilmiştir.

Son yazı Antonia'nın Yolu filmi üzerine bir değerlendirmedir. Film meta ilişkilerinin hayatımızı sarıp sarmaladığı günümüzde, dayanışma yerine rekabet, ortaklaşacılık yerine bireyselliğin dayatıldığı koşullarda başka bir yaşamın olabilirliğini göstermektedir. Cinsiyete dayalı roller ve cinsiyetçi işbölümünün alt üst edildiği ilişkiler evreninde, yönetmen Marleen Gorris dostluğa, aşka, aileye, çocuk yetiştirmeye, yaşam ve ölüme başka bir gözle bakmayı denemektedir.

Ataerki: Bir Kavramın Yeniden İnşası “Eski” Ataerki’den Ataerkil Kapitalizme*

GİRİŞ

Bu gezegene şöyle bir uğrayıp giden bir konuk bile, dedim kendi kendime, bu gazeteyi eline alıp şu bölük pörçük açıklamalara bir göz atsa, İngiltere’nin ataerkil bir düzenle yönetildiğini anlamazlık edemezdi.

Virginia Woolf, 1992, s.39.

Feminist literatürde erkek egemen toplumu işaret etmek üzere kullanılan bir kavram olan ataerki, kökeni kapitalizm öncesine uzanan, erkeklerin kadınların emekleri ve bedenleri üzerinde tahakküm kurduğu eşitsiz cinsiyet ilişkileri sistemini ifade eder. Kavram akademide son dönemde gözden düşmüş, buna karşılık toplumsal cinsiyet (gender) kavramı yaygınlaşmıştır. Ancak feminist ataerki kavramı feminist mücadelenin ürünüdür ve pek çok feminist için hala temel bir kavramdır.

Toplumsal cinsiyet “kadınlık” ile “erkeklik” rol ve davranışlarının toplumsal ilişkilerle kurulduğunu, bu nedenle değiştirilebilir olduğunu anlatır. Kavramın feminist çalışmalarda yaygınlık kazanması kadınların toplumsal konumunun çeşitli veçheleri, kadın emeği ve kadın bedeni üzerine yeniden düşünmeyi sağlamıştır. Bununla birlikte, toplumsal cinsiyet kavramı, cinsler arası eşitsizliklerin ya-

* Bu yazı Eğitim Bilim Toplum dergisinin 2010 tarihli 38. sayısında yayımlanmıştır.

pısal yahut tarihsel analizinden çok, yansız bir betimlemesini sunma tehlikesi barındırır. Bu nedenle ataerki kavramına kıyasla çok daha sınırlı bir içeriğe sahiptir.

Ataerki, feminist kuramsal tartışmaların yanı sıra feminist politikaların oluşturulmasında da temel bir kavramdır. Günümüz Türkiye'sinde de kadın emeğini ve bedenini tahakküm altına almaya çalışan esnek üretim biçimlerinden kürtaj yasağına liberal – muhafazakâr politikalar karşısında feminist hareketin ataerki kavramı üzerine yeniden düşünmesinin önemli olduğu kanısındayım.

Bu düşünceden hareketle, ataerki kavramının feminist teorik ve politik yeniden inşa sürecini incelemeye çalışacağım. Bu süreçte, feminizm içindeki temel ayrışmaların da ataerki kavramında düğümlendiğini göstermeye çalışıyorum. Ayrıca kadınların günümüzdeki konumunun çözümlenmesinde ataerkinin tek başına açıklayıcı olmadığını, ataerkiyle birlikte kapitalizmin incelenmesi gerektiğini yineliyor, kadınların kurtuluşunun ataerkiyle kapitalizmle mücadele-den geçtiğini savunuyorum.

Ataerkinin (patriarchy) kavramsal kökeni onyedinci yüzyılda siyaset bilimi alanında Thomas Hobbes, Sir Robert Filmer ve John Locke arasındaki tartışmaya dek uzanır. Sonraki dönemlerde Adam Smith, Karl Marx, Friedrich Engels eski aile biçimlerini yahut eski üretim biçimlerini ifade etmek için bu kavrama başvurmuştur. Sosyoloji alanında Max Weber eski otorite biçimlerini tanımlamak üzere ataerkiyi kullanmıştır.

Radikal feministler siyaset bilimi yahut sosyoloji metinlerinde geçen ataerki kavramını, erkek egemenliğini ve erkek egemen sistemi adlandırmak üzere yeniden tanımlayıp, feminist literatüre kazandırmıştır. Yeni içeriğiyle kavram kadınlarla erkekler arasında, hayatın farklı alanlarındaki eşitsiz ilişkileri tanımlamaktadır. Daha sonra Marx'tan ve Marksizm'den beslenen feministler ataerkinin içeriğini genişleterek, kapitalist üretim biçimiyle bağımlı kurmuştur.

Bununla birlikte kendini Marksist olarak tanımlayan feministler arasında bir ayrışma ortaya çıkmıştır. Bir kanat ataerkiyi, ideolo-

ji veya cinsellikte temellenen, tarih dışı bir olgu olarak görüp reddetmiştir. Marksist feministler adıyla anılan bu gruba göre kapitalist toplumda kadınların ezilmesi, kadınların erkeklerle değil sermayeyle ilişkisiyle bağlantılıdır. Öbür kanat, feminizmle Marksizm arasındaki ilişkinin çelişkili yanına dikkat çekerek, kadınların ezilmesini, sınıf sömürüsüyle erkek egemenliğini sentezleyerek açıklamaya çalışmıştır. Kendisini sosyalist feminist olarak adlandıran bu grup, günümüz toplumunda kadınların ezilmesini kapitalizmle ataerkinin ilişkisi temelinde açıklamaktadır.

Dolayısıyla ataerki, radikal feministlerle sosyalist feministlerin cinsiyet eşitsizliğini açıklamada başvurduğu temel kavramdır. Bununla birlikte ataerkinin bu iki feminist yaklaşımda kapladığı yer aynı değildir. Ataerki kavramına yaklaşımı bakımından sosyalist feministleri radikal feministlerden ayıran iki kritik nokta bulunmaktadır. Birincisi sosyalist feministlerin ataerkiyi kavrayışında temellenir. Radikal feministler ataerkiyi evrensel, kimi zaman ideoloji kimi zaman biyolojiyle açıklanan bir yapı olarak tarif ederken, sosyalist feministler ataerkiyi tarihselliği içinde, toplumsal üretim ilişkileriyle bağlantılı yapısal bir sistem olarak yeniden tanımlamıştır. İkincisi kadınların ezilmesinin nedenine dairdir ve dolayısıyla feminist mücadeleyi ve feminist politikaları belirler. Radikal feministler günümüzde cinsiyet eşitsizliğini sadece erkek egemenliği sistemi olarak ataerkiyle açıklayıp, feminist mücadeleyi ataerkiye karşı bir mücadele olarak yürütürler. Sosyalist feministler ise günümüz toplumunu karakterize eden iki sistemi, kapitalist üretim ilişkileri ile ataerkil toplumsal ilişkileri birlikte ele alırlar. Bu ayrım, sosyalist feministlerin günümüz toplumunu ataerkil kapitalizm veya kapitalist ataerki biçiminde kavramlaştırması ile kendini dışa vurur. Radikal feministler cinselliğe, kadın kültürüne, erkek egemenliğine, ataerkil kültür ve ideolojinin yeniden üretildiği alan olarak aile ve diğer kurumlara vurgu yaparken, sosyalist feministler sınıfa, ücretli işe, ücretsiz kadın emeğine ve ataerkil kapitalizmin yeniden üretildiği kurum olarak aile ile diğer kurumlara odaklanırlar.

Esas olarak radikal feminizm, Marksist feminizm ve sosyalist feminizm aynı kadın hareketi içinden doğmuştur. Üçünün de tarihi 1960'ların sonlarında ABD'de, kendilerini Radikal Kadınlar (Radical Women) olarak adlandıran sol hareket içindeki kadın gruplarına uzanmaktadır (Evans, 2003; Hennessy ve Ingraham, 1997; Rowbotham, 1996; Vogel, 1995; Young, 2008). Radikal Kadınlar 1967 kışında New York ve Chicago'da "kadınların özgürleşmesi" şiarıyla toplanmaya başlamıştır (Evans, 2004: 27). Toplantılarda süregiden tartışmalar, kadınları iki ayrı gruba bölmüş; erkek egemen soldan bütünüyle ayrılmak isteyen grup radikal feminist adını alırken, diğerlerine *politicos* denmiştir (Evans, 2004: 27; Echols, 2003: 51). Erken dönem radikal feministler solun, savaş karşıtı hareketlerdeki cinsiyetçi tutumuna karşı ortaya çıkmıştır (Dicker, 2008: 75). Hareketin kökeninde, ayrıca, erkek şiddetine karşı mücadele ile diğer kadınlarla dayanışma düşüncesi yatmaktadır (Brenner, 1996: 55). *Politicos*ların içinden Marksizm'le bağlantılı, yeni bir teorik ve örgütlenme perspektifi taşıyan bir feminizm gelişmiştir (Evans, 2004: 27). Başlarda geniş içerikte sosyalist feminist yahut Marksist feminist olarak adlandırılan bu grup "kadın sorununu" sınıf mücadelesi-nin bir bileşeni olarak tarif etmiştir.¹

Bu süreçte Marksist feministlerin bir bölümü, feminist sorulara Marksist yanıtlar aramanın yarattığı hayal kırıklığıyla feminizm ile Marksizm arasındaki ilişkiyi sorgulamaya başlamıştır. Buna göre Marksizm cinsiyet eşitsizliğini açıklamada yetersiz kalmış, feminist mücadele kapitalizme karşı verilen sosyalist mücadelenin içine gömülmüştür. Feminist teoriyi ve mücadeleyi daha ileri götürebilmek için alternatif bir çerçevenin oluşturulmasına ihtiyaç duyulmuştur. Böylece Marksist feminizm içinde bir kanat solun cinsiyetçi tavrını eleştirerek, kendi özgürlükleri için de mücadele etmeleri gerektiğini anlamış; aynı zamanda, kadınların özgürleşmesinin toplumsal ve ekonomik eşitlik için mücadeleden ayrı tutulamayacağını görmüştür

1 Sosyalist feministler işçi sınıfından kadınların sorunlarını öncelikli ele almıştır (Dicker, 2008: 95; Brenner, 1996: 53). 1969'da Boston'da faaliyete başlayan Ekmek ve Güller en tanınmış sosyalist gruplardan biridir.

(Kennedy, 2008: 499). Sosyalist feminist mücadeleyi, erkek egemenliğiyle sınıf sömürüsüne karşı mücadele olarak teorileştirmiştir. Sosyalist feminist praksis, yükselen radikal feminizmle verili sol arasında kalan kadın aktivistlerce geliştirilmiştir (Kennedy, 2008: 500). Sosyalist feminizmin kendini ayrıştırmasıyla Marksist feminizm cinsiyet baskısını sınıf baskısına indirgeyen feminizm için kullanılmaya başlanmıştır.

Bu makalede “patriarchy” kavramına karşılık “ataerki” sözcüğünü kullanıyorum. Kavram Türkçe’de ataerkinin yanı sıra “patriyarka / patriarka”, “pederşahi”, “babaerki” sözcükleriyle de karşılanmaktadır. Bir parantez açarak farklı karşılıklar arasında neden ataerki kelimesini tercih ettiğime açıklık getirmek istiyorum.

İngilizce literatürde patriarchy terimi babanın egemenliğinden üretim biçimine uzanan bir anlam çeşitliliği içermekle birlikte, feminist teori ve mücadele bu terimi erkek egemenliği sistemi olarak kavramlaştırarak literatüre kazandırmıştır. Çağdaş yazında ataerkiyi ilk anlamlarıyla ele alarak günümüz toplumunda ataerkinin ortadan kalktığını ileri süren yaklaşımlar olduğu gibi, ataerkiyi kadınların ezilmesinin temeli olarak gören yaklaşımlar da mevcuttur. İzleyen bölümde görüleceği üzere İngilizce feminist literatürde de ataerkinin ideolojik bir yapılanma olarak mı yoksa tarihsel, kendi dinamikleri olan bir sistem olarak mı tarif edileceği, feminizmin nasıl tarif edildiğine bağlı olarak değişmektedir. Türkçe literatürde de ataerkiyi bir ideoloji yahut tarihsel kalıntı olarak kabul eden çalışmalar bulunmaktadır. Kavramın Türkçe’de (İngilizce’de olduğu gibi) barındırdığı bu içeriklere karşılık, feminizmin bu kavramı erkek egemenliği sistemi biçiminde yeniden tanımlayarak literatüre kazandırması politik bir kazanım olarak görülebilir. Ayrıca, ataerki sözcüğünün Türkçe olması sözcüğü kullanmak için bir nedendir. Üstelik, ataerki, kavramın orijinal anlamı “babanın egemenliği” ile köken ilişkisini yansıtmaması bakımından önemli görünmektedir. TDK sözlüğünde “ata” sözcüğünün ilk karşılığı baba, ikinci karşılığı “dedelerden veya büyük babalardan her biri” olarak verilmiştir. Sözcük “ata”, ya-

ni babalar, dedeler üzerinden aktarılan erkek egemenliğini işaret etmektedir. TDK sözlüğü de ataerkiyi “soyda temel olarak babayı alan ve ailede çocukları baba soyuna mal eden topluluk düzeni” biçiminde tanımlamaktadır. Bu köken ilişkisi, kavramın arkaik yapısının yanı sıra, günümüzün kapitalist toplumunda kadınların ezilmesinin erkeklerle bağlantısını da açık hale getirmektedir. Böylece ataerki, terimin kavramsal içeriğini kısmen de olsa ortaya koyabilmektedir.

İzleyen bölümlerde ilkin Filmer, Locke, Marx ve Engels ile Weber’in metinlerinde ataerki kavramının tarihsel kökenlerini araştıracağım. Ardından feminist hareket içerisinde kavramın yeniden inşa sürecini, farklı feminist grupların kavrama kazandırdığı farklı içeriklerle birlikte ele alacağım. Bu bölümde önce ilk feminist metinlere kısaca göz atacak, sonra radikal feministlerin, ardından da sosyalist feministlerin ataerkiyi nasıl kavradığını inceleyeceğim. Son olarak ataerki ile kapitalizm arasındaki ilişkiyi açıklamaya yönelik çeşitli yaklaşımları hatırlatacağım. Bu çalışmada ataerki kapitalizm çözümlemesinin, kuramsal tartışmaları barındırmasının yanı sıra günümüzde feminist taleplerin oluşturulmasında da yol gösterici olacağını savunuyorum.

Ön Söz: ‘Ataerki’nin Kökenine Yolculuk

Kelimelerin anlamlarını kodlamaya kalkışanlar, kesinlikle kaybedecekleri bir savaşın içinde yer alırlar; çünkü kelimeler de –tıpkı belirtmeleri amaçlanan fikirler ve nesneler gibi- bir tarihe sahiptir. Kelimelerin anlamlarını –insan icadının ve tahayyülünün hareket alanından bağımsız bir biçimde- zapt edip sabitleme eğilimi, ne Oxford profesörleri ne de Academia Française tarafından tamamıyla önlenebilmiştir.

John Wallach Scott, 2005, s.19.

Shelley Wright ataerkinin seçercesini araştırdığı yapıtında (1997: 127) “şayet sözcüklerin kendi başına bir önemi varsa”, ataerki sözcüğü de “Batı feminizminin merkezi sözcüklerinden biridir” diye

yazmıştır. Erkekler tarafından “efendilerin hikayesi” yollu uydurulmuş olan ataerki, tarihi ve bağlamı olan bir kavramdır.

Ataerkinin (patriarchy, le patriarcat, das patriarchat) orijinal anlamı “babanın egemenliği”dir. Sözcük pater (baba) ve archie (yönetim) sözcüklerinin birleşmesinden oluşur.² İngilizce’de patriarchy başlıca üç anlama sahiptir: İlki özellikle Yunan Ortodoks gelenekte, Hristiyan liderlerde görülen dini güce referans verir: İstanbul’daki başpiskopos kilisenin patriği (patriarch) olarak bilinir. İkincisi, babanın/kocanın karısı, çocukları ve diğer aile üyeleri üzerindeki yasal gücünü ifade eder. Bunun kökeni Roma Hukuku’ndan gelir. Üçüncüsü, erkek egemenliğinin feminist eleştirisini anlatır (Bennett, 2006: 55).

Patriarchy kavramının dolaysız referansı babayadır. Kavram çoklukla kapitalizm öncesi toplumları çağrıştırır. Örneğin feodal toplumda “efendiler” sınıfsal ve cinsel tabiiyetin temeliydi; efendiler mirası, cinselliği ve evliliği eş zamanlı denetleyen “baba”lardı³ (Dahlström ve Liljeström, 1983: 3). Aile üyeleri evde babanın adıyla bir arada bulunuyordu ve özel ve kamusal alan iç içe geçmişti. Leonore Davidoff’un (2002a: 60) pek güzel tarif ettiği gibi, “babalar, özel ve kamusal alanı birbirine bağlıyordu.” Babanın otoritesi mutlak monarşiyle benzerdir. Aile babasına (pater familias) kendi altındakilere karşı sınırsız bir güç kullanma yetkisi verilmiştir. Onları kendi çıkarı veya mülkünün çıkarları için kullanabilir; çocukların ne yapacağına, işbölümüne ve evliliğe karar verir (Dahlström ve Liljeström, 1983: 3).

2 Christine Delphy Sanskritçe, Yunanca ve Latince’de aynı olan pater sözcüğünün çağdaş anlamda baba anlamını taşımadığını belirtir. Delphy’nin aktardığına göre pater, hukuk dilinde başka kimseye bağlı olmayan ve bir aile ile bir mülk üzerinde otoritesi olan erkekler için kullanılırdı (2007: 279).

3 Gerda Lerner ilk Mezopotamya toplumlarında da aileyi “ataerki aile” olarak niteler. “Erken dönemlerde patriarch aile üyeleri ve aile üzerinde tartışmasız otoriteye sahipti. Kadın kocasını “ba’al” veya “efendi” (master) adıyla çağırırdı; koca evin veya tarlanın “ba’al”ı olarak görülürdü. Bu dönemde baba kızını köle veya fahişe olarak satabilirdi, ancak sonra bu yasaklandı” (Lerner, 1986: 168). “Ba’al” efendi, sahip, kral (Molek) ve tanrı anlamlarına gelir.

Toplumun üretim ve yeniden üretim (üreme) süreçlerinin başında olmak, basitçe aile reisi olmaktan öte bir şeydir. Fortes'in terminolojisinde pater familias aynı zamanda siyasi-hukuksal düzenin (politico-Jural order) bir türevi veya ona ulaşmanın köprüsüdür. Çoğu toplumda yetişkin erkeklik konumu, ev halkının başkanlığı ile kamuyla ilgili olaylarda özerk rol, birbirleriyle sıkı sıkıya bağlantılıdır (La Fontaine'den aktaran Maisels, 1999: 374).

Özellikle in patria potestas [sınırsız baba yetkesi / ataerki] [sahibi] olmak ve genel olarak ataların kuşağına ("büyükler") bağımlı bulunmak, kadınların hayatı bir zorunlulukla bağımlı olması, genç [erkek] üyelerin karşı çıkmayıp içlerine sindirebilecekleri bir bağımlılık, yaşam çemberinde onları ailede başkanlığa ve büyükler arasına katılmaya [kıdemliliğe] götüren yolda bir basamak, tüm erkeklerle açık "uygun yol" ve evlenmeleriyle kendi yetkesi altında bir evhalkının kurulmasına varacak önemli bir adım olarak görünecektir (Meillassoux'dan aktaran Maisels, 1999, 274-275).

Ailenin efendisi "baba" ile toplumun efendisi arasındaki paralellik çarpıcıdır. Örneğin, Mezopotamya kentleri bir "büyükler" grubu, bir kral ve bir meclis tarafından yönetiliyordu. Büyükler tapınakların "yöneticiler kurulu" idi. Bu büyüklerden biri oikosun başıydı. Oikos üyeleri pater familias velayeti altında birbirlerine yakın mekânlarda yaşırdı.⁴

Filmer'den Locke'a Ataerki

Ataerki'nin kavramsal kökenine ilişkin en önemli referanslardan biri Sir Robert Filmer'dir. Filmer ataerki düzenin önemli taraftarlarından biri kabul edilir. Ölümünden sonra (1680) yayımlanan kitabının adı Patriarcha'dır. Filmer'ın yapıtında patriarcha, politik gücün tarihsel kökenini ifade eder. Buna göre hiç kimse özgür doğmaz, herkes ailenin tabiyeti altında doğmuştur. Filmer ailenin egemenliğini babanın egemenliği, babalık hakkı olarak adlandırır.

4 Büyükleri anlatan terim, çoğul biçimiyle ab-ba-ab-ba-me olup, "babalar" anlamına gelen sözcük ile aynı etimolojiye sahiptir (Maisels, 1999: 274).

Filmer'in yapıtı döneminin tartışmalarının bir ürünüdür. İngiltere'deki iç savaş⁵ boyunca monarşi ile onu destekleyen ataerkil teori ciddi bir biçimde sorgulanmıştı. Cumhuriyetçiler kralın yetkilerinin sınırlanmasını istiyorlardı. Örneğin filozof Thomas Hobbes, güçlü egemenliğin taraftarı olmakla birlikte, politik gücün Tanrıdan gelmediğini, insanlığın babası Adem'e bahşedilen ruhani tözde temellenmediğini ileri sürüyordu. Hobbes'a göre politik güç erkekler arası bir sözleşmenin, anlaşmanın sonucuydu. Aslında Filmer bu görüşlere karşı ataerkil konumu desteklemek üzere yapıtını kurgulamıştır (Butler, 1978: 137).

Filmer'in kitabı *Kitabı Mukaddes*'in yorumuna dayanır. Bu yorumda iki argüman öne çıkmaktadır: İlki, kadınlar erkeklere tabidir. Kadınlar her durumda erkeklerden daha aşağıdadır; kız kardeşler erkek kardeşlerden, kadınlar kocalarından, prensesler prenslerden aşağıdadır. İkincisi, insanlar arası eşitsizlik, otoritenin mutlak önceliğidir (Filmer ve Laslett, 2009: 12). Filmer *Kitabı Mukaddes*'te (2011: 8-9) tanrının Adem'e tüm insanlar üzerinde egemenlik bahşettiğini savunur.⁶ Adem'in egemenliğini bütün babalara doğru genişletir: "Sadece Adem değil, ardından gelen bütün patriarchalar baskınlık hakkına, çocuklar üzerinde ilahi egemenliğe sahiptir."

Filmer'in savunduğu gibi ataerki ile dinsel yapı arasında bağ var mıdır? Babanın otoritesinin tanrı buyruğuyla örtük bir bağı olduğu söylenebilir. Başlıca bağlantı Eski Ahit üzerinden kurulmaktadır. Örneğin, kadının Adem'in kaburgasından yaratıldığı miti, binlerce yıldır, kadının aşağı konumuna tanrısal dayanak alınmıştır (1986: 183). Çeşitli araştırmacılar da ataerkinin kökeninde mitleri ve dini görmektedir. Örneğin Wright'e göre (1997: 127) ataerki kavramı ölüm, doğum, günahlardan arınma, yeniden diriliş gibi ilksel mitlerle bağlantılıdır. Ayrıca, babanın "doğal" otoritesi Hristiyan simgeci-

5 1642-1651 yılları arasında Cumhuriyetçiler ve Kraliyet yanlıları arasında süregelen politik çatışma.

6 "Tanrı Adem'e sadece kadınlar üzerinde ve onlardan çoğalan çocuklar üzerinde değil ... bütün yeryüzü üzerinde ... ve yeryüzündeki bütün canlılar üzerinde hakimiyet verdi" (Filmer ve Laslett, 2009: 241).

liğinin merkezinde yer alan Tanrı Baba fikrinden ilham almıştır: Üreme, erkeğin etkin, kadının ise “yalnızca edilgen bir kap olduğu” (Davidoff, 2002a: 60) inancına dayanmakta; çocuk erkeğin tohumunun bir ürünü olarak görülmektedir. Bu, haliyle, babaya, çocukların üzerinde mutlak egemenlik kurma hakkı vermekte; babalar çocukların din, disiplin, sağlık eğitiminde tek belirleyici haline gelmektedir.

Filmer’ın yaşadığı dönemde, onyedinci yüzyılda, baba ailenin efendisidir. Aile toplumun merkezi olmasının yanı sıra toplumsal ilişkilerin en küçük modelidir. Aile-toplum arasındaki bu ilişki, kralın otoritesini babanın otoritesine bağlar.⁷ Bu düşünce Davidoff’un kapitalizm öncesinde babanın özel ve kamusal alanı birbirine bağladığına ilişkin düşüncesinin bir başka ifadesi olarak görülebilir. Toplumsal yasaların koyucusu babadır. Filmer da (2011: 12) her türlü prensin, kralın otoritesinin Supream babanın doğal ve ilahi otoritesi olduğunu yazmıştır. Melissa A. Butler’e (1978: 136) göre, bu bağa dayanarak, tabiyet altındakilerin politik yükümlülüklerinin doğası kolayca açıklanabilir. Ayrıca babanın otoritesi ile monarşik güç arasındaki bağ, tebanın gözünde ailenin ve monarşinin meşruiyetini kurucu işlev görür. Nitekim, Filmer kralın egemenliğinin mutlak olduğunu, halkın “babası” olarak kutsal bir biçimde atandığını ileri sürmüştür. Filmer’e göre toplum bir ailedir ve aile tek bir bireye, erkek bireye indirgenebilir. Ailenin baba tarafından yönetimi, bütün yönetimlerin gerçek kökeni ve modelidir.⁸

Filmer’da karşımıza çıkan feodal ataerkil dünya tasavvuru, onyedinci yüzyılın sonlarından itibaren kuramsal bir eleştiriye uğra-

7 Bu çerçevede bir diğer önemli tartışma erkek egemenliğinin devlet eliyle kurumsallaştırılmasına dairdir. Örneğin Gerda Lerner ataerkil ailenin, çok daha önce, Hammurabi Kanunları’yla devlet gücünün bir biçimi olarak kurumsallaştırıldığını ileri sürer (1986: 140).

8 Filmer’in kendisi de bir efendi (patriarch) modelidir (Butler, 1978: 137). Kent’li, toprak sahibi bir beyin on yedi çocuğunun en büyüğüdür. 1610 yılında, büyük bir mirasa konan, çocuk yaşta bir kadınla evlenmiştir. Filmer’a 1619’da Kral James I tarafından şövalye nişanı verilmiştir.

miş, liberal düşüncenin kurucuları toplum düzenine ilişkin bir paradigma değişikliğine gitmiştir. Kapitalizmin kuramsal altyapısını hazırlayan liberal düşünce, eski toplumsal bağların yerine yeni özgür ve rasyonel bireylerin eşitliğini önermektedir: Liberallerle ayrıcalıklı asiller arasında olduğu gibi serflerle asiller arasındaki eşitsiz ilişki, yerini, “özgür” işçiyle kapitalistin ilişkisinin temelleneceği özgürler arası ilişkiye bırakmalıdır. Filmer’in yapıtında savunduğu –ataerkil- toplum yapısında bireyin toplumsal konumu bireysel seçimle ilgisi olmayan, yaradılışla kutsal bir biçimde atanan bir örüntü sergiliyordu. Bu düşünce, liberalizmin kurucularından Locke gibi düşünürlerin insan doğası ile toplumsal ve politik örgütlenmelere ilişkin geliştirdiği yeni bir anlayışla yer değiştirmiştir. Politik güç, özgür doğmuş bireyler arasındaki toplumsal sözleşmeye dayanır. Toplumsal sözleşme ile bireysel seçim, doğumla gelen statü ile kutsallığın yerini almıştır.

Özgür bireylerin seçimleri ile toplum sözleşmesine dayanan yeni anlayış bütün bireyleri soyut düzlemde eşitler. Bu eşitliğin görünürde bir eşitlik olması bir yana, yeni toplumsal düzende kadınların konumunun değişmesine ilişkin bir vurgu da yoktur. Liberaller başlarda kadınların konumunun değişmesine direnmiş; kadınların dışarıda bırakılmasının “insanların eşitliği” üzerine kurulu liberal düşünceyle çeliştiği eleştirilerinin yöneltilmesi üzerine bir takım düzenlemelere gitmişlerdir (Butler, 1978: 136). Örneğin Filmer’a savaş açan Locke’un düşüncesi toplumsal ve politik bir örgütlenme olan ataerkiyle mücadele üzerine kuruludur. Ataerkinin siyasal alanda ve ailedeki içerimlerini eleştirirken kadınların tabiyeti üzerine de değerlendirmelerde bulunmuştur.⁹

9 Locke siyasal alanda ataerkiyle mücadele ederken aile içindeki ataerkiyle de mücadele etmek zorundaydı, çünkü Filmer kralın egemenliğini babanın egemenliğinden türetmişti. Locke’a göre Filmer’in iki varsayımı bulunmaktadır: “Kimse özgür doğmaz” ve bunun üzerinde temellenen “bütün yönetimler mutlak monarşidir”. Locke bu tezler e savaş açmıştır. “Filmer her ne kadar sözleşme düşüncesine karşı dursa da, bugün dışında hiçbir çağda hiçbir ülkede monarşiyi ilahi adalet (jure divine) olarak ileri sürmesi kolay olmayacaktır” (1823: 8).

Locke’a göre de (2008: 78) evlilik toplumun temelidir. Evlilik kadınlarla erkeklerin gönüllü anlaşmasıyla kurulur. Aile bağı üremeyle ilgili ihtiyaçlara dayanır; çocuğun ihtiyaçları kadınıla erkeği evlilik bağıyla bir araya getirir. Locke siyasal toplumu özgür, eşit, rasyonel ve mülkiyet sahibi olabilen insanların birliği olarak tanımlamıştır. Evlilik bağı üreme adına kurulurken, mülkiyet yararına sürdürülür (Butler, 1978: 144). Locke’a göre, Havva’nın ve diğer bütün kadınların tabiyeti her kadının kocasına tabiyetinden farklı değildir. Eğer ki bu tabiyet “hükümetin orijinal bağısı ve monarşik gücün temeli” olsaydı, koca sayısı kadar monark olurdu. Adem’e bahşedilen güç sadece her kocanın aile içindeki evlilik gücüdür, politik güç değildir. Kocanın karısıyla ortak mülkiyetindeki nesnelerle toprağı düzenleme gücüdür, ancak kadının yaşamı yahut ölümü üzerinde politik güç değildir (Locke, 1823: 34).

Görüldüğü üzere Locke erkeklerin ataerkil egemenliğini, kadınlara bazı haklar tanıyarak kısıtlamıştır, örneğin kadınlar kocalarının denetimi dışında mülk edinebilir. Lock’a göre (2008: 27) erkeğin kadın üzerinde, İncil’den ve Tanrıdan aldığı güçle kurduğu tahakküm ortadan kalkmalıdır.

Locke liberal düşüncede kadının konumuna bir alan açtığında, kadınları erkeklerle eşitleme hevesinde olmamıştır. Tersine erkeklerin üstünlüğünü kabul etmektedir. Locke’un eleştirisi bu üstünlüğün ilahi kökenine yöneliktir. Erkek üstünlüğü tanrısal buyruk değil, doğal yaradılıştan kaynaklanır. Erkekler daha güçlü ve daha yeteneklidir (2008: 27). Locke, böylece, kadınlarla erkekler arasındaki ilişkiyi, evlilik ilişkisini, Filmer’in tanımladığı ruhani kökeninden koparmış, verili aldığı erkek üstünlüğünü doğal nedenlere bağlamıştır. Locke, ataerkil ilişkiyi göklerden yere indirerek, ona doğal, rasyonel bir nitelik kazandırmıştır.¹⁰

10 On altıncı yüzyılda liberal düşüncenin bireysel eşitlik fikrini ortaya atarak, kralların/efendilerin mutlak iktidarına karşı çıkmasına karşın erkek üstünlüğünü savunmasına kayıtsız kalmayan kadınlar da olmuştur. Erkekler “meşaleyi alıp mutlakiyetçi tiranlığa karşı çıkararak özgürlük ve eşitliği savunurken”, kadınlar kendilerinin “neden dışarıda bırakıldığını merak ediyordu”

Jean Jacques Rousseau'nun kadına, kadın emeğine, aile ile devlet arasındaki ilişkiye dair görüşleri Lock'la paraleldir. Rousseau'ya göre erkek üstün kadın ise tabidir, cinsiyete dayalı işbölümü cinsler arasındaki temel farkın yansımasıdır. Toplumsal ilişkiler geliştikçe, pasiflik ve ürkeklik, kadınların kişisel yazgıları halini almıştır. Kadının yazgısı ailenin yeniden üretimidir, ki bizzat aile birliği kadına bağlıdır. Rousseau'ya göre, cinsler arasındaki ilişkilerdeki pasiflik, ürkeklik ve tevazu, kadınsı özelliklerdir (Lange, 2002: 30)

Rousseau'nun yapıtlarında aile üzerine farklı yorumlara rastlanmaktadır. M. Butler da Rousseau'nun aile ile devlet ilişkisi üzerine iki çelişkili argüman geliştirdiğini ileri sürer. Rousseau 1762'de Toplum Sözleşmesi'nde (1992: 3), aile politik toplumların ilk örneğidir diye yazmıştır. Politik Ekonomi Üzerine Söylem'de (2004: 1) aile teriminin, büyük ailenin yönetimine, devlete genişletildiğini ancak devletin aile ile hiç bir ortak yanının bulunmadığını ileri sürmüştür. Rousseau, ilkinde, Locke'un izinde kadının erkeğe tabiyetini doğallaştırmaktadır. İkincisi, Rousseau'nun kendini Filmer'in ataerkil teorisinden uzak tutma çabasının ürünüdür (Butler, 2002: 223).

Kapitalizme geçiş sürecinde babanın (ve kralın) “mutlakiyeti” başka biçimlerde de sorgulanmaya başlamıştır. Örneğin Wright dinde Reformasyonun, hatta on yedinci ve on sekizinci yüzyıllardaki Avrupa devrimlerinin ataerkil dini yapıya meydan okuduğunu ileri sürmüştür. Wright'a göre erkekler bu süreçte Babanın/Kralın ataerkil egemenliğinden politik ve ekonomik olarak özgürleşmeyi talep

(Mitchell, 1998: 32). Mary Astell 1700 yılında şöyle yazmıştı: “Eğer Mutlak Hükümlerlik Devlet içinde gerekli değilse nasıl oluyor da aile içinde gerekli sayılıyor? veya aile içinde gerekliyse neden Devlet için de aynı şey geçerli değil? Çünkü biri için öne sürülecek gerekçenin diğeri için daha geçersiz olması mümkün değildir”. “Eğer bütün insanlar doğuştan özgürse nasıl oluyor da bütün kadınlar köle doğuyor? Kadınlar, erkeklerin tutarsız, belirsiz, bilinmeyen, keyfi iradelerine tabi olduklarına göre, bu, Kölelik Durumu değil de nedir?” (aktaran Mitchell, 1998: 32).

etmekteydi. Böylece bu dönemin bitiminde ataerki “evcilleştirildi”. Kadınlar şimdi ev içindeki özel alanda çok daha güçlü bir biçimde babanın / efendinin egemenliği altına alınmış oldu. Ataerkinin özelleşmesi, burjuva kapitalizminin gelişimiyle ve politik yapılarıdaki serbestleşmeyle paralel gelişti. “J. J. Rousseau ile A. Smith, M. L. King ile S. Johnson, E. Burke ile Robespierre tek bir konuda hemfikir olabilirdi: Kadın aşağı statüde ve itaatkar idi” (Wright, 1997: 128). Wright’a göre eski ataerki, sadece, erkeklerin yeni liberal demokratik birliğini, yeni rasyonel ataerkiyi kurmak üzere yıkılmıştır.

On dokuzuncu yüzyılda çocuklara ve çocuk emeğine ilişkin düzenlemeler de ataerki yetkeyi sarsmıştır. Çocuk haklarının gündeme gelmesi ve çocuk emeğine duyulan ihtiyacın azalmasıyla babanın mutlak yetkesi sorgulanmaya başladı. Babanın çocuklar üzerindeki egemenliği azalırken, mahkemeler anne ve çocuktan yana kararlar veriyordu.¹¹ Cinsiyete dayalı işbölümünün kapitalist toplumda erkeğe yüklediği yeni rol sonucunda, babanın egemenliği biçim değiştirdi. Babalık “ailenin geçimini sağlayan tek kişi” olarak yeniden tanımlandı. İşçi sınıfı erkekleri hem erkek hem de baba olarak bu gücü elinde tutuyordu. “Babalık yalnızca erkek olmanın değil, yetişkin bir erkek oluşun da önemli bir göstergesiydi ... toplumsal cinsiyet düzeninin kurulmasında babalık önemli rol oynadı” (Davidoff, 2002a: 60).

Politik Ekonomide Ataerki

Ataerki kavramının politik ekonomide erken kullanımına insan toplumlarının tarihini inceleyen Smith, Marx, Engels’in yapıtlarında rastlanmaktadır. Sosyoloji alanında Weber örnek alınabilir. Bu düşü-

11 Ancak babanın egemenliği öyle kolayca ortadan kaldırılır gibi değildi, hatta dönüştürülür gibi bile görünmüyordu. Davidoff’un 1870’lerden aktardığı bir mahkeme tutanağı, babanın sarsılmaz yetkesine duyulan inancı gözler önüne sermektedir: Hakim Lord Bowen babanın davranış ve tutumundan hiç hoşlanmadığını belirtmiş, ama baba hakkının “insanlık tarihinin en temel ilkesi” olması nedeniyle müdahalede bulunamayacağı doğrultusunda karar vermişti (2002a: 60).

nürler ataerki kavramını eski aile biçimi, eski otorite biçimi, yahut, eski hane üretim biçimi olarak kullanırlar.

Smith (1982) insanlık tarihinde farklı aşamaları incelediği ders notlarında çeşitli insan topluluklarında hane içinde babanın egemenliğine dayanan ataerki otoriteye yer vermiştir. Roma Hukuku’nu ve çeşitli toplumları inceledikçe, erkeklerin kadınlar karşısında yasalar nezdinde haklara sahip olduğunu görmüştür. Aile Hukuku bölümünde babanın karısıyla, ebeveynin çocuklarıyla ve efendilerin hizmetkârlarıyla ilişkisini teker teker ele almıştır. Hane içi ilişkileri hane üyelerinin birbiriyle ilişkisi biçiminde değil, daha çok babanın her biriyle ilişkisi biçiminde ele alması manidardır. Smith karı ile koca ilişkisini incelerken erkeğin sınırsız boşanma hakkının olmasını eleştirmiştir (1978: 438). Baba çocuk ilişkisini incelerken, ailenin babanın mutlak yetkesi üzerine kurulu olduğu erken dönemlerde babanın çocuklarıyla ilişkisini şöyle tasvir etmiştir (1982: 449):

Baba, çocuklarını büyütüp büyütmemeye kararını vermekte özgürdü. Çocuklarını büyütmeyi reddetmesi adaletsizlik sayılmazdı ... Yasanın engellediği tek şey dolaysızca çocukların öldürülmesiydi, ancak baba, şayet isterse, çocukları buna maruz bırakabilirdi.

Aile kavramı Latince’den türemiştir ve köle anlamına gelir. Smith, çocukların “köle” babanın “efendi” olduğu aile biçimini ve babanın çocuklarını öldürme hakkının olduğu Roma Hukuku’nu anlatmaktadır.

Smith yer yer yönetsel anlamda hükümdarın ataerki yetkesine de değinmiştir. Örneğin bir kraldan şöyle söz etmiştir: Ataerki bir otoriteymiş gibi, halkının bir çeşit babasıymış gibi otoritesini tanrıdan alır ve ona karşı gelmek tanrıya karşı gelmek demektir (1982: 319-320). Yine bir başka yerde efendilerin - beylerin (patriarch) otoritesinin maddi dayanağına değinmiştir: Zanaatlerin ve imalatın bilinmediği ve insanoğlunun [!] lüksü neredeyse hiç tanımadığı ilk dönemlerde, zengin bir adamın mülkünü harcamasının hiçbir yolu yoktur, ancak başkalarına dağıtır; onlar böylece ona bağlı hale gelirler. Bütün efendiler bir çeşit bağımsız prenslerdir. Bütün bunların ötesinde efendilerin hatırı sayılır ölçüde doğal bir gücü vardır ve ne-

redeyse tek yargı gücüne sahiptirler (1982: 202-203).

Smith'in hem hane içinde hane üyeleri üzerinde yetke sahibi efendi baba (patriarch) hem de belirli bir bölge yahut ülkede insanlar üzerinde yetke kuran efendi (patriarch) tanımlaması, erkeğin gücünü hane içinde ve hane dışında mutlak bir güç olarak kurmasının temellerini ortaya koymaktadır. Burada haneden devlete geçiş kritiktir. Davidoff (2002: 109) bu geçişi günümüz modern devletlerine doğru uzatmıştır. "Modern devletin yapısı, temelinde bir erkeğin yönettiği, evlilik ve kadın/çocuk bağımlılığı yoluyla bir arada tutulan hanehalkı varsayımı olmaksızın bugünkü şekliyle var olamazdı".

Smith'in yapıtlarında ataerki babanın otoritesini tanımlamakta, hane içinden kamusal otoriteye doğru uzanan bir anlam çeşitliliği barındırmaktadır. Politik ekonominin en büyük eleştirmeni Marx ile Engels'in yapıtlarında ise ataerki üretim biçimiyle ilişkili ele alınmıştır.

Marx'la Engels babanın egemenliği olarak ataerkiyi, kavrama yeni bir ekonomik ve tarihsel anlam katarak kullanmışlardır. Yazarlar çeşitli yapıtlarında babanın egemenliği altındaki ataerki aile ile ataerki aile ekonomisine değinmiştir.

Engels Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni'nde, Morgan ve Bachofen'den hareketle, tarihte anaerki bir dönemin ardından kadınların statüsünün düşürüldüğü ataerki dönemin ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Ayrıcalıklı erkek üstünlüğünün etkisini ilk olarak ataerki ailede ortaya koyduğunu belirtmiştir (Engels, 1990). Morgan'dan alıntılarla, ataerki aileyi şu şekilde tanımlamıştır: Ataerki aile, büyükbaş ve küçükbaş hayvan sürülerini yetiştirmek ve toprak mülkiyetini elde tutmak amacıyla, özgür yahut bağımlı bir grup insanın aile içinde, babanın egemenliği altında örgütlenmesidir (Engels, 1990: 62-63). Ataerki ailede mülkiyeti elinde tutan ve üretim sürecini yöneten aile reisi erkektir. Kadınlar ve çocuklar erkek otoritesinin tahakkümü altındadır (O'Hara, 2001: 843). Marx'la Engels (1979) Alman İdeolojisi'nde de ilksel topluluklarda tarımsal üretimin ilk aşamalarında "doğal" ataerki aileye değinmişlerdir.

Ataerkil ailenin başkanı (kabile başkanı), onun altında kabile üyeleri, en altta köleler yer alır.

Marx ile Engels ailenin mülkiyet sahibi ve üretici bir birim olduğu “ataerkil üretim biçimi”ni anarlar. Ataerkil üretim biçimini, bir üretim tarzı olarak kavramsallaştırmamışlardır; sadece kapitalizm öncesi belirli bir dönem boyunca hanelerdeki üretim biçimini resmetmek üzere kullanmışlardır. Marx (1997: 88), örneğin, Kapital’in birinci cildinde “kendi gereksinmesi için hububat, hayvan, iplik, keten bezi ve giyecek üreten bir köylü ailesinin ataerkil sanayisi hemen yakınıımızdadır” sözleriyle kapitalist toplumda “ataerkil üretimin” kalıntısını işaret etmiştir. Ekonomi Politikın Eleştirisine Katkı’da meta üretimi ile ihtiyaç için üretimin yapıldığı ataerkil köy üretim sistemini karşılaştırmıştır. Meta üretiminden farklı olarak, ataerkil köy sanayiinde iplikçi ile dokumacının aynı çatı altında yaşadığı durumda –diyelim ki ailenin ihtiyaçlarını karşılamak üzere ailedeki kadınlar ip eğirirken erkeğin dokuma yaptığı durumda-, iplik ve kumaş toplumsal ürünlerdi; ip eğirmek ve kumaş dokumak ise aile çerçevesini aşmayan toplumsal işlerdi (1993: 48). Alman İdeolojisi’nde Marx’la Engels toplumsal emeğin farklı üretim sektörlerine dağılımından söz etmiş ve ataerkil üretim biçimine değinmişlerdir. Buna göre toplumsal işbölümü ticaret ile sanayi alanlarında işbölümüne yol açar. Farklı grupların görelî durumları tarım, sanayi ve ticarete uygulanan yöntemlerle bağlantılıdır. Bu yöntemler ataerkil veya köleci olabilir (1979). Komünist Manifesto’da “ataerkil” ilişkiler, burjuvazinin silip süpürdüğü, yerine kendi özgül ilişki biçimlerini geçirdiği eski topluma ait kalıntılar olarak nitelenmiştir.¹²

Burjuvazi tarihte son derece devrimci bir rol oynamıştır. İktidara geldiği her yerde burjuvazi tüm feodal, ataerkil, kırsal ilişkileri darmadağın etmiştir ... Modern sanayi ataerkil ustanın küçük atölyesini sanayi kapitalistinin büyük fabrikasına dönüştürmüştür (1998: 48-49, 55).

Manifesto’dan alıntılıadığım son cümlede ataerki, Kapital’de

12 Orijinal çeviride “babaerki” karşılığı tercih edilmiştir.

yer aldığı gibi, kapitalizm öncesi üretim biçimi altında, “hane reisinin”, babanın, üretim araçlarına sahip olup, üretim örgütlenmesini kontrol ettiği bir yapı olarak tanımlanmıştır. Bu ataerki kavrayışı erkeğin efendi olduğu aile ilişkisine işaret etse de, kadınların erkekler tarafından baskılandığı erkek egemen ilişkiler sistemini tanımlamaz. Kavrama bu içeriği çok sonra feministler kazandıracaktır.

Sosyoloji alanında kavramın kullanımında Weber referans alınmaktadır. Weber egemenlik ve tabiyet ilişkisini açıklamak üzere “Herrschaft” kavramını kullanmıştır.¹³ Ataerki kavramını feminist literatüre kazandıran Kate Millett, Weber’in Herrschaft kavramından hareket etmiştir (Murray, 2005: 7). Millett cinsler arasındaki ilişkinin, yüzyıllar boyunca süregittiği gibi bugün de Herrschaft, egemenlik ve tabiyet ilişkisi örneği olduğunu yazmıştır (Millett, 2000: 25).

Weber geleneksel otorite biçimlerini modern bürokratik otorite biçimleriyle karşılaştırarak ele almış; ataerkilliği en yalınkat, geleneksel egemenlik biçimi olarak nitelemiştir (1995: 337). Weber’e göre ataerkillik, hem ekonomik hem de akrabalık temelinde örgütlenmiş bir grubu (hane), belirli bir kalıtsal hukuk gereğince belirlenmiş tekil bir bireyin yönetmesidir (1995: 337). Ataerkillik, ataerkil otoritenin aile içinde itaat edilmesi gereken kurallar koyması yoluyla işler. Ataerkil güç hane reisi olan erkeğin sadece karısı ve çocukları üzerinde kurduğu otorite ile sınırlı değildir; hane reisi hane içindeki genç erkekler, hizmetkârlar ve köleler üzerinde de otorite sahibidir.

R. A. Sydnie, Weber’in anne ve çocuktan oluşan temel aile biçimini yegane doğal aile biçimi olarak gördüğüne dikkat çeker. Weber’e göre kadını kendi mülkü yapmak isteyen erkeğin cinsel talebi, bu doğal aile biçimiyle yer değiştirmiştir. Böylece, doğal aile biçimi efendinin toplumsal olarak kurulan otoritesiyle yıkılmıştır. Ataer-

13 “Herrschaft belli içerikte bir buyruğa boyun eğmeye hazır belli kişilerin bulunma olasılığı demektir” (Weber, 1995: 92). Weber’i İngilizce’ye çeviren Talcott Parsons legitime herrschaft’ı otorite olarak çevirmiştir.

kil hanelerde efendinin otoritesi, hane içindeki ilişkileri doğal kabul eden gelenekte temellenir. Sonuç olarak hane içinde egemenlik ve tahakküm ilişkisi, erkeğin normal fiziksel ve entelektüel üstünlüğü karşısında kadınların bağımlı kılınmasından doğar (1994: 59). Weber, kadınlarla erkekler arasında ataerki otoritede temellenen eşitsizliği sorgulamamış, doğal kabul etmiştir (Jackson ve Scott, 2008: 4).

Görüldüğü üzere bu erken dönem çalışmalarda ataerki, erkek egemenliği sistemi veya erkeklerin kadınları baskıladığı ilişkiler bütünü olarak ele alınmamaktadır. Kavram, tarihin eski dönemlerinden kalan, üretim ilişkileri ile bağlantılı (Marx ve Engels), ailenin kökeniyle bağlantılı (Marx ve Engels, Weber) veya yalnızca eski otorite biçimi (Weber, Smith) olarak tanımlanmıştır. Kavramın söz konusu kullanışlarında erkek erkine, erkek otoritesine, erkek egemenliğinin bir biçimine işaret görülmektedir.

“Eski” Ataerkiden Feminist Ataerkiye

Feministler ataerki kavramını eşitsiz cinsiyet ilişkileri sistemi ni tarif etmek üzere kullanırlar. Feministlerin kullandığı ataerki kavramı yukarıdaki kullanımlardan farklı olmanın yanı sıra, belirtik bir biçimde erkek otoritesini anlatır ancak örtük olarak aileye ve kadınların ev içi üretim süreçlerine referans verir.¹⁴

Kimi feministler Weber ve diğer sosyologlara referansla ataerkinin kapitalizm öncesi toplumları niteleyen tarih dışı bir kategori olduğunu düşünmektedir. Örneğin, Edmund Dahlström ve Rita Liljeström (1983) bugün erkek egemenliği olarak tanımladığımız ilişkiler bütünü, sanayi kapitalizmini önceleyen ataerkiden kaynaklandığını kabul etmekle birlikte, günümüzde eski ataerkinin temellerinin yıkıldığını ve ataerkinin üzerinde yükseldiği yasal zeminin orta-

14 Ataerkiyi yukarıdaki ilk kullanışlarına referansla tanımlayan feministler de bulunmaktadır. Örneğin Roberta Hamilton *The Liberation of Women: A Study of Patriarchy and Capitalism* (Kadınların Özgürleşmesi: Bir Ataerki ve Kapitalizm Çalışması) adlı yapıtında Weberyan ataerki kavramına dayanan ataerki çözümlemesi geliştirmiştir (Jackson ve Scott, 2008: 5).

dan kalktığını savunmaktadır. Yazarlara göre bugün efendilerin hükümlerliği piyasanın soyut düzenine dönüşmüştür ancak piyasa kültürü hala erkeklerin baskınlığı altında işlemektedir. Ataerki yerine erkek egemenliğini (male rule) kullanmak gerekir (1983: 7).¹⁵

Barbara Ehrenreich (2005) de sanayi kapitalizminin ataerki sistemin yerini alarak, ataerkiyi ortadan kaldırdığını ileri sürmektedir.¹⁶ Ehrenreich'e göre sanayi kapitalizmi ataerkinin yanı sıra ataerkinin üzerinde geliştiği ve onun üzerinde durduğu zemini kaydırmıştır. Kapitalizmle birlikte üretim fabrikalarda yapılmaya başlanmış, bireyler ailelerden koparak 'özgür' ücretli işçilere dönüşmüştür.¹⁷ Eğer biz kadınlar bugünkü deneyimi anlamak istiyorsak, bir sistem olarak kapitalizmi düşünmeye yönelmemiz gerekir (2005: 73).

Buna karşılık Valery Bryson (1999) ataerkinin kadın mücadelesinde hala kullanışlı bir kavram olup olmadığını tartışmaktadır. Bryson kavrama getirilen eleştirileri yanıtlayarak, günümüzde ataerki erkek egemenliğinin sürdüğünü göstermektedir. Ne var ki Bryson, ataerkiyi bir sistem olarak niteleyen yaklaşımlara itiraz etmektedir. Ataerkinin kapitalizm gibi içsel dinamikleri olan bir sistem olarak nitelenmesi, Bryson'a göre, ataerkiye uygun düşmeyen bir açıklama gücü atfetmektedir. Bununla birlikte Bryson belirli sı-

15 Yazarlara göre erkek egemenliği yeni politik alanı kaplamaktadır; daha iyi organize; daha soyut ve daha az kişiseldir, din veya ahlaki algıya değil, teknolojik ve bilimsel süreçlerdeki inançlara dayanmaktadır. Kamu yaşamı erkeklerin egemenliği için temel oluşturur. Erkekler politik kamusalılıkta ve piyasa sisteminde lider konumundadır. Ekonomik, politik, dinsel ve ideolojik toplumsal kurumlar tek bir cinsiyetin egemenliğindedir. Tanrının sesini ileten, tarihi, mitleri, bilimi ve teknolojiyi dikte eden erkeklerdir (1983: 7).

16 Ehrenreich ataerkiyi orijinal anlamında kullandığını, "üretimin hane içinde merkezileştiği ve en yaşlı erkek tarafından yönetildiği" bir sistemi kastettiğini vurgulamaktadır.

17 Ehrenreich kapitalizmin ataerki üretim örgütlenmesini ve aile yaşantısını bozduğunu söylemenin, elbette ki, kapitalizmin erkek üstünlüğünü ortadan kaldırdığını söylemek anlamına gelmediğine dikkat çekmektedir. Fakat bugün tanık olduğumuz belirli biçimlerdeki cinsel baskı, önemli bir dereceye kadar, son gelişmelere bağlıdır.

nırlar içerisinde ataerkiyi sistem olarak görmenin kullanışlı olduğunu kabul etmektedir. Böylesi sınırlı bir kullanım, ataerkinin diğer eşitsizlik veya baskı biçimlerinden bağımsız olduğu, nedensel bir öncelik taşıdığı veya onlarla eşitlendiği iddiasını taşımamaktadır (1999: 322). Bu çekincelere karşılık Bryson (1999: 322), ataerki kavramının açıklayıcı gücü olduğunu savunmaktadır. Bryson’a göre, kavramı terk edersek, kadınlar karşılına çıkan engellere gafil avlanacak ve egemen, erkek merkezli, genel kabul gören varsayımlara meydan okuyan dünyayı görmekten mahrum kalacaktır.

Ataerkinin toplumsal ilişkiler bütünü olarak biçim değiştirdiği açıktır. Filmer’in yahut Locke’un ele aldığı biçimiyle ataerki babanın otoritesini kralın otoritesine bağlayan, erkeklerin kadınlar ve çocuklar üzerinde kurduğu tahakkümü kralın/efendinin bütün teba üzerindeki hakimiyetine genişleten, erkek egemenliği olduğu kadar toplumsal düzeni de ifade eden hayli geniş içerikli bir kavramdır. Kuşkusuz rasyonel bireylerin seçimlerine ve toplum sözleşmesine dayanan liberal düşünce teba/efendi ilişkisine meydan okumuştur. Yeni üretim tarzı kapitalizmde artı-değer üretiminin koşulu, “özgür” işçilerin burjuvalarla karşılaşmasıdır; aynı zamanda soylu olmayan bu burjuvalar toplumsal iktidara adaydır. Bu nedenle teba/efendi ilişkisinin yıkılması zorunludur. Nitekim Locke’un liberal düşüncesi insanlar arasında doğumla tanrıdan gelen kutsal ayrımları reddederek, “özgür” ve “eşit” bireyler arasında kurulan toplumsal sözleşmeye dayanmaktadır. Böylece ataerkinin geniş içeriği daralmıştır. Feodal efendilik/krallık ortadan kalkmış, özgür yurttaşların “demokratik” cumhuriyetleri kurulmuştur.

Ne var ki ataerkinin asıl özü, erkeklerin kadınlar üzerindeki egemenliği yeni belirlenimler kazanarak devam etmektedir. Elbette ki babanın çocuklar ve kadınlar üzerindeki “sınırsız” gücünü ve otoritesini sınırlayan yasal ve kurumsal düzenlemeler gerçekleşmiştir. Bugün babalar Roma Hukuku’nda olduğu gibi çocuklarını öldürme hakkına sahip değildir.¹⁸ Yasal düzenlemelere göre erkekler kadınla-

18 Roma Hukuku’nda Pater Familias çocuklarını satabilir, dövebilir, bir uzvu-

rın sahibi değildir. Ancak, bugün de toplumsal normlar, yasal düzenlemeler, kurumsal yapılar erkek egemendir. Kadınların boşanma, seçme seçilme, mülk edinme, eğitim görme, istihdama katılma hakkı yasal olarak düzenlenmiş olsa da, kadın istihdamı erkeklerden düşüktür; kadınların eğitim olanaklarına erişimi kısıtlıdır; mülklerin büyük çoğunluğu erkeklerin elindedir; haneler, kentler ve kasabalar, hükümetler, okullar, üniversiteler, fabrikalar, iş yerleri, toplumsal ve politik örgütlenmeler... hepsi erkeklerin yönetimi ve denetimindedir. Eskiden olduğu gibi bugün de erkek egemen düşünce sanatın da pek çok dalına yansır: Filmlerin, tiyatro oyunlarının, dizilerin büyük çoğunluğu erkek egemenliğini verili alır. Erkekler verili konumlarını sürdürmek için, hane içinde, akrabalık ve komşuluk ilişkilerinde, okullarda, fabrikalarda, iş yerlerinde, toplumsal ve politik örgütlenmelerde dayanışma içindedir. Bütün bu kurumsal/yasal düzenlemeler ile erkekler arası dayanışma, kadınların emeğiyle bedeninin sömürsünü olanaklı kılar.

Peki bu yeni erkek egemenliğine ataerki denir mi? Ataerki tarihte kalan bir olgu değil mi? Ataerkiyi kabaca “erkeklerin kadınların bedenleri ve emekleri üzerinde kurduğu egemenliği” eleştiren bir kavrama dönüştüren feministlerdir. Ataerki, bundan böyle, feminist kuramın ve feminist politikanın bir kavramıdır. Çeşitli çekinceler, eleştiriler olsa da ataerkinin genel kabul gören bir kavrama dönüşmüş olması, literatürde, akademide, edebiyatta, sanatta, günlük dilde bu içeriğiyle kullanılır olması açıktır ki feministlerin başarısıdır.

Ayrıca belirtmek gerekir ki; ataerkinin feodalizmle ilişkisinin, feodalitenin farklı aşamalarında kadınların babaya/kocaya tabiyeti, kadınların loncalardan kovulması, cadı avı, çocuk bakımı ve ev işinin kadın işi olması gibi sonuçlar doğurmasının yanı sıra, hane içindeki babanın egemenliğinin, kralın toplumsal egemenliğine doğru genişlemesine etkiye bulunduğu söylenebilir. Kapitalizme geçerken feodal ilişkiler yıkılmış, feodal bağlar gevşemiştir. Ancak ortadan

nu kesebilir hatta öldürebilirdi. Pater Familias kullandığı yetkilerden ötürü devlete değil tanrıya ve vicdanına karşı sorumlu idi (Lingenthal ve Zacharia'dan aktaran Akyüz, 1983: 512).

kalkan ataerki değil ataerkinin eski toplumla kurduğu ilişki, eski toplumsal ilişkilerde ortaya çıkardığı sonuçlardır. Feodal toplumda kadınların erkeklere tabiyeti tanrısal ve yasal bir norm halini almış iken, günümüzde kadınlar erkeklerle yasalar nezdinde eşittir.¹⁹ Ancak, örneklendiği gibi toplumsal normlar erkeklerin kadınlardan üstün olduğunu söylemektedir. Kadınların emeği ile bedeni günümüzde de babanın yahut kocanın denetimindedir; prestijli işlerin çoğu erkek işidir; yönetsel kademelerde genellikle erkekler yer alır. Özetle, Locke'un ataerkiyi ruhani kılıfından sıyrıp rasyonelleştirmesi gibi, günümüzde rasyonel düşünce kadınların erkeklere tabiyetini onaylar. Bugün ataerkinin kapitalizmle ilişkisi, ev içinde çocuk bakımının kadın işi olması, kadınların istihdama sınırlı katılması, kadın emeğinin ucuza çalıştırılması, reklam/porno/fuhuş sektörleriyle kadınların emeğinin ve bedeninin sömürülmesi, kadın emek göçü, emek-gücünün ev içinde yeniden üretimi gibi birçok sonuç doğurmaktadır.

Erken Dönem Feminist Metinlerde Ataerki

... ataerki feministlerin erkekleri azarlamak için kullandığı renkli bir terimden ibaret değildir. Ataerki, ne geçmişte kalmış bir şeydir, ne de süslü bir retoriktir. Ataerki, kapitalist yahut devlet sosyalisti olsun, modern toplumun önemli bir boyutudur. Ataerki, yaşamı görünür biçimde şekillendiren ve kadınlarla erkeklerin şanslarını farklılaştıran bir sistem, canlı bir gerçekliktir. Cinsel eşitlik için mücadele ... ataerkiye karşı çıkma, ortadan kaldırma girişimidir.

Cynthia Cockburn'dan aktaran Bryson, 1999, s. 323.

19 Örneğin 1 Ocak 2002 tarihinde yürürlüğe giren Yeni Türk Medeni Kanunu ile “aile reisi kocadır” hükmü değiştirilerek “evlilik birliğini eşler beraber yönetirler” hükmü getirilmiştir. 10 Haziran 2003 tarihinde yürürlüğe giren Yeni İş Kanunu'nda iş sözleşmesinin yapılmasında, uygulanmasında ve sona erdirilmesinde cinsiyet veya gebelik nedeniyle doğrudan veya dolaylı farklı işlem yapılamayacağı, cinsiyet nedeniyle eşit değerde iş için daha düşük ücret verilemeyeceği kabul edilmiştir (Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, 2012).

Feminist literatürde ataerki, ev içi üretim biçimi, dinsel otorite yahut babanın egemenliği gibi anlamlarının ötesinde, kapitalizm öncesi toplumları olduğu gibi bugünkü toplumu da niteleyen biçimde erkeklerin kadınlar üzerinde hakimiyet ve baskı kurduğu “erkek egemenliği” sistemi olarak anlaşılmaktadır. “Erkek egemenliği”, “erkek üstünlüğü” terimleri tek başına erkek egemenliğini bir sistem olarak nitelemediği için açıklayıcı değildir (Bennett, 2006: 56). Bu nedenle ataerki feminist literatürde ve kadın hareketinde uzun zamandır açıklayıcı bir kavram olarak kabul görmektedir. Kavramın feminist düşüncede ilk kullanımına Fabian Kadınlar Grubu, Vera Brittain ve Virginia Woolf gibi erken dönem feministlerde rastlanmaktadır (Beechey, 1979: 66).

Fabian Kadınlar Grubu 1908 yılında Fabian Topluluğu içindeki kadınlar tarafından kurulmuş ve birkaç yıl boyunca faaliyette bulunmuştur.²⁰ Topluluk yayımladığı çeşitli broşürlerde²¹ toplumda kadının konumunu, ataerki norm ve kabulleri eleştirmiştir. Örneğin *Working Life of Women* (1911) başlıklı broşürde toplumda genel kabul gören şu düşüncelere karşı çıkmıştır: Kadınların yeri evidir; takdir-i ilahi kadınlarla erkeklerin görevlerini ayırır; erkekler ailenin geçimini sağlayıp korurken, kadınlar aile üyelerinin bakımını sağlamalıdır; kadınlar bütün zamanını eve ve çocuklara ayırmalıdır, bunun için de erkekler kadınların ihtiyaçlarını karşılamalıdır. Fabian Kadınları bu kabullere karşılık İngiltere’de kadın sayısının erkeklerden

20 1908 kışı Fabian Topluluğu’nun içinde ve Londra’da kadın hareketinin yükseldiği bir dönemdir. Kadınlar, kadın hareketinin arkasında yatan itkinin politik hak taleplerinin ötesine geçtiğini kavramıştır. Aynı yıl Fabian kadınlarından küçük bir grup iki temel amaçla bir araya gelmiştir: Fabian ilkeleri temelinde yurttaşlık hakları çerçevesinde eşitlik için topluluğun aktif bir bileşeni olmak ve kadınların sosyalizmle bağlantı içerisinde bağımsızlığını savunmak (Alexander, 2001: 145).

21 *Working Life of Women* (Kadınların Çalışma Yaşamı) (1911), *Family Life on a Pound a Week* (Haftalık Bir Paunda Aile Yaşamı) (1912), *Women and Prisons* (Kadınlar ve Cezaevleri) (1912), *The Economic Foundations of the Women’s Movement* (Kadın Hareketinin Ekonomik Temelleri) (1914), *The War, Women and Unemployment* (Savaş, Kadınlar ve İşsizlik) (1915).

yaklaşık yüzde on fazla olduğuna, kadınların önemli bir bölümünün çalışmak zorunda kaldığına, pek çok kadının fabrikalarda erkeklerden daha uzun saatler çalıştığına, üstelik ev işleriyle de boğuştuğuna dikkat çekmiştir.

1893-1970 arasında yaşamış bir İngiliz sosyalist ve feminist olan Vera Brittain²² feminist düşüncelerini 1928 yılında yayımlanan “The Whole Duty of Woman” (Kadının Bütün Görevleri) başlıklı makalesinde dile getirmiştir. Bu makalenin konusu, gündelik yaşamın tüm veçhelerine yayılmış olan erkek egemenliği ile erkeklerin kadınların entelektüel ve fiziksel kaynaklara erişimini gaspetmesidir. Bu makalesinde ve Women’s Work (Kadınların İşleri) adlı yapıtında, kadınları tahakküm altına alan ve işle ev arasında seçim yapmaya zorlayan geleneksel ataerkil yapılara karşı çıkmıştır (Rappaport, 2001: 110-111).

Erken dönem feministlerinden Virginia Woolf Three Guineas’da ataerkiyi “babaların egemenliği” olarak ifade etmiştir: “Kendi babasıyla savaş bitmişti. Ama genel olarak babalarla, ataerkinin kendisiyle mücadele, başka bir yere ve başka bir zamana ertelenmişti” (2006: 79).²³ Jane Marcus Three Guineas ile Kendine Ait Bir Oda’nın İkinci Dalga feminizminin “İncil”i olduğunu ileri sürer (2006: xxxvi). Çünkü Woolf kapitalizmin ataerkiye yaslandığını erken bir dönemde görmüş, yapıtında kapitalizme ve ataerkiye karşı çıkmıştır.²⁴

22 Savaş deneyimlerini anlattığı 1933 yılında yayımlanan Testament of Youth başlıklı kitabıyla tanınmaktadır. Bu kitapta Brittain bir kadının kendi deneyiminin bir sonucu olarak nasıl feminist ve pasifist olduğunu anlatmıştır (Thébaud, 2005: 63). Edebiyatçı kimliğinin yanında toplumsal adalet, kadınların yüksek eğitim alması ve meslek edinmesi ile Üçüncü Dünya’nın bağımsızlığı için mücadele etmiş bir aktivisttir.

23 Kendine Ait Bir Oda’da da profesörleri, dekanları, doktorları, piskoposları “ataerkil” olarak nitelemiştir (1992: 38, 106). Kitabın çevirisinde “babaerkil” karşılığı tercih edilmiştir.

24 Woolf’a göre toplumsal cinsiyet meselesi yaklaşan savaştan ve ülkeyi yöneten faşizmden ayrııştırılamazdı. Woolf savaşa karşıdır. Ataerki mutlaka savaşı yaratır; savaş ancak ataerki ortadan kaldırılsa yok olabilir.

Görüldüğü üzere, ataerki başlarda Filmer'dan bu yana çeşitli düşünürlerin toplumsal düzeni açıklamak üzere başvurduğu kavramlardan biri idi. Marx, Engels, Weber gibi düşünürler de ataerkiyi üretim biçimine referansla yahut siyasal-toplumsal ilişkiler bağlamında kavramlaştırmıştı. Daha sonra feministler, kavramı kadınların emekleri ve bedenleri üzerinde tahakküm kuran erkek egemenliği sistemi olarak yeniden tanımladı. Feministlerin kavrama kazandırdığı yeni içerik, feminist politikanın üzerinde yükseldiği temel oldu. Aslında feminist literatürün kavramı yaygınlaştırmasından çok önce kadın hareketi kavramı sloganlaştırmıştı. Kadınlar ataerkiye karşı mücadele ediyordu.

Feminist Ataerki: Radikal Ataerki

Kadınların ezilmesini ataerkiyle açıklama çabası ilk olarak radikal feministlerden gelmiştir. Radikal feministler ataerkiyi kısaca erkek egemenliği ve erkek egemen sistem için kullanmaktadır. Kavram, erkeklerin kadınlar üzerinde çeşitli biçimlerde kurduğu tahakkümü anlatır. Radikal feminizmin ele aldığı kısıtlı içeriğiyle bile ataerki elbette ki “toplumsal cinsiyet”, “toplumsal cinsiyet ilişkileri”, “cinsiyetçilik” terimlerinden farklı olarak “boş” yahut toplumsal cinsiyet bakımından yansız bir kategori değildir (Bryson, 1999: 313).

Radikal feminizm içinde erkek egemenliğinin merkezi nedeninin ne olduğu konusunda farklı teoriler geliştirilmiştir. Bazı feministler cinselliği, üremeyi veya aileyi ataerkinin nedeni olarak görür; bazıları devletin ataerki doğasına ve istihdama odaklanır; kimi si ataerkinin kültür ve dil üzerinden muhafaza edildiğini savunur.

Radikal feministlerin ataerkiyi, genellikle, kendine ait dinamikleri olan bir sistem olarak kavramadığı, tarihsel gelişimi içerisinde ele almadığı görülmektedir. Bu us yürütmesinin sonucunda, ataerkinin kapitalist üretimin dinamikleriyle bağı kurulmamaktadır. Radikal feministler için “baş düşman” erkeklerdir ve feminist mücadeleye ataerkiye ve erkeklere karşı verilir. Ataerkinin kökenine ilişkin farklı açıklamalar, feminist politikaları çeşitlendirmektedir.

Millett'in 1969'da yayımlanan Cinsel Politika adlı yapıtı radi-

kal feminizmin manifestosu niteliği taşır.²⁵ Millett kadınlarla erkekler arasındaki ilişkileri, Weber'in egemenlik ve boyun eğme (dominance ve subordination) ilişkisiyle açıklamayı denemiş ve erkeklerin “doğuştan gelen” hakla kadınları egemenlik altına aldığı bir toplumda yaşadığımıza dikkat çekmiştir.

Bilinen bütün toplumlarda kadınlarla erkekler arasındaki ilişki erkeklerin kadınlar üzerindeki egemenliğine dayanmaktadır. Bu ataerkil güç öylesine evrensel ve bütünlüklüdür ki, “doğalmış” gibi belirtmek ve feministler dikkat çekene dek görünmez kalmıştır (Millett, 2000: 24-25). Millett'e göre bu sistem, diğer toplumsal ayırmacılık biçimlerinden daha dirençli, sınıf katmanlaşmasından daha sert, daha bir biçimli ve kesinlikle daha dayanıklıdır. Cinsiyete dayalı egemenlik topluma temel güç anlayışını da vermektedir. Çünkü, öbür tarihsel uygarlıklar gibi, bugünkü toplumumuz da ataerkildir (2000: 25). Millet aileyi ataerkinin başlıca kurumu olarak nitelemiştir. Aile, toplumun hem aynası hem de toplumsal bağlantı aracıdır; ataerkil bütün içinde ataerkil birimdir. Geniş toplulukların bir faili gibi işleyen aile, bireylerle toplumsal yapı arasında bir araçtır (Millett, 2000: 33).

Millett (2000: 112) mit ile akrabalık bağının, ataerkinin kendinden önceki düzenin yerini aldığı ve erkeklerin kadınlar üzerindeki egemenliğini kurumsallaştırdığı tarihsel dönüşümün en kalıcı kalıntıları olduğunu yazmıştır. Bu argümanını desteklemek üzere Yunan mitolojisine dönerek, Aeschylus Oresteia üçlemesini örneklemiştir. Üçlemenin son oyunu Eumenides ataerkinin tarih sahnesine çıkışını betimler gibidir: Bu bölümde Aeschylus, babanın (erkek) otoritesi ile analık düzenini karşı karşıya getirmiştir.²⁶ Bu metin ata-

25 Millett Cinsel Politika'nın nüvesini oluşturan “Devrim İçin Manifesto”yu 1968 kışında Kolombiya Üniversitesi'nde doktora öğrencisiyken, bir kadın örgütüyle bağlantılı olarak sunmuştu. Cinsel Politika Millett'in doktora tezinin geliştirilmiş bir versiyonudur (Donovan, 1997: 275).

26 İlk iki oyunda Clytemnestra'nın kocanın ve kralın erkek otoritesine karşı çıktığını, Troy'dan dönüşünde Agamemnon'u öldürdüğünü ve oğlu Orestes'in Clytemnestra'yı öldürerek babasının intikamını aldığını görürüz. Böy-

erkiyi mitlerde veya tragedyada, yani söylemsel düzeyde kurar. Örneklenen yargılama, ataerkil otoritenin sembolik kuruluşunu anlatır. Janet Rifkin (1997: 23), bu öykünün ataerkil otoritenin bir sembolü olarak belirdiğine dikkat çekmektedir.

Millett'in kitabı ataerkinin teorik olarak incelendiği ilk yapıtlardan biridir. Ancak pek çok eleştiriye uğramıştır. Örneğin Veronica Beechey (1979: 69) Cinsel Politika'yı esas olarak ataerkil ilişkilerin ve bu ilişkilerin ifade biçimlerinin tarifini sunduğu, ancak kavramın temellerini tatminkâr bir biçimde açıklayamadığı için eleştirmektedir. Zillah Eisenstein'in (1979: 21) sözleriyle Millett'in yapıtındaki temel eksikliklerden biri, cinsiyete dayalı toplumsal katmanlaşmayla ekonomik sınıf sistemi arasındaki ilişkinin tanımlanmamış olmasıdır. Rifkin, Millett'in yasa ile ataerki arasındaki ilişkiyi tarihsel bağlamda ele alıp geliştirmemesini eleştirmiştir. Rifkin için bu ilişki, politik ve toplumsal gücün anlaşılmasında temel oluşturur, çünkü yasa paradigması tarihsel ve sürekli bir biçimde erkek otoritesinin sembolüdür. Erkek egemen yasa paradigmasına karşı çıkılıp dönüştürülmedikçe, bir güç ve toplumsal düzen biçimi olarak ataerki ortadan kalkmayacaktır (1997: 23).²⁷

lece Orestes onu anne katili olarak suçlayan Cehennem Tanrıçaları'nı öfkeli-
lendirmiştir. Son bölümde tanrıçalar onu yargılamak üzere mahkemeye çı-
karırlar. Ancak, Athena'nın oyunu Orestes'ten yana kullanmasıyla yeni bir
ataerkil adaletle karşılaşılır (Millett, 2000: 114):

Son yargı bir görevdir benim için,
Bunun için Orestes'ten yana gidecektir bu oy,
Bir ana doğurmadı beni evlenme dîşında
Aslında babamın çocuğu olan ben
Bütün kalbimle erilin yanındayım
İşte bu yüzden öyle fazla değerli değil benim için
Evlendiği efendisini, evin sahibini
Öldürdüğü için öldürülen kadın.

- 27 Aslında Rifkin Millett'le aynı zemindedir. Rifkin de ataerkiyi üretim tarzı ile bağ kurarak açıklamaktansa, yasalarla ilişkilendirmiştir. Buradaki sorun, bizzat yasaların üretim ilişkileri ile belirlenip şekillendiğini gözden çıkarmakta yatar. Üretim ilişkileri dönüşmedikçe bu ilişkilere dayalı yasalar ortadan kaldırılabilir mi?

Radikal feminizm Millett'in kitabında tanımladığına benzer biçimde ataerkiyi feminist literatüre katmıştır. Radikal feministler ataerkiyi, dayanışmacı bir grup oluşturan erkeklerin, kadınların emeği, bedeni ve cinselliği üzerinde egemenlik kurduğu bir ilişkiler bütünü olarak kavrarlar. Buradan varılan sonuca göre kadınları baskılayan erkeklerdir çünkü erkeklerin kadınların ezilmesinde nesnel çıkarları vardır. Radikal feminist düşüncede ataerki erkek egemenliği evrenseldir ve tarih dışıdır. Ataerki ilişkiler önceki toplumlarda da günümüzde de süregiden bir yapı olarak kabul edilir. Ne var ki bu ilişkilerin tarih içinde geçirdiği dönüşümler incelenmez (Ehrenreich, 2005: 73). Dahası ne ataerki yapının farklı üretim tarzlarıyla ilişkisi ne de bu ilişkinin ortaya çıkardığı özgüllükler konu edilir. Bunun sonucunda kapitalizm öncesi farklı dönemlerde ataerkinin kazandığı özgüllükler incelenmediği gibi, günümüzde de ataerki ilişkiler kapitalizmle ilişkilendirilmeden ele alınır.

Bununla birlikte radikal feministler ataerkinin yasal-kurumsal temelinin geçmişe kıyasla bugün örtük bir biçim aldığını kabul ederler. Hane içinde ve toplumsal ilişkilerin geneline sinmiş erkek egemenliği önceki toplumlarda belirgindir. Ataerkinin tarih içinde çeşitli kültürlerdeki kanıtları için, örneğin, kadınların bedenleri üzerindeki sistematik tahakküm biçimlerine başvurulur. Örneğin Hilaire Barnett (2000: 26) kadınların erkekler tarafından geleneksel olarak denetlendiğini ve baskılandığını ortaya koyan “ataerkinin ampirik kanıtlarından” örnekler sunmuştur. Bir örnek Feminist teolog Mary Daly'nin *Gyn/Ecology* kitabından alınmıştır. Daly (2000: 26), Çin kültüründe kadınların küçük yaşlardan itibaren fazla büyümemesi için ayaklarına demir ayakkabılar giydirilmesinin feminist bir eleştirisini yapar. Daly, kadınların ayaklarını sakatlayan üç inç uzunluğundaki bu ayakkabıları erkeklerin “zevk çengeli” (lotus hooks) diye adlandırır: Zevk çengeli erkeklerin arzu nesnesi olmasının yanı sıra, kadınların erkeklere itaatinin de sembolüdür. “Efendiler” bu ayakkabıları giydirerek eziyet çektirdikleri küçük ayakları haz nesnesine dönüştürdükleri gibi, kızlarının ve karılarının “oradan oraya koşturamayacağından” da emin olurlar.²⁸

28 Daly, Çinli erkeklerin kadınların ayaklarını sakatlamasının ilkin “safılık”, “if-

Tarihteki keskin ataerkil yapılar bugün zayıflamış olsa da, radikal feminizm temel güç ilişkilerinin günümüzde de yürürlükte olduğunu kabul eder. Ataerkil sistem, evlilik ve aile üzerinden, cinsiyete dayalı işbölümü yoluyla muhafaza edilmektedir. Eisenstein'in (1979: 17-21) dikkat çektiği üzere, radikal feministler arasındaki yaygın kabule göre erkeğin gücü ve denetimi üzerinden kendini dışa vuran ataerki, kadınların üreme yetisinde konumlanmıştır. Radikal feministler kültürel yapılara, evliliğe, aileye odaklanarak ataerkinin kadınların cinselliğini nasıl baskıladığını araştırırlar. Örneğin Maureen Kambarami (2006) Zimbabwe'de erkeklerin ataerkil pratikler yoluyla kadınların cinselliklerini nasıl denetim altına aldığını incelemiştir. Ataerkiyi kültürel yapıyla özdeşleştiren Kambarami, ataerkinin ailede başlayan toplumsallaşma sürecinde nasıl beslenip yeniden üretildiğini ve ataerkinin din, eğitim, ekonomi ve politika gibi toplumun öbür alanlarına nasıl sızdığını araştırmıştır.²⁹ Kambarami (2006) ataerkil sistemin kadınların cinselliğini nasıl baskıladığını açıklamak üzere evlilik kurumuna ve ritüellere bakmıştır. Gelenekler ve ataerkil kabuller kadınları toplumun bir bireyi, bir insan ola-

fet" takıntısı olduğuna dikkat çeker. İkincisi, kadınların ayaklarının sakatlanmasının yanı sıra hareketsiz kılınmaları, hane dışındaki dünyaya dair bilgilere erişimlerini kısıtladığından, onları erkeklere bağımlı kılar. Üçüncüsü kadınların ayaklarını sakatlayanın erkekler olduğu görünmez hale gelmiştir. Sanki bu uygulamadan erkeklerin nesnel çıkarları bulunmamaktadır ve sanki bu durum kendinden menkul gelenek ve göreneklere dayanmaktadır. Üstelik erkeklerin fail olarak görülmez hale gelmesi, kadınlar arasındaki dayanışmayı ortadan kaldırarak kadınların birbirlerine güvenini zedeler. Küçük kızlara bu ayakkabıları anneleri yahut yakın kadın akrabaları giydirdiğinden, kadınlar daha küçük yaşlarda öbür kadınlara "güvenilmeyeceğini" öğrenirler!

- 29 Yazarın temel argümanına göre ataerkil yapı kadınların cinselliklerini kontrol etmesini önleyecek derecede kadınları tahakküm altına almaktadır. Kambarami Radikal feminist bakış açısından ataerkiyi şöyle tanımlamıştır: Erkeklerin bütün toplumsal rollere el koyduğu, kadınları aşağı konumda tuttuğu bir toplumsal sistem. Ataerkinin uzun tarihsel dönemler boyunca ayakta kalmasının nedeni dayanıklı olmasının yanı sıra evsenselliğidir (2006).

rak değil, cinsel bir varlık olarak tanımlamaktadır. Örneğin “lobola”,³⁰ Türkiye’de bilinen biçimiyle “başlık parası”, Afrika kültüründe erkeklerin kadınlarla evlenebilmek için kadının babasına ödediği paradır. Lobola, kadının babasına ait olduğunun ve babasının soyadını alacağının göstergesidir.

Yukarıdaki örneklerde kadınların konumu bedenlerinin ve cinselliklerinin baskılanması bağlamında, mitler, toplumsal kabuller, ideolojiler, gelenek ve göreneklerle açıklanmaktadır. Yunan mitolojisinden Çin’e, Çin’den Afrika’ya uzanan geniş coğrafyaya ilişkin örneklerin her biri, ataerkiyi işaret etmektedir. Kadınları erkekler karşısında ikincil kılan bu ilişkinin maddi temelini ne olduğu sorusunun yanıtı radikal feminist bakış açısına göre erkeklerin kadınların cinselliğini denetlemesidir. Ancak bu yanıt eşitsiz cinsiyet ilişkilerinin ancak bir yanını açıklar, bütünü kuşatmaz.

Radikal feministlerin cinsler arasındaki eşitsizliği biyolojiye dayanarak açıkladığı da görülmektedir. Marx ve Engels’ten beslenerek radikal feminist analizi derinleştiren Shulamith Firestone’nun çalışması bu bakışa özgül bir örnek oluşturur. Cinselliğin Diyalektiği adlı yapıtında Marksist analiz ile cinsler arasındaki biyolojik bölünmeyi ilişkilendirmiştir.

Engels’le Marx’tan aldığımız en iyi şeyleri (tarihsel maddeci yaklaşımı) Freud’un en iyi yanlarıyla (kadın ve erkeğin içten tanınmasıyla, onları biçimleyen şeylerin neler olduğuyla) birleştirerek hem siyasal hem de kişisel açıdan gene de gerçek koşullara dayanan bir çözüme varmaya çalışacağız (1979: 26).

30 Lobola totem olmanın yanı sıra yurttaşlıktır. Shona kültüründe evli kadınlar yurttaşlık haklarını çocuklarına geçiremezken, bekar kadınlar bunu yapabilir; çünkü Shona toplumunda hukuk da geleneksel ataerki kabullere göre düzenlenmiştir (2006). Yine, bir kadının kocası öldüğünde kocasının erkek kardeşiyle evlendirilir. Bir diğer örnek, erkeklerin kadınların cinselliğini “şerden hayır çıkartırcasına” nasıl ele geçirdiğini göstermesi bakımından ibretliklidir: Son dönemde yaratılan bir mite göre genç bakire bir kadınla seks, HIV’e karşı koruyucudur. Bu uydurma söylenti yüzünden pek çok genç kadın yaşlı akrabalarının tecavüzüne uğramaktadır (2006).

Firestone Marksist analizdeki ekonomik sınıf kategorisinin yanı sıra, kadınlarla erkekleri farklı sınıflar olarak kuran cinsel sınıf tanımlamasını geliştirmiştir: Ekonomik sınıflardan farklı olarak cinsel sınıf biyolojik bir gereklilikten doğmuştur. Cinsel sınıflaşmada erkekler üstün sınıftır. Cinsel sınıflar kadınlarla erkeklerin eşit olmasıyla, farklı yaratılmış olmasıyla bağlantılıdır. Ancak de Beauvoir'ın söylediği gibi cinsel sınıflar farklı yaratılmış olmaktan kaynaklanmaz, üreme işlevlerindeki farklılık sınıfları yaratmıştır.³¹

Sınıf çözümlemesini bir adım daha ilerleterek, sınıflaşmanın kökünde yatan cinsler-arası biyolojik bölünmeye dek götürmeye çalışalım. Sosyalistlerin görüşlerini bir yana atmış değiliz burada: Tersine, köktenci [radikal] kadın özgürlükçüleri, sosyalistlerin çözümlemelerini genişletebilir, nesnel koşullarla ona daha da derin bir temel kazandırarak onun çözmeden bıraktığı birçok sorunu çözüme kavuşturabilirler (1979: 24).

Firestone kadınların ezilmesinin kaynağını insan biyolojisiyle açıklamaktadır. Biyolojiye açıklayıcı bir güç bahsetmek, kadınların ezilmesini açıklamak üzere tarihsiz bir analiz geliştirmekle sonuçlanır. Erkek egemenliği “doğallaşır” ve tarih boyunca genelleşir.

Radikal feminizmin teorik analizlerindeki en önemli eksiklik, günümüzde kadınların ezilmesinin kapitalist üretim biçimi ile ilişkisini göz ardı etmesidir. Lise Vogel'in (1995: 3) belirttiği gibi, radi-

31 Üreme, geçmiş toplumlarda olageldiği gibi bugün de biyolojik aile ilişkileri içerisinde gerçekleşir. Temel üreme birimi olan biyolojik aile, erkek, kadın ve çocuklara ilişkin, şu önemli ancak değiştirilebilir özellikleri barındırır (Firestone, 1979: 20-21):

1. Kadınlar doğumun denetlenmesinden önce biyolojinin tutsağı idiler: Aylık kanamalar, yaş dönümü, “kadın hastalıkları”, doğum, emzirme, çocuk bakımı kadını, hayatını sürdürebilmek için, erkeğe bağımlı kılıyordu.
2. İnsan yavrusu hayvanlara göre daha uzun sürede büyüdüğünden bir dönem yetişkinlere bağımlıdır.
3. Tüm toplumlarda anne-çocuk bağımlılığı vardır; bu da kadının ve çocuğun ruhsal yapısını biçimlendirir.
4. Üreme ediminde cinsler arasındaki fark, sınıfların başlangıcı ilk işbölümüne yol açmıştır.

kal feministler için sınıf ve ırk da önemlidir ancak cinsiyet tarihsel ve teorik olarak önce gelmektedir. Feminist politika bağlamında baktığımızda, radikal feministler erkek egemenliğine ve erkek egemenliğinin yeniden üretildiği başlıca kurumlar olan aile, heteroseksüellik ve evliliğe karşı mücadeleye odaklanmıştır. Ayrıca, kadınlara üreme edimiyle bağlantılı görevler yüklenilmesine karşı da savaş açmıştır. Radikal feminizmin cinselliğe yaptığı vurgu, erkekleri cinsel sömürücü olarak nitelemeye kadar varır.

Feminizm, Marksizm ve Ataerkil Sistem

Radikal feminizmin kadınların ezilmesinin kaynağını ideolojik bir olgu olarak açıklaması karşısında Marksizm içinde radikal feminizme yönelik eleştiriler yükselmiştir. Marx, Engels ve öbür Marksistlerden beslenen feministler günümüz kapitalist toplumlarında kadınların ezilmesini açıklamak üzere kapitalist ilişkilere odaklanmıştır.

Marx, Engels ve Marksist düşünce, cinsler arasındaki eşitsizliğin çözümlenmesinde başlıca yol göstericidir. Marksist düşünce kadınların baskılanmasının nedenlerinin araştırılmasına yöntemsel olarak iki önemli katkıda bulunmuştur: İlk cinsler arasındaki eşitsizliğin incelenmesine sınıf çözümlemesini kazandırarak, toplumsal cinsiyet ile sınıf arasındaki bağın kurulmasını sağlamıştır. İkincisi, Marksist yöntem kadınların ezilmesinin tarihsel diyalektik yöntemle çözümlenmesine olanak vermiştir.³²

Marksist yöntemin yanı sıra Marx'ın toplumsal işbölümü kavrayışı cinsiyete dayalı işbölümünün incelenmesinde önemli açılımlar sunmaktadır. Yine Marx'a dayanarak, kadınların ev içinde karşılaksız kullanım nesneleri üretiminin çözümlemesi yapılabilir.

32 Eisenstein Marx'ın yöntemine dair benzer bir vurgu yapmıştır: Kadınların ezilmesine dair çalışmalarda Marksist analizin önemi iki yönlüdür. İlk olarak, gücün incelemesinde gerekli olan sınıf analizini sağlar. İkincisi, tarihsel ve diyalektik analiz yöntemini sunar. Diyalektik (bir yöntem olarak) ... kadınların varoluşunu yöneten ataerkil ilişkilerin ve dolayısıyla kadınların devrimci potansiyelinin analizinde de kullanılabilir (1979: 6).

Bununla birlikte Marx yapıtlarında cinsler arasındaki eşitsizliği dikkate almamıştır. Marx kadınların ezilmesinin, sınıflı toplumun ortadan kaldırılmasıyla kendiliğinden yok olacağını düşünmektedir. Bu us yürütmesi, Marx'ın kadınların ezilmesini burjuva ailesiyle ilişkilendirip, burjuva ailesini kendine özgü hiçbir karakteristik taşımayan bir kurum, kapitalist toplumun bir aracı olarak görmesinden kaynaklanır (Eisenstein, 1979; Healy, 2009; Emami, 1990). Engels ise Köken'de ailenin oluşumu ile cinsler arasındaki eşitsizliğin kökenine yönelik ufuk açıcı saptamalarda bulunmuştur (bkz. Yaman Öztürk, 2012): Tarihteki ilk antagonistik çelişkinin kadın ile erkek arasındaki çelişki olduğunu söylemesi bugün için bile hayli ileri bir argümandır. Engels aynı yapıtta kapitalist toplumda kadınlarla erkekler arasındaki eşitsizliğin önceki toplumlardan miras kalan eşitsizlik olduğuna da dikkat çekmiştir (1986: 78).

Marksizm'le kurulan bağ feministler için ufuk açıcı olmuştur. Marksizm kadın emeğinin kapitalist koşullarda özgül biçimler altında sömürülmesinin çözümlenmesine yönelik zengin araçlar sağlamıştır. Ev içi karşılıksız emek tartışması buna örnektir. 1970'lerin başında feministlerin kadınların ezilmesini maddi bir temelde açıklamaya çabası üretim ile yeniden üretim ilişkisini gündeme getirerek, kadınların ev içi emeğini feminist tartışmaların merkezine taşımıştı. Ev içi emek tartışmasını başlatan Margaret Benston'un 1969 yılında yayımlanan "The Political Economy of Women's Liberation" başlıklı makalesiydi. Bu makalede Benston kapitalist toplumda erkekler meta üretimine katılırken, kadınların ev içinde kullanım değerleri ürettiğini ifade etmiştir. Benston'a göre (2008: 21) kadınların özgürleşmesinin koşulu sadece ücretli işe katılmaları değil, ev işlerinden de özgürleşmeleriydi. Süregiden tartışmalar kadınların karşılıksız emeğinin sorunsallaştırılmasını sağlayarak, kadınların görünmeyen emeğinin görünür kılınmasına yardımcı oldu. Bu süreç kadınların ev içi emeğinin değer ürettiği, artı-değer üretimine katkıda bulunduğu, kadınları bir sınıf gibi yapılandığı türünden, varsayımların ileri sürülmesine kadar uzanan tartışmalara zemin yaratmıştı (bkz. Acar Savran, 2004; Yaman Öztürk ve Ergüneş, 2006). Bu tar-

tışmalar kadınların ezilmesinin kaynağını erkek egemen sistemden kapitalizme genişleterek, erkeklerin yanı sıra sermayenin de kadının karşılıksız emeğinden çıkar sağladığını ortaya koydu.

Bununla birlikte, Marksizm'den hareket eden bir yaklaşım kadınların ezilmesini çözümlemek üzere, ideolojik ve “tarih dışı” gördüğü ataerkiyi dışarda bırakarak, kapitalizme odaklanmıştır. “Marksist feminizm” olarak anılan bu grup kadınları işçi sınıfının bir kesimi olarak tanımlayarak, kadınlarla erkekler arasındaki ilişkiyi, işçilerin sermayeyle ilişkisi çerçevesinde ele almış; kadınların ezilmesini kapitalist sınıf sömürsünden türetmiştir (Hartmann, 1992: 137). Marksist feministler, kadınları ezen kapitalizm olduğuna göre, kapitalizme karşı mücadelenin kadınların özgürleşmesinin zorunlu ve yeterli koşulu olduğunu savunur. Bu bakış açısının erken örneklerinden birini Lindsey German'ın (2008: 159) metinlerinde görürüz.

...aileyi kapitalist toplumun bir parçası olarak görmeliyiz ... Böyle bakınca, ailenin kaderi kapitalizmin kaderine bağlanmış olur. Kadınların ezilmesinin ortadan kalkması ... işçi sınıfının kurtuluşuna bağlıdır.

Bir diğer örnek Martha Gimenez'in 2005 yılında Science and Society dergisinde yayımlanan makalesidir.³³ Gimenez kapitalist koşullarda kadınların ezilmesi sorununa, Marx'ın metodolojisini kullanarak, yeniden üretim ile üretim arasındaki ilişki üzerinden yaklaşmış, erkek egemenliği sistemi olarak ataerkiyi dışlamıştır. Gimenez'e göre kadınların ezilmesi kapitalizmin yapısal bir karakteristiğidir. Kapitalist üretim ile eklemlenen toplumsal yeniden üretim örgütlenmesi, kadınlarla erkeklerin üretim ve yeniden üretimdeki konumlarını ve aralarındaki ilişkileri belirler (2005: 11).³⁴ Kapitalist birikimin

33 Derginin 2005 Ocak sayısı çağdaş Marksist feminist düşünceye ayrılmıştır. Dergi editörleri Gimenez ve Vogel (2005) giriş yazısında kadınların ezilmesi ve sömürülmesi de dahil olmak üzere sömürü ve ezilmenin Marksist teorik çerçeve dışında teorize edilemeyeceğini savunmaktadır. Marksist teoriyle ataerki sistemi birleştiren iki sistem teorilerini de eleştirmektedirler, çünkü yazarlara göre ataerki kavrayışı tarih dışıdır.

34 Gimenez daha önceki bir makalesinde “cinsiyete dayalı eşitsizliğin kapita-

dayattığı sınırlar içinde kadınlarla erkeklerin ekonomik olarak yaşamlarını sürdürme kaynakları farklılaşır. Erkeklerle sadece bir olanak, ücretli iş olanağı tanınırken, kadınların ücretli iş yanında, karşılığı ödenmeyen ev işi seçeneği de bulunmaktadır. Kadınların esas olarak eviçi/yeniden üretim alanına, ikinci olarak ücretli iş alanına yerleştirilmesi, kadınlarla erkeklerin ekonomik, toplumsal ve politik güçleri arasındaki farklılığın nesnel temelini inşa eder (2005: 23).

Cinsiyet eşitsizliği kapitalizmden ayrı düşünülemez; kadınların baskılanması sistematik ve yapısaldır ve ailenin, emek piyasasının ve her türlü yapısal ve kurumsal düzenlemenin en küçük birimlerine kadar sinmiştir. Ancak bu baskılama tek başına kapitalist üretim ilişkileriyle açıklanamayacak denli ekonomi dışı özellikler sergilemektedir. Erkekler kadınların yaratıcı kapasitesini başta ev içi olmak üzere kapitalist toplumun her alanında mülk edinip denetlemektedir. Bir cinsin, erkeklerin, toplumsal gücü olarak ataerkinin, sınıf sömürüsü ile dolaysız ve basit bir ilişkisi bulunmamaktadır (Rowbotham, 1977: ix). Dahası, sermayeyi kadınların toplumdaki eşitsiz konumunun tek belirleyeni olarak görmek, kadınların özgürlük ve eşitlik mücadelesini sınıf mücadelesinin kaderine terk etmeye yol açacaktır. Üstelik, bizzat sınıf mücadelesi de cinsler arası eşitsizlikle damgalanmıştır.

Kapitalist toplumda kadınlar ve erkeklerin sistematik bir biçimde ve sürekli olarak farklı işlere ve statülere yerleştirilmesi, kadınlarla erkeklerin hiyerarşik bir yapılanma içerisinde ayrılmasını ön gerektirir. Cinsiyete dayalı işbölümünün kökeni kapitalizm öncesi-

list temelini” yapısalcı Marksistler olan Louis Althusser ile Maruce Godelier’den hareketle araştırmıştır. Gimenez bu yapıtında, fiziksel ve toplumsal yeniden üretim biçimini, emek ve yeniden üretim araçları (yeniden üretim görevlerini gerçekleştirmenin maddi temelini oluşturan araçlar; eşyalar, hammaddeler, yiyecekler vs.) ile kadın ve erkek ilişkisinin tarihsel olarak özgül bir bileşimi olarak tanımlamıştır. Bu bileşim, bugünün ve geleceğin toplumsal gruplarını üreme, fiziksel bakım (temizlik, besin hazırlama vs.), besleyip büyütme, destekleyici hizmetler (cinsel ilişkiler, çocukların toplumsallaşması, işbirliği) yoluyla yeniden üretir (2008: 75).

ne uzanır ve insanlık tarihi boyunca, ilksel toplumlardan günümüze, neredeyse evrensel denebilecek denli yaygınlıktadır (Molyneux, 1979: 15). Marksist feministlerin gözden kaçırdığı nokta tam da burasıdır: Kadınlarla erkekler arasında gündelik toplumsal ilişkilerde ortaya çıkan eşitsizlikler, kadınlarla erkekleri binlerce yıldır eşitsiz ilişkiler içerisinde konumlandıran yapılaşmış ataerki sistemin ürünüdür. Bu ilişkiler seti içerisinde erkekler hiyerarşide üstte yer alan, avantajlı ve bu eşitsizlikten yararlanan grubu oluşturmaktadır. Kadınlarsa alt sıralarda konumlanan, dezavantajlı ve ezilen gruptur. Kapitalizmin kadınlarla erkekleri yerleştirdiği her eşitsiz konum, cinsler arasındaki sistematik eşitsizliği açıklamak yerine, bu eşitsizliğin verili alındığını göstermektedir. Kapitalizm cinsler arası eşitsizliğin üzerinde temellenmekte, bu eşitsizliği çeşitlendirip kalıcılaştırmaktadır. Kapitalizm ataerki üzerinde yükseldiği gibi, ataerki ilişkilerle karmaşık ve köklü bağlar kurarak ataerki ilişkileri derinleştirmektedir. O halde kadınların kapitalist toplumda ezilmesinin nedenlerinin anlaşılması ataerkinin çözülmesini gerektirir.

Ataerkiyi kendine özgü dinamikler barındıran tarihsel bir sistem olarak görmeyen bakış, “neden erkekler ücretli işe katılıyor da kadınlar eve hapsediliyor?”; “neden çocuk yetiştirme, yaşlı ve hasta bakımı kadın işi olarak görülüyor?”; “neden toplumsal ilişkilerde, kurumsal ve yasal örgütlenmelerde erkekler öncelikli ve prestijli bir konumda bulunuyor?”; “erkek şiddeti, taciz ve tecavüzü neden bu denli sık yaşanıyor?”; yani özetle, “neden erkekler değil de kadınlar eziliyor?” sorularını yanıtsız bırakmaktadır.

Marksizm içindeki bir diğer yaklaşım ise kadınların ezilmesinin sadece sermayeyle açıklanamayacağını belirtmiştir. Sosyalist feminist olarak adlandırılan bu grup, ataerki kavramını radikal feministlerden alıp, kavramın kapitalist üretim tarzı ile bağlantısı kurarak yeniden tanımlamıştır. Bu grup Marksist yöntemle radikal feminist argümanların sentezinden doğmuş, yukardaki sorulara kapitalizmle ataerkiyi birlikte çözümleyerek yanıt aramıştır.

Aslında sosyalist feminizmle Marksist feminizm arasındaki ay-

rımlar başlangıçta çok açık değildir; örneğin Juliet Mitchell (1973) sosyalist feminizmin ilk metinlerinden biri kabul edilen Kadınlık Durumu adlı yapıtında “feminist sorular sormalı ama Marksist yanıtlar bulmaya çalışmalıyız” diye önermişti. Bu sözler, aynı zamanda, Marksist feminizmin sorunsalını dile getirmektedir. Bugün de Marksist feminizmle sosyalist feminizm birbirinin yerine kullanılabilmektedir (bkz. Holmstrom, 2003: 42). Örneğin kendini sosyalist feminist olarak tanımlayan Ehrenreich ataerkinin geçmişte kaldığını ileri sürmektedir. Ehrenreich’e göre (2005: 76) işçi sınıfının kapitalist sınıfa kültürel/maddi bağımlılığını güçlendiren güçlerle, kadınlar üzerindeki egemenliğin sürmesine hizmet eden güçler aynıdır ... Bu nedenle, kadınların mücadelesi ile sınıf mücadelesi arasında çok temel bir karşılıklı bağlantı vardır.

Aralarındaki ayrımlar kimi zaman muğlaklaşmış olsa da, sosyalist feminizmle Marksist feminizm arasındaki fark feminist teorisinin oluşumu ve mücadelenin örgütlenmesi bakımından kritiktir. Sosyalist feminizmin teorik gelişimi, ikinci dalga feminizmin entelektüel ve politik bir sonucu olarak görülmelidir. Sosyalist feminizm feminist soruları, kapitalizmle ataerki sistemi birleştiren ataerki kapitalizm çözümlemesiyle yanıtlamaya çalışmaktadır. Kadınların ezilmesini, hiyerarşik cinsel yapılanma ile kapitalist sınıf yapısı arasında, karşılıklı olarak birbirini güçlendiren ilişkiyle açıklamıştır (Hoggart, 2000: 97-98).

Mitchell günümüz koşullarında kadınların ezilmesini açıklayabilmek için kapitalizmle birlikte radikal feminist yaklaşımın dikkate alınması gerektiğini söyleyerek sosyalist feminist teoriye öncülük etmiştir: Feminizmin kadınların ezilmesine ilişkin kuramı, Marksizm’in tarihsel bakışıyla birleştirilmelidir. “Kadınlar: En Uzun Devrim” başlıklı makalesinde ataerkiyi bir sistem olarak kavramlaştırmamakla birlikte, “ataerki sistem ekonomik üretim biçimi içinde muhafaza edilmiş ve sürdürülmüştür” diye yazmıştır (1969: 24). Mitchell (1969: 16), klasik Marksist kuramı, “kadın sorununa” ekonomik indirgemeci bir perspektiften yaklaştığı ve kadınların konumunu belirleyen karmaşık bir bütün oluşturan farklı yapıları birbi-

rinden ayırmayı başaramadığı için eleştirmiştir. Althusser'in ideoloji kuramını kadınların ezilmesine uyarlayarak, kadınların konumunu dört ayrı yapının içinde incelemeyi önermiştir: Üretim, yeniden-üretim, sosyalizasyon (çocukların toplumsallaşması) ve cinsellik. Bu yapılar hep birlikte kadınların durumunun özgül karmaşık bütününi oluşturmakta, son kertede ekonomi tarafından üstbelirlenmektedir. Ögelerin farklı kombinasyonları, kadınların konumunun tarih boyunca farklılaşmasına neden olmaktadır (1969: 16-17).³⁵

Mitchell, böylece, kadınların ezilmesinin nedenini kapitalist üretim biçimine bağlayan Marksizm'e karşı, kadınların emeğinin, bedeninin, cinselliğinin baskı ve denetim altında tutulduğu alanları analiz edilmek üzere feministlerin önüne getirmiştir. Bu farklı alanların eklemelenmesi ve özgül bir bütün oluşturacak bir biçimde ele alınması teorik açmazlar ve çelişkiler barındırsa da, Mitchell'in makalesi sosyalist feminist düşüncenin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Mitchell'e pek çok da eleştiri yöneltilmiştir. İlk toplumsal yapılarıdaki değişimle somut analizi dikkate almadığı için eleştirilmiştir (Vogel, 1995: 53). Ortaya koyduğu analiz yapısalcı özellikler barındırmaktadır. Bir diğeri çözümlemesinin tarih dışı olması ve ana akım sosyal bilimlerdeki işlevselciliğe benzemesidir (Vogel, 1995: 53).

Marksist Feminist Sentez

Radikal feministlerin ataerki kavrayışı ile Marksist sınıf analizinin sentezi, sosyalist feminist teorinin oluşturulmasının ilk adımıdır. Bu adım, iki teorik uğraktan geçerek atılmıştır: Birinci uğrak ataerkinin yeniden tanımlanmasına, ikincisi kapitalizmle ilişkilendirilmesine dairdir. İlk uğrağın önceliği zamansal değil, kavramsal öncelik olarak anlaşılmalıdır.

35 Mitchell bu bakışı, 1971 yılında yayımlanan Kadınlık Durumu adlı kitabında geliştirmiştir. Psychoanalysis and Feminism adlı yapıtında iki özerk alana dayanan bir analiz geliştirmiştir: Bir yanda ekonomik üretim tarzı, öbür yanda ideolojik ataerki biçimi bulunmaktadır (Murray, 2005: 19). İdeoloji ile üretim tarzı birbirine karşılıklı bağımlı olduğu halde, ne biri öbürüne indirgenebilir ne de birini yöneten yasalar öbürüne uyarlanabilir. İkisi arasında karşılıklı bağımlılık ataerki ideoloji tanımında karşılık bulur.

İlk uğrakta, Marksizm'den ve Marksist tarihsel maddeci yöntemden beslenen sosyalist feminist sentez, radikal feministlerden alınan ataerki kavramının yeniden tanımlanmasını gerektirmiştir. Radikal feminist teoride tarih dışı, evrensel, ideolojik ve genellikle biyolojiyle açıklanan ataerki Marksist yöntemle çözümlenerek, ataerkinin maddi temeli, tarihsel kökeni, toplumsal sınıflarla bağı incelenmiştir. Böylece sosyalist feministler, ataerkiyi, bir sınıfın diğerini özgül üretim tarzı yoluyla sömürüp tahakküm altına aldığını vazedenden sınıf teorisi ile bağlantısını sağlayacak biçimde toplumsal bir sistem olarak teorileştirmiştir (Vogel, 1996: 61).

Eisenstein ve Heidi Hartmann gibi pek çok sosyalist feminist de ataerkiyi bir sistem olarak nitelemiştir. Hartmann'a göre ataerki, erkeklerin kadınlara egemen olmasını sağlayan, erkekler arasında dayanışma ilişkisi kuran veya yaratan, hiyerarşik toplumsal ilişkiler dizisidir. Ataerkinin dayandığı maddi temel, erkeklerin kadınların emek gücü üzerindeki denetimidir. Erkekler kadınların üretken kaynaklara ulaşmasını engelleyerek –mesela işgücüne katılmalarını engelleyerek- ve cinselliklerini kısıtlayarak kadınlar üzerinde tahakküm kurarlar. Tekeşli heteroseksüel evlilik, erkeklerin her iki alanı da denetlemesine izin verir (1992: 142). Sylvia Walby (1990: 20) ise ataerkiyi erkeklerin kadınlar üzerinde egemen olduğu, kadınları baskıladığı ve sömürdüğü bir toplumsal yapılar ve pratikler sistemi olarak tanımlamıştır.

İkinci uğrak bizzat sentezin niteliğiyle bağlantılıdır. Sosyalist feminist teori ve politikalar, kapitalizmle ataerkinin birbirine basitçe eklenmesiyle değil, ikisi arasındaki karşılıklı dayanışmaya dayalı –kimi zaman çelişkili- ilişkinin çözümlenmesiyle oluşturulur. Eisenstein'e göre, kapitalizm ve ataerki arasındaki karşılıklı bağımlılığın anlaşılması sosyalist feminizm için temeldir.³⁶ Cinsiyet eşitsizli-

36 Ehrenreich Marksizmle feminizmin sentezinin, Marksizmin feminist alana, yahut feminizmin Marksist alana itildiği bir melez oluşum gibi anlaşılmasını eleştirmiştir. Sosyalist feministlere “sosyalist misin, feminist mi; birini seç” yahut “birincil çelişki nedir” sorularının yöneltilmesinden yakınmıştır. Ehrenreich sosyalist feminizmin, feminizmle Marksizmi basitçe yanyana

ğine dayanan ilişkiler kapitalizm sonrası toplumlarda da sürebilir. Kadınların ezilmesini ortadan kaldırmak için ataerkiyle kapitalizm arasındaki ilişkinin iyi anlaşılması gerekir. Bu bakımdan, sosyalist feminizm tekil Marksist çözümleme ile tekil radikal feminist teorisine geçer. Sosyalist feministlerin kapitalist ataerki kavramı, kapitalist sınıf yapısı ile hiyerarşik cinsiyet yapılanmasını karşılıklı güçlendiren diyalektik ilişkiyi işaret eder (1979: 5).

Ataerki ile kapitalizm arasındaki ilişki sosyalist feministler arasında hararetli tartışmaya konu olmuştur. Hartmann'ın makalesi ataerkiyle kapitalizm arasındaki ilişkinin teorileştirmesine ilişkin, uzantıları günümüze dek ulaşan tartışmayı başlatmıştır. Hartmann ile Amy Bridges'in 1975 yılında yayımlanan "Marksizm'le Feminizmin Mutsuz Evliliği" başlıklı çığır açan makalesi, ABD'de 1960'ların sonları ile 1970'lerin başlarında sol içinden yükselen feminist hareketle sosyalist sol arasındaki uyumsuz ilişkiyi konu edinmektedir. Hartmann ve Bridges, "Marksizm'le feminizm arasındaki evlilik İngiliz örfi yasalarında tanımlanan kocanın karıyla evliliği gibidir: Marksizm'le feminizm tek bir şeydir, o da Marksizmdir" diye yazmıştır. Sorun Marksist yöntemin yetersizliğindedir; Marksist kategoriler sermayenin kendisi gibi cinsiyet körüdür: "...gereksinmemiz ya daha sağlıklı bir evlilik ya da boşanmadır" (1975).³⁷

1980'ler ve 90'lar boyunca süregiden katkılarla kapitalizmle ataerkinin ilişkisi daha ayrıntılı çözümlenmiştir. Örneğin Sandra Harding (1981: 145) kapitalizmle ataerki arasındaki ilişkinin ev içi emek yanında üreme ilişkisine doğru genişletilmesi gerektiğini söy-

getirmekten başka birşey olduğunu yazmıştır (2005: 72-73).

37 Hartmann 1979 yılında makalenin ikinci versiyonunu tek başına yayımlamıştır. Bu sefer yazıya bir alt başlık ilâştirmiştir: "Daha İleri Bir Birlikteliğe Doğru". Hartmann kadınların günümüz toplumunda ezilmesinin anlaşılması için ataerki sistemi ile sermayenin dinamiklerini incelemek ve iki sistem arasındaki dayanışmacı ve çelişkili ilişkiyi açığa çıkarmak gerektiğini söylemektedir.

lemiştir.³⁸ Ann Ferguson ve Nancy Folbre (1981: 314) kapitalizm ile ataerkiyi, baskın grupların özgül baskın toplumsal ilişkileri sürdürmede maddi çıkarlarının bulunduğu, ayrı ve yarı-özerk sistemler olarak tanımlamıştır.³⁹ Iris Young (1981; 2008) ise ataerki ve kapitalizmi iki ayrı sistem olarak ele alan bu “iki sistem teorileri”ni eleştirmiştir. Young’a göre sosyalist feminist projenin kapitalist ataerki gibi Marksizm ve radikal feminizmin içyüzünü kavrayacak tek bir teori geliştirmesi gerekir, çünkü kadınların ikincil emek gücü olarak işlev görmesi, kapitalizmin temel bir karakteristiğidir (1981: 45, 58). Young ataerki kavramına karşılık cinsiyetçi işbölümü kavramını kullanmayı önermiştir.⁴⁰

38 Harding, Hartmann’ın gösterdiği gibi, sadece sermayeyi hedef alan mücadelenin başarısız olacağını kabul etmektedir. Ataerki cinsiyete dayalı baskının nedeni olduğu gibi, ataerki baskı ilişkileri de sermayeye önemli destekte bulunmaktadır. Sermaye ile ataerki ortaklık içerisinde birbirine maddi temel oluşturur. Sermaye ataerkiyi dolayimler, ataerki de sermayeyi dolayimler (1981: 136-137). Harding’e göre Hartmann ataerkinin sermayeye verdiği diğer destekleri, sermayeyle ataerkinin maddi temelini kuran öbür bileşenleri dikkate almamaktadır. Harding bakışını aile içinde insanın üretilmesine ve toplumsal bir varlık olarak yetiştirilmesine çevirmiştir (1981: 145).

39 Yazarlara göre bütün toplumların çocuk doğurmayı, yetiştirmeyi, beslenme ve cinsiyete bağlı ifadelerin ve duygulanımsal açıdan insani ihtiyaçların giderilmesini örgütlenme biçimleri vardır. “Üretim süreci” olarak tanımladıkları süreç –üretim ile kullanım değerleri yaratan amaçlı insan emeği- yiyecek ve giyinme gibi dokunulabilir malların üretiminden öte birşeydir. Çocuk doğurma ve yetiştirme, duygulanım, bakım, cinsel doyum sağlama, hepsi üretimdir. Bu işlere adanan özgül kadın emeği diğer emek biçimlerinden aşağı değildir. Ferguson ve Folbre bu emeği cinsel-duygusal emek olarak adlandırmıştır. Ataerki çözümlemesi, psikolojik, kültürel, politik vb. faktörleri bütünüyle içerdiği gibi, kadınların özgül emek biçimini de içermelidir (1981: 318).

40 Young’a göre bugün kadınların ezilmesinin biçimi ve karakteri, tarihsel dönüşümden geçmiştir. Kapitalizmi önceleyen ataerkinin varlığı, kapitalist toplumdaki erkek egemenliğinin temellerinin kapitalizmin kendisinden başka bir toplumsal ilişkiler sisteminde olacağını göstermez. Kapitalizm öncesi toplumalarda kadınlar erkeklerle toplumsal bakımdan eşit olmasalar da, kadınların durumu kapitalist gelişme ile daha kötüye gitmiştir (1981: 59). Cinsiyetçi işbölümü kadınların ezilmesini tarihsel materyalizmin mer-

Hartmann'ın başlattığı tartışma ataerkiyle kapitalizm arasında ki ilişkinin çözümlemesinde önemli katkıda bulunmuştur. Kadınların kapitalist toplumda ezilmesini salt kapitalizm ile açıklamının olanaksızlığını ortaya koymuş, kapitalizm ile ataerkinin karşılıklı ilişkisinin çeşitli veçhelerini gözler önüne sermiştir. Bu mirastan beslenen sosyalist feministler ataerki çözümlemesini genişletmiştir. Örneğin Walby Theorizing Patriarchy (Ataerkiyi Teorileştirmek) adlı yapıtında ataerkiyi kapitalizmle bağlantılı “toplumsal yapı” olarak nitelemiştir. Bu yapı kültürden cinselliğe ataerki ilişkilerin kendini dışa vurduğu pek çok biçimi içermektedir. Walby'e göre ataerkiyi farklı soyutluk derecelerinde kavramsallaştırmak gerekir.⁴¹

Sonuç olarak ataerki kapitalizm kavrayışı kapitalist toplumda kadınların emeği ve bedeninin, sermaye ile erkekler tarafından denetim altına alınıp sömürüldüğünü göstermektedir. Ataerki ve kapitalizmi kendine özgü dinamikleri olan ancak somut işleyiş süreçlerinde birbirinden ayrı düşünülemeyecek, toplumsal ilişkileri kurarken birbiri üzerinden dolayımlanan ve birbirinden beslenen bir ilişkiler yumağı olarak görmek olanaklıdır. Ataerki ilişkiler kapitalist toplumda sermayenin dinamikleriyle eklemlenmekte ve yeni biçimler kazanarak ortaya çıkmaktadır. Sermaye artı-değer sömürüsü ile

keza taşır; toplumsal cinsiyet ilişkilerini üretim ilişkilerinin sadece bir yönü olarak değil, bunların yapısının bir temel bileşeni olarak görmeye olanak verir; toplumsal yapıda kadınların tahakküm altına alınmasının kökenini ve sürekliliğini açıklar; bizzat kapitalizmin toplumsal cinsiyete göre yapıldığını ortaya koyar (1981: 54).

- 41 En soyut düzeyde toplumsal ilişkiler sistemi olarak var olur. Daha az soyutlukta altı yapıdan oluşan bir sistemdir: Ataerki üretim biçimi, ücretli işte ataerki ilişkiler, devlet içinde ataerki ilişkiler, erkek şiddeti, cinsellikte ataerki ilişkiler, kültürel yapılarda ataerki ilişkiler. Altı yapının her biri diğerleri ile hem güçlendirici hem de engelleyici neden-sonuç ilişkisi içerisindedir. Bununla birlikte her biri görece özerk bir nitelik taşır (1990: 20). Walby, ataerkinin iki temel biçimi arasında da ayırım yapmış, özel ve kamusal ataerkiyi ayırt etmiştir. Özel ataerki kadınların baskılandığı başlıca alan olarak ev içi üretimde temellenirken, kamusal ataerki istihdam ve devlet gibi kamusal alanlara dayanmaktadır (1990: 24).

değer yaratımı sürecinde, ataerkil eşitsiz ilişkilerin sağladığı tahakküm ve denetim olanaklarıyla kadınların emeği ve bedenini çeşitli biçimlerde “kaynak” olarak kullanmaktadır. Bu nedenle günümüz toplumunda kadınların ezilmesinin nedeni, ataerkil kapitalizmdir.

Ataerki’den Toplumsal Cinsiyete

1980’lerde feminist tartışmaların konusu olan ataerkil kapitalizm, hatta bizzat ataerki sonraki dönemlerde terk edilmiştir. Son dönem çalışmalar esas olarak toplumsal cinsiyet (gender) üzerine kuruludur ve cinsler arası eşitsizliklerin yapısal veya tarihsel analizinden çok, betimlemesini sunmaktadır. Bu çalışmalarda cinsler arasındaki eşitsizlik ile toplumsal görevlerin kadınlarla erkekler arasında sistematik ve hiyerarşik ayrışması, bir sistem olarak ataerkiye başvurulmadan, kadınların hane içindeki yükü ve emek piyasasındaki aşağı konumu, sermayenin dinamikleriyle ve eğilimleriyle ilişkilendirilmeden ele alınmaktadır.

Toplumsal cinsiyet kavramının özellikle akademide yaygınlık kazanması bir yandan “kadın meselesi” üzerine düşünmeyi yaygınlaştırmışsa da, kadının konumunu akademik bir “tema” haline getirerek, yansızlaştırmıştır da. Sonuna eklendiği hemen her konuyla bağlantılandırılabilen toplumsal cinsiyet (“... ve Toplumsal Cinsiyet”), ne cinsler arasındaki eşitsizliğin dinamiklerini, ne kökenini, ne de öznelarini içerir. Kavram kadınların ezilmesi ile kapitalizm arasında da bağ kurmaz. Toplumsal cinsiyetin son dönemde kullanımı “kadınlar” ile neredeyse eş anlamlıdır. Ne var ki J. W. Scott’un dikkat çektiği üzere kavram kadının bizzat kendisini görünmez kılar:

“toplumsal cinsiyet” ... “alanın siyasi anlamda kabul edilebilirliği ile ilgilidir ... sosyal bilimin bilimsel terminolojisi içinde uygun görülür ve böylece terimin (sözde keskin) feminist politika ile ilişkisi kesilmiş olur. Bu kullanımda ... ne eşitsizlik veya iktidarla ilgili sahip olması gereken ifadeyi taşır, ne de mağdur –ve şimdiye kadar görünmez olan- tarafın ismini açıklar ... “toplumsal cinsiyet”, kadınları kapsar; ama onların isimlerini zikretmez ve böylece ciddi bir tehdit oluşturuyor gibi görünmez (2005: 23).

Ataerkil kapitalizmi ilk kavramsallaştıran feminist teorisyenler sonraki çalışmalarında ataerki kavramından hayli uzaklaşmıştır. Üstelik ataerkiyle birlikte kapitalizme dair analizlerden de uzaklaşmış görünmektedirler. Ne ironiktir ki kapitalizmle ataerki arasındaki ilişkiye dair tartışmaları başlatan Hartmann feminist iktisat yöntemiyle yaptığı son dönem çalışmalarında ataerkiye, ataerkil kapitalizme pek yer vermemiştir. Örneğin feminist iktisat çerçevesinde ücretler arasındaki uçurumun temel nedenlerini araştırdığı çalışmasında ne kapitalizmi ne de ataerkil sistemi anmış, cinsler arasındaki eşitsizliği toplumsal cinsiyet terimiyle ifade etmiştir (Rose ve Hartmann, 2004).⁴² Bir diğer örnek Walby'dir. Walby son dönem yapıtlarında kadınlarla erkekler arasındaki eşitsiz ilişkiyi toplumsal cinsiyet ile kavramlaştırmıştır. Örneğin Avrupa Birliği'ndeki gelişmelerin toplumsal cinsiyet eşitsizliğine etkisini incelediği makalesinde (Walby, 2004) ataerkiyi hiç kullanmadığı gibi, cinsler arasındaki eşitsizliği toplumsal cinsiyet rejimi, toplumsal cinsiyet ilişkileri, toplumsal cinsiyet eşitsizliği terimleriyle ifade etmiştir.

Buna karşılık ataerki kavramını çeşitli içerikleriyle muhafaza eden çalışmalar da mevcuttur. Kadın istihdamını, kadın işsizliğini, kadın yoksulluğunu küresel ölçekte konu eden ve daha çok "toplumsal cinsiyet" üzerine oturtulan çalışmalarda kadınların konumunun ataerkil toplumsal yapı ve ataerkil normlarla ilişkilendirildiği görülmektedir (bkz. Chant, 2002; Seguino, 2007; Ranchod-Nilsson, 2006). Ataerkil sistemle birlikte, sermayenin eğilimlerinin de analize dahil edildiği, kadın işsizliğinin, kadın yoksulluğunun ve kadınların ikincil konumunun kapitalizmle ilişkilendirildiği çalışmalara da rastlanmaktadır (bkz. Braunstein, 2008; Seguino, 2000; Ramazanoğlu ve Holland, 2002; Mills, 2003; Coşar ve Yeğenoğlu, 2009; Sosyalist Feminist Kolektif).

42 Çalışmada geçen kadın işi erkek işi, emek piyasasında toplumsal cinsiyet ayrımcılığı, kendi kendini pekiştiren işbölümü gibi nitelemeler, sanki her bir olgunun kendinden menkul bir varoluşu varmış izlenimi yaratmaktadır.

Son Söz

Ataerki ve ataerkil kapitalizm, feministlerin kuramsal ve politik mücadeleyle yeniden inşa ettiği kavramlardır. Feministler kendilerinden çok önce erkek düşünür, sosyolog ve politik iktisatçıların farklı içeriklerde tanımladığı ataerki kavramını erkek egemenliği sistemi olarak yeniden tanımlamıştır.

Ataerki erkek egemenliğinin kapitalizm öncesine uzanan bir tarihi olduğunu, erkeklerin kadınların emeği ve bedeni üzerinde binlerce yıldır tahakküm kurduğunu anlatır. Sosyalist feminizmin literatüre kazandırdığı ataerkil kapitalizm ise, günümüz kapitalist toplumlarında kadınların ezilmesinin erkek egemenliği sistemi ataerki ile kapitalist üretim tarzının karşılıklı dayanışmacı ilişkisiyle koşullandığını anlatır. O halde kadınların kurtuluşu, ne sadece ataerkiye karşı ne de sadece kapitalizmle mücadeleyle olanaklıdır; kadınlar, sınıf sömürüsüyle birlikte cinsler arası eşitsiz ve tahakküme dayalı ilişkilerin ortadan kalkmasıyla özgürleşecektir.

Bununla birlikte ataerkil kapitalizm ve ataerki kavramları sonraki dönemlerde yerini toplumsal cinsiyet kavramına bırakmıştır. Toplumsal cinsiyet çoğu çalışmada sınıf analizine, kapitalist sisteme referans verilmeden, kadınların konumunu çözümlemede kullanılmaktadır. Kavram, kadının konumunu feminist politika ile ilişkisini keserek yansızlaştırmıştır da. 1980’lerde ataerkil kapitalizm tartışmasını yürüten feministlerin bugün kavramdan uzaklaştığını görmek şaşırtıcıdır.

Buna karşılık Türkiye’de sosyalist feministlerin kuramsal bakımdan ve bizzat feminist politikada ataerkil kapitalizmi çözümlemeyi sürdürmeleri büyük önem taşımaktadır. Ataerkil kapitalizmle mücadele, kadın cinayetlerine, esnek çalışma koşullarına, güvencesiz çalışmaya, “üç çocuk doğurun” “nasihatına”, kürtaj yasasına karşı mücadeledir.

Kaynakça

Acar-Savran G. (2004) “Kadınların Emeğini Görünür Kılmak: Marx’tan Delphy’e Bir Ufuk Taraması”, *Beden Emek Tarih: Diya-*

- lektik Bir Feminizm İçin, Kanat Yayınları.
- Akyüz E. (1983) “Medeni Kanun’a Göre Ana- Babanın Çocuğu Yetiştirme Görevi”, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi, 16 (7): 511-529.
- Alexander S. (2001) “Three Years’ Work”, Alexander, S. (der.), Women’s Fabian Tracts içinde, Women’s Source Library, Volume: VII, Taylor & Francis Group: 145-164.
- Barnett H. (2000) Sourcebook on Feminist Jurisprudence, Cavendish Publishing: London.
- Beechey, V. (1979) “On Patriarchy”, Feminist Review, 3: 66-82.
- Bennett J.M. (2006) History Matters: Patriarchy and the Challenge of Feminism, University of Pennsylvania Press.
- Benston M. (2008) “The Political Economy of Women’s Liberation”, Hennessy, R. ve Ingraham, C. (der.), Materialist Feminism: A Reader in Class, Difference and Women Lives içinde, Routledge, New York ve Londra: 17-24.
- Braunstein E. (2008) “The Feminist Political Economy of the Rent-Seeking Society: An Investigation of Gender Inequality and Economic Growth”, Journal of Economic Issues, 42 (4): 959-979.
- Brenner J. (1996) “The Best of Times, the Worst of Times: Feminism in the United States”, Threlfall, M. (der.), Mapping the Women’s Movement içinde, Verso: 17-73.
- Bryson V. (1999) “‘Patriarchy’: A Concept Too Useful To Lose”, Contemporary Politics, 5(4): 311-324.
- Butler M. A. (1978) “Early Liberal Roots of Feminism: John Locke and the Attack on Patriarchy”, The American Political Science Review, 72 (1): 135-150.
- Butler M. A. (2002) “Rousseau and the Politics of Care”, Feminist Interpretations of Jean Jacques Rousseau, Lynda Lange (der.), Pen State Press.
- Chant S. (2002) “Researching Gender, Families and Households in Latin America: From the 20th into the 21st Century”, Bulletin of Latin American Research, 21 (4): 545-575.
- Dahlström E. ve Liljeström, R. (1983) “The Patriarchal Heritage and the Working-Class Women”, Acta Sociologica , 26(1): 3-20.
- Daly M. (2000) “Gyn/Ecology”, Sourcebook on Feminist Jurispruden-

- ce, Hilaire Barnett (ed.), Cavendish Publishing: London.
- Davidoff L. (2002a) "Aile Paradoksu: Tarihçilere Bir Çağrı", *Feminist Tarih yazımında Sınıf ve Cinsiyet içinde*, Ayşe Durakbaşı (Yayına hazırlayan), İletişim Yayınları, 49-67.
- Davidoff L. (2002b) "Ev ve Feminist Tarih", *Feminist Tarih yazımında Sınıf ve Cinsiyet içinde*, Ayşe Durakbaşı (Yayına hazırlayan), İletişim Yayınları, 99-111.
- Delphy C. (2007) "Patriyarka (Teorileri)", *Eleştirel Feminizm Sözlüğü*, Yayına haz.: H. Hırata, F. Laborie, H. Le Doaré, D. Senotier, Çev.: Gülnur A. Savran, Kanat Yayınları: 278-285.
- Dicker R. (2008) *A History of U.S. Feminisms*, Seal Press.
- Donovan J. (1997) *Feminist Teori*, Çev. A. Bora, M. A. Gevrek, F. Sayılan, İletişim Yayınları.
- Echols A. (2003), *Daring To Be Bad: Radical Feminism in America, 1967-1975*, University of Minnesota Press.
- Ehrenreich B. (2005) "What is Socialist Feminism?", *Monthly Review*, 57 (3): 70-77.
- Eisenstein Z. (1979b) "Developing a Theory of Capitalist Patriarchy and Socialist Feminism", *Capitalist Patriarchy and the Case For Socialist Feminism içinde*, Zillah Eisenstein (der.), Monthly Review Press, London: 5-41.
- Eisenstein H. (2005) "Feminism and Corporate Globalization", *Science & Society*, 69 (3): 487-518.
- Engels F. (1990) *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, Çev. Kenan Somer, Sol Yayınları: Ankara.
- Evans S.M. (2004) *Tidal Wave: How Women Changed America at Century's End*, Free Press.
- Fabian Women's Group (1911), *Working Life of Women*, Haz.: Miss B.L. Hutchins, Fabian Tract No:157: Londra.
- Ferguson A. ve Folbre N. (1981) "The Unhappy Marriage of Patriarchy and Capitalism", Sargent, L. (der.), *The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: A Debate of Class and Patriarchy içinde*, Pluto Press: 313-339..
- Filmer R. (2011) *Patriarcha, or the Natural Power of Kings*, The Online Library of Liberty.
- Filmer R. ve Laslett P. (2004) *Patriarcha and Other Political Works*, P. Laslett (der.), First Transaction Printing.

- Firestone S. (1979) Cinselliğin Diyalektiği, Çev.Yurdanur Salman, Pa-yel Yayınları.
- German L. (2008) "Theories of the Family", Materialist Feminism: A Reader in Class, Difference and Women Lives içinde, R. Hennessy ve C. Ingraham (der.), Routledge, New York ve Londra: 147-160.
- Gimenez M. E. (2005) "Capitalism and the Oppression of Women: Marx Revisited", Science and Society, 69 (1): 11-32.
- Gimenez M.E. (2008) "Oppression of Women: A Structuralist Marxist View", Materialist Feminism: A Reader in Class, Difference and Women Lives içinde, R. Hennessy ve C. Ingraham (der.), Routledge, New York ve Londra: 147-160.
- Gimenez M. ve Vogel, L. (2005) "Marxist-Feminist Thought Today: Introduction", Science and Society, 69 (1): 5-10.
- Hamilton R. (1978) The Liberation of Women: A Study of Patriarchy and Capitalism, Ellen and Unwin.
- Harding S. (1981) "What is the Real Material Base of Patriarchy and Capital?", The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: A Debate of Class and Patriarchy içinde, L. Sargent (der.), Pluto Press, 13-16.
- Hartmann H. (1976) "Capitalism, Patriarchy, and Job Segregation by Sex", Signs, 1 (3), Women and the Workplace: The Implications of Occupational Segregation: 137-169.
- Hartmann H. (1992) "Marksizm'le Feminizm'in Mutsuz Evliliği", Kadının Görünmeyen Emeği: Maddecî Bir Feminizm Üzerine içinde, Gülnur Acar-Savran ve Nesrin Tura (der.), Kardelen Yayınları, 128-169.
- Healy L. (2009) "Capitalism and the Transforming Family Unit: A Marxist Analysis", Limerick Student Journal of Sociology, 2(1): 18-35.
- Hennessy R. ve Ingraham C. (2008) "Introduction", Women Questions: Essays From A Materialist Feminism içinde, R. Hennessy ve C. Ingraham (der.), Routledge, New York ve Londra: 1-17.
- Hoggart L. (2000) "Socialist Feminism, Reproductive Rights and Political Action", Capital and Class, 70: 95-125.
- Holmstorm, N. (2003) "The Socialist Feminist Project", Monthly Review, 54 (10): 38-48.

- Jackson S. ve Scott S. (2008) "Introduction", Gender: A Sociological Reader içinde, S. Jackson ve S. Scott (der.), Routledge: 1-27.
- Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü (2012) Türkiye’de Kadının Durumu Raporu – 2012 Nisan.
- Kambarami M. (2006) "Feminity, Sexuality and Culture: Patriarchy and Female Subordination in Zimbabwe", Africa Regional Sexuality Resource Centre.
- Kennedy E. L. (2008) "Socialist Feminism: What Difference Did It Make to the History of Women's Studies?" Feminist Studies, 34(3): 497-525.
- Lange L. (2002) "Rousseau and Modern Feminism", Feminist Interpretations of Jean Jacques Rousseau, Lynda Lange (der.), Pen State Press.
- Lerner G. (1986) Creation of Patriarchy, Oxford University Press.
- Locke J. (2008) Second Government Treatise, Jonathan Bennett.
- Locke J. (1823) Two Treatises of Government.
- Maisels C.K. (1999) Uygarlığın Doğuşu: Yakındoğu’da Avcılık ve Toplayıcılıktan Tarıma Kentlere ve Devlete Geçiş, Çev.: Alaeddin Şenel, İmge Yayınevi.
- Marcus J. (2006) "Introduction", Three Guineas içinde, Harcourt Inc.
- Marx K. (1997) Kapital, I. Cilt, Sol Yayınları, Çev: Alaattin Bilgi, Ankara.
- Marx K. (1993) Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı, Çev.: Sevim Belli, Sol Yayınları.
- Marx K. ve F. Engels (1998) Komünist Parti Manifestosu, Çev.: Yılmaz Onay, Evrensel Basım Yayın: İstanbul.
- Marx K. ve F. Engels (1992) Alman İdeolojisi, Sol Yayınları: Ankara.
- Mills M.B. (2003) "Gender and Inequality in the Global Labour Force", Annual Reviews Anthropology, 32: 41-62.
- Millett K. (2000) Sexual Politics, First Illinois Paperback.
- Mitchell J. (1969) "Women: The Longest Revolution", New Left Review, 40: 11-37.
- Mitchell J. (1973) Woman’s Estate, Vintage Books.
- Mitchell J. (2006) Kadınlar: En Uzun Devrim, Çev. Gülseli İnal, Gülnur Savran, Şirin Tekeli, Feraye Tunç, Şule Torun, Yaprak Zihnioğlu, Agora Kitaplığı.
- Mitchell J. (1998) "Kadın ve Eşitlik", Kadın ve Eşitlik, Juliet Mitchell

- ve Ann Oakley (der.), Çeviren ve yayına hazırlayan: Fatmagül Berktaş, Pencere Yayınları, 23-47.
- Molyneux M. (1979) "Beyond the Domestic Labour Debate", *New Left Review*, 116: 3-27.
- Murray M. (2005) *The Law of the Father? Patriarchy in the Transition from Feudalism to Capitalism*, Taylor & Francis e-Library.
- O'Hara P.A. (2001) "Patriarchy", *Encyclopedia of Political Economy: L-Z*, Routledge: 843-845.
- Ranchod-Nilsson S. (2006) "Gender Politics and the Pendulum of Political and Social Transformation in Zimbabwe", *Journal of Southern African Studies*, 32 (1): 49-67.
- Rappaport, H. (2001) *Encyclopedia of Women Social Reformers*, 1. Cilt, Library of Congress Cataloging.
- Rifkin J. (2000) "Toward a Theory of Law and Patriarchy", *Sourcebook on Feminist Jurisprudence*, Hilaire Barnett (ed.), Cavenish Publishing Limited: London.
- Rose S. ve Hartman H. (2004), "The Long-Term Gender Gap", *Challenge*, 47 (5): 30-50.
- Rousseau J. J. (1992) *Toplum Anlaşması*, Çev. Vedat Günyol, MEB yayınları.
- Rousseau J. J. (2004) *A Discourse on Political Economy*, Kessinger Publishing.
- Rowbotham S. (1977) *Hidden From History: 300 Years of Women's Oppression and the Fight Against It*, Pluto Press.
- Rowbotham S. (1996) "Introduction: Mapping the Women Movement", *Mapping the Women's Movement içinde*, M. Threlfall. (der.), Verso – *New Left Review*: 1-17.
- Scott J. W. (2005), "Toplumsal Cinsiyet: Tarihsel Analizin Kullanışlı Bir Kategorisi", *Feminist Çerçeve, Feminist Kadın Çevresi*, 19-49.
- Seguino S. (2000) "Accounting for Gender in Asian Economic Growth", *Feminist Economics*, 6 (3): 27-58.
- Seguino S. (2007) "Plus Ça Change? Evidence on Global Trends in Gender Norms and Stereotypes", *Feminist Economics*, 13 (2): 1-28.
- Smith A. (1982) *Lectures on Jurisprudence*, R. L. Meek, D. D. Raphael ve P.G. Stein (der.), Oxford University Press.

- Sosyalist Feminist Kolektif, <http://sosyalistfeministkolektif.org/> .
- Thébaud F. (2005) “Büyük Savaş ve Cinsel Bölünmenin Zaferi”, Thébaud, F. (der.), Kadınların Tarihi- Cilt V: Yirminci Yüzyıl-da Kültürel Bir Kimliğe Doğru içinde, Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Vogel L. (1981) “Marxism and Feminism: Unhappy Marriage, Trial Separation or Something Else?”, The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: A Debate of Class and Patriarchy içinde, L. Sargent (der.), Pluto Press, 195-219.
- Vogel L. (1995) Woman Questions: Essay For a Materialist Feminism, Routledge, New York.
- Walby S. (1990) Theorizing Patriarchy, Basil Blackwell.
- Walby S. (2004) “The European Union and Gender Equality: Emergent Varieties of Gender Regime”, Social Politics, 11 (1): 4-29.
- Weber M. (1995) Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı, Çev. Özer Ozankaya, İmge kitabevi.
- Woolf V. (1992) Kendine Ait Bir Oda, Çev. Suğra Öncü, Afa Yayınları.
- Woolf V. (2006) Three Guineas, Harcourt Inc.
- Wright S. (1997) “Patriarchal Feminism and the Law of the Father”, Sourcebook on Feminist Jurisprudence içinde, Hilaire Barnett (der.), Cavendish Publishing: London: 127-135.
- Yaman Öztürk M. (2010) “Aile, Erkek Egemenliği ve Kadının Toplumsal Konumu: Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni’ne Yeniden Bakış”, Eğitim Bilim Toplum, 8 (32):90-108.
- Yaman Öztürk M. ve Ergüneş N. (2006) “Maddeci Bir Feminizm İçin: Kadının Görünmeyen Emegi Tartışmaları”, İktisat Dergisi, 469: 14-23.
- Young I. (1981) “Beyond The Unhappy Marriage : A Critique of the Dual System Theory”, Sargent L. (der.), The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: A Debate of Class and Patriarchy içinde, Pluto Press, 4-7.
- Young I. (2008) “Socialist Feminism and the Limits of Dual System Theory”, Materialist Feminism: A Reader in Class, Difference and Women Lives içinde, R. Hennessyve C. Ingraham (der.), Routledge, New York ve Londra: 95-107.

Aile, Erkek Egemenliği ve Kadının Toplumsal Konumu: *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni’ne Yeniden Bakış**

GİRİŞ

Friedrich Engels’in 1884 yılında yayımlanan *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* başlıklı yapıtı kadının toplumsal konumuna tarihsel ve toplumsal gelişim sürecinde önemli noktalardan değinen ve kadının özgürleşmesinin koşullarını çeşitli veçheleriyle ele alan ilk yapıtlardan biridir. Engels bu çalışmada ailenin yanı sıra, kadınların ezilmesinin kökeni ile kadınların cinselliğinin kısıtlanmasına da cesurca değinmiştir.

Engels’in yapıtı uzun adından ötürü genellikle “Köken” olarak anılır. Bu yapıtın, aynı zamanda, yirminci yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve günümüzde de sürdürölen kadın emeği, kadın bedeni ve cinselliği üzerine tartışmaların da bir bakıma kökeni olduğunu belirtmek gerekir.

Engels’in yapıtının konusu kadar yöntemi de devrimcidir. Toplumsal üretim, beslenmeden barınmaya yaşam nesnelerinin üretimiyle birlikte neslin üretimini de kuşatır. Bu nedenle insan toplumlarının maddeci analizi, ihtiyaç nesnelerinin yanı sıra insanın üretimini analiz etmeyi gerektirir. Engels (1990: 12) yapıtının girişinde yöntemini bu geniş üretim anlayışı çerçevesinde şöyle açıklamıştır:

Materyalist anlayışa göre, tarihte egemen etken, sonunda, maddi yaşamın üretimi ve yeniden üretimidir. Ama bu üretim, ikili bir öz-

* Bu yazı, Eğitim Bilim Toplum dergisinin 2010 tarihli 32. sayısında yayımlanmıştır.

lûge sahiptir. Bir yandan, yaşam araçlarının, beslenmeye, giyinmeye, barınmaya yarayan nesnelerin ve bunların gerektirdiği aletlerin üretimi; öbür yandan bizzat insanların üretimi, türün üremesi. Belirli bir tarihsel dönem ve belirli bir ülkedeki insanların içinde yaşadıkları toplumsal kurumlar, bu iki türlü üretim tarafından, bir yandan emeğin öbür yandan da ailenin erişmiş bulunduğu gelişme aşaması tarafından belirlenir. Emeğin erişmiş bulunduğu gelişme aşaması ne kadar düşük, toplam emek ürünü ve bunun sonucu, toplumun sahip bulunduğu servet ne kadar az ise, kan bağıının ağır basan etkisi, toplumsal düzen üzerinde o kadar çok belirleyici görünür.

Marx ile Engels Alman İdeolojisi'nde toplumları incelemeye yönelik böylesi bir çerçeve geliştirmişti. Buna göre toplumu karakterize eden üç temel etkinlik tanımlanabilir. Birincil temel etkinlik beslenme, barınma, giyinme gibi temel yaşamsal ihtiyaçların karşılanmasıdır; yani maddi yaşamın üretimidir. Binlerce yıldır olduğu gibi bugün de her gün, her saat bu ihtiyaçları karşılayacak tüketim nesnelerinin üretimi yaşamsal bir zorunluluk oluşturur. Bu üretim “bütün tarihin temel bir koşuludur” (Marx ve Engels, 1992: 49). İkinci etkinlik yaşamsal ihtiyaçların karşılanmasının bizzat yeni ihtiyaçlar doğurmasıdır. İhtiyacı gidermek için kullanılan alet de başka ihtiyaçlar yaratır. Dolayısıyla, ihtiyaçların giderilmesinin yeni ihtiyaçlar yaratması “başlıca tarihsel eylemdir”. Üçüncüsü ise tarihsel gelişmenin en başında sürece dahil olan ilişkidir. İnsanlar yaşamsal ihtiyaçlarını ve bu ihtiyaçları giderecek aletleri üretirlerken başka insanları, kendilerini de üretmeye koyulurlar. “Bu kadınla erkek arasındaki, ana babalarla çocuklar arasındaki ilişkidir; bu ailedir” (Marx ve Engels, 1992: 50). Marx ile Engels toplumsal etkinliğin bu üç farklı yönünün üç farklı aşama olarak kavranmaması gerektiğini vurgulamıştır. Bu üç etkinlik insanlık tarihi boyunca, ilk insanlardan bugüne dek ve bugün de eş zamanlı olarak birlikte varolan üç uğraştır. O halde, bir toplumun incelenmesi bu üç uğraşın birlikte incelenmesini gerektirir.

Engels Köken'de bu yöntemle insanlık tarihini, özel mülkiyetin ve devletin oluşumunu ailenin gelişimiyle birlikte incelemiştir. Engels'e göre neslin üretiminin gerçekleştiği aile, tarihteki ilk işbõ-

lümünün oluştuğu alandır. Aile, ayrıca, özel mülkiyetin gelişmesini koştulamıştır. Farklı üretim ilişkilerinde ailenin aldığı farklı biçimler kadınlarla erkekler arasındaki ilişkileri dönüştürmüş, özel mülkiyetin ortaya çıkmasıyla birlikte kadınlarla erkeklerin karşılıklı konumu değişmiştir. Ayrıca, devletin gelişimi özel mülkiyet ile sınıflı toplumların gelişmesinin bir sonucu olduğu gibi, ailenin gelişimi de özel mülkiyetin gelişimiyle paraleldir.

Bu çerçeveden insanlık tarihini inceleyen Engels'in örtük amaçlarından biri erkek egemenliğinin kökeninin ve nedeninin maddeci bir yorumunu yapmaktır. Engels iki temel ön varsayıma dayanmaktadır: Birincisine göre, erkeklerin kadınlar üzerindeki tahakkümü evrensel değildir; erkek egemenliği tarihte belirli bir dönemde belirli ilişkiler çerçevesinde kurulmuştur. İkinci varsayım, erkek egemenliğinin özel mülkiyetle bağlantılı olduğunu söyler.

İlk argüman feminist politika açısından çok büyük önem taşır. Demek ki kadınların ezilmesinin bir tarihi vardır. Dahası, erkek egemenliği evrensel olmadığına göre ortadan kaldırılabilir; Engels'in vurgulamak istediği de budur. Yapıtının ikinci bölümü "Aile"de insan topluluklarının deneyimlediği, kadınların özgür ve egemen olduğu çeşitli aile biçimlerini serimleyerek, kadınların ezilmesinin evrensel olmadığını göstermeye çalışmıştır. Tarihsel bulguların da gösterdiği üzere, erkek egemenliği evrensel değildir. Kadınlarla erkeklerin görevlerinin pek farklılaşmadığı, kadınların erkeklerle eşit statüde olduğu topluluklar yaşamıştır. Örneğin Maria Lepowsky'nin incelediği Vanatinailer (Lepowsky, 2000) anasoylu eşitlikçi bir toplumdur. Kadınlar ve erkekler üretim araçları ve kendi emekleri üzerinde eşit haklara ve eşit denetime sahiptir. Her iki cins, törensel mübadele ve ölüm ayinlerinde açık bir biçimde görüldüğü üzere, eşit derecede prestij edinebilmektedir. Erkeklerin kadınlar üzerinde üstünlüğü veya yetkesi bulunmamaktadır.

Engels'in ikinci argümanı ise kadın erkek eşitsizliğini sadece özel mülkiyetle bağlantılandıran ancak kadınları erkekler karşısında ikincil konuma yerleştiren, erkeklerin kadınların bedenlerini ve emeklerini tahakküm altına almasını olanaklı kılan ataerkil ilişkileri

dikkate almayan bir yaklaşımın ürünüdür. Elbette ki kadınlarla erkekler arasında eşitlikçi ilişkilerin kurulacağı bir toplumun koşulu, özel mülkiyet ile üretim araçları üzerinde özel mülkiyete dayanan kapitalist üretimin ortadan kalkmasıdır. Kapitalizmin ilgası kadınların kurtuluşunun zorunlu ancak yeterli olmayan koşuludur. Çünkü kadınların ezilmesinin kökeni, kapitalizmi önceleyen ataerkil ilişkilere dayanır. Ataerki, toplumların, binlerce yıldır erkek egemenliği ve erkekler arası dayanışmasıyla karakterize olması demektir. Örneğin Avrupa'nın feodal toplumlarında başlıca üretken güç olmalarından ötürü vazgeçilmez olsalar da kadınlar erkeklerle eşit sayılmamıştır, "ne de olsa köleler de vazgeçilmezdir" (L'Hermite-Leclercq, 2005: 222). Dahası, sınıfsız eşitlikçi ilksel topluluklarda da erkek egemenliği görülebilmektedir. Avusturalya Aborjinleri buna örnektir (Ulus, 2009). Dolayısıyla kadınlar kapitalizmin yanı sıra ataerkil ilişkilerin de ortadan kalkmasıyla özgürleşecektir.

Engels'in yapıtı bugün için de temel bir başvuru kaynağıdır. Köken ve nedensellik bağını hatalı kurmuş olsa da, kadınların tarihinden verdiği örnekler, birçok toplulukta erkeklerin egemenliğini sergilemiştir. Ayrıca, özel mülkiyet erkek egemenliğinin kökenini oluşturmasa da, özel mülkiyetin erkeklerin elinde toplanmasının erkekleri güçlendirdiğini, erkek egemenliğini pekiştirdiğini ve kadınları giderek toplumsal kaynaklardan uzaklaştırdığını beklemek en azından mantıklı görünmektedir.

Ayrıca Engels'in yapıtı yöntemi ile de çığır açıdır. Engels, bir toplumu sadece ihtiyaç nesnelerinin üretimi çerçevesinde incelemek yerine, neslin üretimi ve kadınların ev içi yüklerini kuşatacak biçimde aileyle birlikte incelemeyi önermiştir. Dolayısıyla Engels'in yapıtı, Rosalind Delmar'ın sözleriyle (1998: 133),

cinsler arası çatışmanın varlığının, ailenin gelişmesindeki belirli tarihsel aşamalarla ilişkili olduğunu göstermek için girilmiş temel bir çabadır. Böyle bir bakış açısı, kadının ezilmesini kavramak açısından aile örgütlenmesine ilişkin değerlendirmenin temel alınmasını gerektirir.

Engels'in yöntemi, günümüz toplumlarını kapitalizm ile ataer-

ki ilişkisi çerçevesinde incelemede elverişli bir çerçeve sağlamak-
tadır. Kadınların ataerkil kapitalist toplumda ezilmesinin koşullarını
anlayabilmek için, aileyi, çocuk bakımını, ev işlerini ve kadınların
erkeklerle ilişkisini incelemek zorundayız. Ayrıca, işçinin cinsiyetli
olduğunu, kadın işçilerin özgül baskılanma biçimlerine maruz bira-
kıldıklarını akılda tutmalıyız. Ayrıca, kadının bedeni üzerindeki ataer-
kil tahakkümü gözden kaçırmamalıyız.

Engels'in yapıtı eşitlikçi bir toplum kurgusu için de önemli açı-
lımlar sağlamaktadır. Engels özel mülkiyetin kalktığı, ev işlerinin
kamusallaştığı bir toplumda, kadınların cinselliğinin baskılanmadığı
özgür aşkı kurgulamıştır. Bu kurgu kadınlar ve erkeklerin toplumsal
kaynaklara eşit biçimde eriştiği, bedenleri ve emekleri üzerinde eşit
hak sahibi olduğu, çocuk ve yaşlı bakımının kadınlarla birlikte er-
keklerin yükümlülüğünde bulunduğu, aşkın ve cinselliğin özgürce
yaşanabildiği eşitlikçi bir toplumu imler.

Engels'in yapıtının sınırlarını göz ardı edemeyiz; nitekim Kö-
ken'de ileri sürülen tezler çeşitli araştırmalarda eleştirilmiştir (bkz.
Eisenstein, 1981; Beechey, 1977; Emami, 1990). Örneğin Zohreh
Emami, -Marx ve- Engels'in kadınların ezilmesini doğallaştırdığına
dikkat çekmiştir. Emami'ye göre Engels kadınların ezilmesini tarih-
sel materyalist bir bakışla incelemeliydi; yani biyolojik nedenlerden
çok toplumsal ve ekonomik nedenlere dayanmalıydı (Emami, 1990:
217). Marx'la Engels'in olgulara esasen toplumsal ve tarihsel ola-
rak yaklaşmasına karşılık, ailedeki işbölümünü biyolojik ve doğal
olarak nitelemesi bizzat kendi yöntemleriyle çelişir; çünkü tarihsel
materyalist bir yaklaşım toplumun doğalcı ve biyolojik mekanizma-
larla kavranıp açıklanmasına izin vermez.

Bense Engels'in yapıtıyla ilişkili iki temel probleme dikkat
çekmek istiyorum. Birincisi yapıtın dayandığı antropolojik mirasla
bağlantılıdır. Engels yapıtını Lewis Morgan'ın Eski Toplum (Ancient
Society) başlıklı çalışmasından, Bachofen'in Analık Hukuku (Das
Mutterrecht) adlı yapıtından ve Marx'ın notlarından hareketle oluş-
turmuştur. Morgan'ın ileri sürdüğü tezler, döneminin arkeolojik ve

antropolojik bulgularına dayanmaktadır. Dolayısıyla Engels de yapısını bu sınırlılıklar içinde oluşturmuştur. Engels'ten sonra yapılan araştırmalar ve elde edilen buluntular, Morgan'ın kimi tezlerini yanlışlamıştır. Bu nedenle Engels'in metni günümüzdeki bilimsel araştırmaların yanlışladığı tezleri de içermektedir. Örneğin pek çok ana-soylu toplum görülmüşse de, insanlık tarihinde bir aşama olarak anaerkil dönemin izine rastlanmamıştır. Ayrıca, özel mülkiyetin bulunmadığı komünal toplulukların çoğunda kadınlarla erkeklerin toplumsal görevlerinin farklılaştığı, bu toplulukların birçoğunda kadınların erkekler karşısında toplumsal kaynaklara erişim ve toplumsal prestij bakımından ikincil konumda olduğu bulgulanmıştır. Yani, Engels'in varsayımının aksine, özel mülkiyetin erkeklerin elinde toplanmasından önce de kadınların toplumda düşük statüde bulunduğu görülmüştür (bkz., Wood ve Eagly, 2002).

İkinci problem Engels'in özel mülkiyetin kaldırılmasıyla kadınların özgürleşeceğini ileri sürmesidir. Bu düşünce, kadın erkek eşitsizliğinin kökenini özel mülkiyete dayandırmasıyla bağlantılıdır. Engels özel mülkiyeti ve modern aileyi kökensel olarak birleştirmiştir. Böylece modern aile ile özel mülkiyet birbirini koşullar hale gelmiştir. Engels, aile, varlık koşulu olarak özel mülkiyete bağlı olduğuna göre, özel mülkiyetin çözülmesinin aileyi ortadan kaldıracığını düşünmüştür. Buna göre burjuva ailesi, kendi varlığının temellendiği burjuva mülkiyet ilişkileri son bulmadan ortadan kalkamazken, Engels kapitalist toplumun dayandığı burjuva mülkiyet ilişkilerine sahip olamayan proleter ailelerin çözüleceğini öngörmüştür. Özel mülkiyet ilişkilerinin ailenin kurucu bir ögesi olduğu kuşku götürmez. Mülkiyetin soydan aktarımının yanı sıra burjuva ideolojisinin yeniden üretildiği başlıca alan ailedir. Dahası, aşkın, evliliğin, çocuk yetiştirmenin sermayenin tahakkümü altına girdiği günümüzde, sevgililer günü kutlamalarından evlilik merasimine, evlilik merasiminden çocuk eğitimine hemen bütün süreçler birçok bakımdan meta ilişkilerinin konusu haline gelmiştir. Bu nedenle, şüphesiz, kadınların özgürleşmesinin koşulu özel mülkiyete dayalı ilişkilerin ortadan kalkmasıdır. Ancak, kadınlar toplumsal statü bakımından erkek-

lerden aşağı konumdadır, kadınların bedenleri ve cinselliği erkeklerin kontrolündedir, kadınların eğitim, özel mülkiyet gibi toplumsal kaynaklara erişimi erkeklere göre daha sınırlıdır, kadınlara yönelik erkek şiddeti katlanarak sürmektedir. Bu saydığımız olgular kapitalist ilişkileriyle dolayımılsa da, dolaysızca kapitalizm ile açıklanamaz. Demek ki kapitalizmi önceleyen, özel mülkiyetten başka özgül dinamikleri olan erkek egemenliği sistemi olarak ataerkil ilişkiler ortadan kalkmadan kadınlar özgürleşemez. Üstelik kadınların kapitalist üretim ilişkileri içerisinde özgül biçimde sömürülmesini olanaklı kılan yine ataerkil toplum yapısıdır. Ayrıca, proleter ailenin ortadan kalkacağına yönelik “talihsiz” öngörü Engels’den günümüze uzanan tarihsel süreçte bütünüyle değillenmiş görünmektedir.

Engels’in Köken’de ileri sürdüğü argümanlar ile yürüttüğü tartışmaların tümünü ele almak, bu yazının sınırlarını epeyce aşacaktır. Amacım, Engels’in kadınların toplumsal konumuna ilişkin erken dönem değerlendirmelerini gözden geçirmek ve günümüz için sonuçlar çıkarmaktır. Bu amaçla bu yazıda Engels’in yukarıda belirttiğim iki argümanına yakından bakmayı deneyeceğim. Böylece her ne kadar anaerkil döneme dayanan çözümlemelerini kabul etmesem de, erkek egemenliğinin mülkiyet ilişkilerinin çözülmesiyle ortadan kalkacağına karşı çıksam da, Engels’in kadınların günümüzdeki konumu ile eşitlikçi bir dünyadaki alacakları konuma dair güçlü öngörüler barındırdığını gösterebilmeyi ümit ediyorum.

Anaerkil Toplamlar, Ataerkil Toplamlar

Engels Köken’de, esas amacı bu olmasa da, eşitsiz cinsiyet ilişkilerinin tarihsel ve yapısal analizine girişmiştir. Her ne kadar kadınların kurtuluşunu özel mülkiyetin ortadan kaldırılmasına havale etmiş olsa da, metnin kendisi çoğu zaman örtük ve yer yer de belirlik biçimde kadınların ezilmesini kadınlarla erkekler arasındaki bir ilişki olarak betimlemektedir. Metin boyunca Engels erkeklerin kadınların bedenlerini ve cinselliklerini tahakküm altına almasını çeşitli açılardan resmetmiştir. Üstelik kadınlarla erkekler arasındaki iliş-

kiyle kapitalist sınıf yapısı arasında benzerlik kurarak, aile içinde kadını proleterya, erkeği burjuvaya benzetmiştir (Engels, 1986: 79). Bu analogi, Engels'in cinsler arasındaki ilişkiyi yapısallaşmış, birinin (erkeğin) bu ilişkiden çıkar sağladığı, öbürünün (kadının) ezildiği bir ilişkiler bütünü olarak gördüğünü ortaya koyar. Aile ile kapitalist işleyiş arasında kurulan bu paralellik çarpıcıdır. Ancak, cinsiyet eşitsizliğinin sınıf eşitsizliğine benzetilmesi, bir yandan da, kadının ezilmesini sınıf sömürüsüne dayandıran yaygın Marksist düşüncenin dil sürçmesi olarak görülmelidir. Nitekim bu benzetme feministlerce eleştirilmiştir (bkz. Pateman, 2000: 339; Eisenstein, 1979). Örneğin Eisenstein, burjuvazi ile proleteryanın cinsel yenden üretim ediminden değil, ekonomik üretim araçlarıyla ilişkiden türetildiğine dikkat çekmiştir. Kadın ve erkekleri sınıflar olarak kategorize etmekle, yeniden üretim ilişkileri üretim ilişkilerinin tahakkümü altına sokulmuş olur (Eisenstein, 1979: 13). Engels'in modern aileyi "ilk sınıf" çatışmasının evrilmesinin ürünü olarak koymasının problemli bir yanı da şudur: Genel olarak ailenin ilk kadın erkek eşitsizliğinin yurdu olduğu söylenebilir, ama "sınıf" kavramı devletli bir toplumu anlatır (Ulus, 2009). Tarihimizin yüzde 99'unu oluşturan ilksel toplumlar için Engels'in iddiası doğru değildir. Örneğin Avustralya yerlileridir (Aborjinler). Bu kıtada ne devletli ne beyli kabile toplumu ortaya çıkmıştır, üstelik İngilizler kıtaya ayak basana kadar özel mülkiyet hiç yaşanmamıştır; ancak buna karşılık kadın erkek eşitsizliği açıklıkla gözlenebilmektedir (Ulus, 2009).

Bununla birlikte, Engels'in, kapitalist toplumda kadınlarla erkekler arasındaki eşitsizliğin önceki toplumlardan miras kalan eşitsizlik olduğuna dikkat çekmesi önemlidir (Engels, 1986: 78). Bu görüş Engels'in eşitsiz cinsiyet ilişkilerine yönelik dikkat çekici tarihsel öngörüler barındırdığını gösterir. Bu konuda en çarpıcı görüşlerinden biri tarihteki ilk antagonistik çelişkinin kadın ile erkek arasındaki çelişki olduğunu söylemesidir (1986: 70):

Tarihte kendini gösteren ilk sınıf çatışması, erkekle kadın arasındaki uzlaşmaz karşıtlığın karı-koca evliliği içinde gelişmesiyle; ve ilk sınıf baskısı da dışı cinsin erkek cins tarafından baskı altına alınmasıyla düşümdedir.

Engels sınıf çelişkisinin cinsler arası çelişkinin ortaya çıkması-na eşlik ettiğini ileri sürmüştür. Ancak bu görüşe çeşitli çalışmalarda karşı çıkmıştır. Örneğin Maurice Godelier cinsler arası çelişkilerin tarihsel önceliğine dikkat çekmiştir. Godelier’ye göre cinsler arası çelişkiler sınıf çelişkilerini doğurmamıştır. Bununla birlikte, ayrı ayrı konumlanan cinsler arası ilişkilerle sınıf ilişkileri arasında yakın bir ilişki olmuştur. Bu ilişki içinde her biri öbürünün gelişme sürecine etkide bulunmuştur (Godelier, 1981:15).

Engels’in insanlık tarihinin erken dönemlerinden çıkardığı önemli sonuçlardan biri, erkek egemenliğinin doğal veya evrensel olmadığı, tersine, tarihsel gelişim sürecinde kurulduğudur. Bu varsayım erkek egemenliğini evrensel kabul eden Claude Lévi-Strauss gibi yirminci yüzyıl antropologlarına verilmiş erken bir yanıt olarak görülmelidir.

Kadının toplum yaşamının başlangıcında, erkeğin kölesi olduğu yolundaki fikir, bize aydınlıklar yüzyılından [onsekizinci yüzyıl, ç.] kalan en saçma fikirlerden biridir. Bütün yabanılarda, aşağı ve orta aşamadaki, hatta kısmen yukarı aşamadaki bütün barbarlar arasında, kadın, yalnızca özgür değildir, ayrıca çok değer verilen bir duruma da sahiptir (Engels, 1990: 54).

Engels toplumların gelişimi sürecinde farklı aşamalarda farklı aile biçimlerinin ortaya çıktığına dikkat çekmiştir. Aileyi belirleyen, üretim ilişkileridir. Toplumun kurucu ögesi olarak aile, üretim ilişkilerinde yaşanan dönüşümlerle yeniden yapılanmıştır. Engels’e göre, günümüze dek ulaşan süreçte üç temel aşama boyunca üç temel aile biçimi görülmüştür:

1. Yabanıllık: Grup halinde evlilik.
2. Barbarlık: İki başlı evlilik.
3. Uygarlık: Tek-eşli evlilik.

Yabanıllıkta komünal ev ekonomisinin kurulduğu grup evliliği hüküm sürerken, Barbarlık döneminde bir erkeğin bir kadınla birlikte yaşadığı iki başlı evlilik ortaya çıkmıştır (Engels, 990: 52). Ancak bu tür evlilikte komünal ev ekonomisi ortadan kalkmamıştır. En-

gels'e göre komünist ev ekonomisi, ilkel çağlarda evrensel bir yaygınlığa sahip "kadın egemenliğinin somut temelidir" (1990: 55). Engels, soyun analık hukukuna göre aktarıldığı bu anasoylu topluluklarda kadınların başka her yerde oldukları gibi klanlar (gentes) içinde de büyük güç sahibi olduklarını; örneğin kocayı isterlerse evden gönderebildiklerini yahut bir başkanı görevden alabildiklerini belirtmiştir. Kadınların güçlü ve belirleyici olduğu bu toplumlar anaerkdir. Yerli topluluklardan olan İrokualar arasında uzun yıllar misyonerlik yapan Arthur Wright'ın gözlemleri anasoylu toplumlarda kadınların konumu açıkça ortaya koymaktadır:

Kadınların henüz uzun evlerde (birçok aileden kurulu komünist ev ekonomileri) oturdukları çağdaki ailelere gelince, ... bu evlerde ... kadınlar kocalarını başka klanlardan (gentes) alırlardı. ... Genellikle evi kadınlar yönetirdi; erzak ortaklaşırdı; ama ortak gereksinimleri karşılamak için kendi payına düşeni getirmekte çok tembel yahut çok beceriksiz davranan zavallı koca yahut zavallı aşşın hali dumandı (aktaran Engels, 1990: 54).

Engels Köken'de Lewis Morgan'ın Eski Toplum'da ileri sürdüğü tezlerden hareketle insanlık tarihinde anasoylu anaerki bir dönemin yaşandığını savunmuştur. Engels'e göre kadınların güçlü ve egemen olduğu bu anaerki dönemin ardından kadınların statüsünün düşürüldüğü ataerki dönem ortaya çıkmıştır. Anaerki toplumda kadınların toplumsal statüsü erkeklerle eşit hatta daha yüksektir. Kadınlar toplumsal kaynaklara rahatça erişebilmektedir. Ataerki ilişkilerin yerleşmesiyle birlikte kadınlar eski statüsünü kaybetmiştir. Engels Morgan'ın izinden giderek ayrıcalıklı erkek üstünlüğünün etkisini ilk olarak ataerki ailede ortaya koyduğunu belirtmiştir. Morgan'dan alıntılarla, ataerki aileyi şu şekilde tanımlamıştır: Ataerki aile, büyükbaş ve küçükbaş hayvan sürüleri korumak ve toprak mülkiyetini elde tutmak amacıyla, özgür yahut bağımlı bir grup insanın aile içinde, babanın otoritesi altında örgütlenmesidir (Engels, 1990: 62-63).

Günümüzde antropologlar anaerki dönemin yaşanmadığı hu-

susunda birleşmişlerse de Morgan erken dönem antropolojik bulgularından hareketle bu yorumu yapmıştır ve o dönemde Marx'la Engels'in bu konudaki düşüncesi Morgan'ın tezlerine dayanmaktadır.

Bu us yürütmesine göre, babasoylu topluma geçişle birlikte kadınlar eski toplumsal konumlarını yitirmiş ve anasoyluluk sona ermiştir. Engels bu süreci şöyle açıklamıştır: Servet artışı iki önemli sonuç doğurmuştur. Bir yandan erkeğin toplumsal statüsünü artırmış, öbür yandan da geleneksel miras düzenini çocuklar yararına değiştirme eğilimini doğurmuştu. Ancak soy zincirinin analık hukukuna göre işlemesi buna engel oluşturduğundan önce anasoyluluk ve analık miras hukuku kaldırıldı ve erkek tarafından hesaplanan soy zinciri ve babalık miras hukuku kuruldu (Engels, 1990: 61).

Engels'e göre ataerkil aile, grup evliliğinden türeyen anaerkil aile ile tek eşli modern aile arasındaki ara biçimi oluşturur. Engels kendi çağında Sırlarda ve Bulgarlarda “zadruga” (arkadaşlık bağı) yahut “braststvo” (erkek kardeşlik) adı altında, veya daha gelişmiş biçimlerde Doğu toplumlarında ataerkil aile biçimlerinin var olduğunu bildirmiştir (Engels, 1990). Ataerkil ailede mülkiyeti elinde tutan ve üretim sürecini yöneten aile reisi erkektir. Kadınlar ve çocuklar erkek otoritesinin tahakkümü altındadır (O'Hara, 2001: 843).

Engels'in “uygarlığın belirtilerinden biri” olarak nitelediği tek eşli aile iki başlı aileden türemiştir. Tek eşli aile babadan oğula aktarılan mülkiyete dayandığı için, “babaları kesinlikle bilinen çocuklar yetiştirmek amacıyla erkek egemenliği üzerine” kurulmuştur (Engels, 1990: 67).

Tek eşli aileyi iki başlı evlilikten ayıran, taraflardan her ikisinin istedikleri zaman evlilik birliğini sonlandıramıyor oluşudur. Genel kural olarak sadece erkek evlilik bağına koparıp, karısını boşayabilir. Öte yandan bu evlilik biçimine “tek eşli evlilik” denmesi de manidardır; zira tek eşlilik erkek için değil, yalnızca kadın için tek eşli olmayı ifade eder. Tek eşlilik, bu niteliğini günümüzde de korumaktadır (Engels, 1990: 68).

Engels kadınların cinselliğinin namus, iffet gibi kavramlarla

baskılanıp, sınırlandırıldığına da dikkat çekmiştir. Erkekler için fu-huş gibi karısı dışında kadınlarla cinselliğin çeşitli yolları mevcut-ken, evlilik dışı cinselliğin kınanması sadece kadınlar için söz konu-sudur. “Böylece, erkeğin kadın üzerindeki üstünlüğünü, toplumun temel yasası olarak bir kez daha açıklamak için, kadınlar toplum dı-şına sürülüp atılır.” (Engels, 1990: 72).

Aile, Özel Mülkiyet ve Erkek Egemenliği

Peki, kadınların egemen olduğu anasoylu toplumlardan, erkek egemen toplumlara geçiş süreci nasıl yaşanmıştır? Engels’in bu so-ruya verdiği yanıt, çeşitli toplumsal yapı ve kurumlar gibi ailenin de üretim ilişkileri ile belirlendiğidir: “Kadın erkek arasında, daha ön-ceki toplumsal durumlardan bize miras kalmış bulunan eşitsizlik, hiçbir zaman kadının iktisadi baskı altında oluşunun nedeni değil so-nucudur.” (1990: 78).

Toplumsal zenginlikler erkeklerin ellerinde toplandıkça, erkek-lerin toplumsal konumu güçlenmiştir. Tarihsel gelişimi ve En-gels’in bu sürece karşılık gelen argümanlarını izleyerek bu geçiş nasıl açıkladığını anlamaya çalışalım. Engels kadınların görece özgür ve güçlü oldukları grup halinde evlilikten iki başlı evliliğe evrilen süreci genel hatlarıyla tarif ettikten sonra, bakışını Amerika kıtasın-dan Eski Dünya’ya kaydırmıştır. Bu dönemde gerçekleşen dönüşüm toplumsal ilişkilerde kelimenin tam anlamıyla devrim yaratmıştı. Dicle ve Fırat nehirlerinin verimli alüvyonlarında, Nil deltasında, İndus nehri kıyılarında topraktan elde edilen yüksek verimle ve hay-vanların evcilleştirilmesiyle muazzam bir zenginlik birikiyordu. Büyük olasılıkla kadınların başlattığı tahıl üretimine (Childe, 1990: 39-40), yine kadınların evcilleştirdiği hayvanlardan elde edilen süt ve et ürünleri eşlik ediyordu. Kadınlar çanak ve çömlek üretiminin yanı sıra hayvanların yününden giysi dokuyorlardı. Artı ürünün gide-rek büyümesi, zanaatın gelişimiyle birlikte toplumsal tabakalaşma-yı koşullamıştı.

“Peki, bu yeni servet kime aitti?” (Engels, 1990: 59).

Engels’in kendi sorduğu soruya yanıtı, bu zenginliğin başlan-

gıçta gensin mülkiyetinde olmakla birlikte, sürüler üzerindeki özel mülkiyetin erken dönemlerden itibaren aile başkanlarının tekelinde bulunduğudır. “Madeni avadanlık ve lüks maddeler gibi, tıpkı insan sürüsü: köleler gibi” (Engels, 1990: 60). Çünkü kölelik de bu dönemde yaratılmıştı. Hayvancılık, madenlerin işlenmesi, dokumacılık ve sonunda tarımın başlamasıyla emek gücü ihtiyacı hızla artmış ve düşman savaş tutsakları emek gücü olarak kullanılmaya başlamıştı. Demek ki erkeklerin özel mülkiyeti ürünlerle sınırlı değildi; üretici güç (köleler) ile üretim araçları da erkeklerin özel mülkiyetindeydi:

Bu çağın ailesi içinde yürürlükte bulunan işbölümüne göre erkeğe yiyeceğin ve bu iş için zorunlu çalıştığı aletlerinin sağlanması düşüyordu; bunun sonucu, erkek bu çalışma aletlerinin sahibiydi; ayrılma halinde kadına ev eşyaları kalırken, erkek bu aletleri birlikte götürüyordu. Demek ki bu toplumda yürürlükte bulunan töreye göre erkek aynı zamanda, yeni beslenme kaynağının, hayvan sürüsünün, daha sonra da yeni çalışma aracının, kölelerin, sahibiydi (Engels, 1990: 60).

Bu zenginliklerin hızla birikerek ailelerin özel mülkiyetine geçmesi, iki başlı evlilik ve analık hukuklu gens üzerine kurulu topluma büyük bir darbe vurmuştur. “Analık hukukunun yıkılışı, kadın cinsinin büyük tarihsel yenilgisi oldu. Evde bile yönetimi elde tutan erkek oldu; kadın aşağılandı, köleleşti ve erkeğin keyif ve çocuk doğurma aleti haline geldi.” (Engels, 1990: 62). Hilaire Barnett’ın sözleriyle “böylece ataerkil aile doğdu.” (Barnett, 2000: 332).

Cinsiyete dayalı işbölümünün temellendiği kurum olarak aile, şüphesiz, ataerkil sistemin yapı taşıdır. Antik Roma’dan itibaren tarih boyunca aile, babanın hanenin “reisi”, karı ve çocukların onun kölesi olduğu bir yapı arz etmektedir. Engels aile (family) sözcüğünün Latince kökeninin “köle”ye uzandığını yazmıştır:

Başlangıçta familia sözcüğü günümüzdeki darkafalı burjuvaların duygusallık ve karı-koca cilvelerinden yapılmış aile anlayışını dile getirmez; Romalılarda, herşeyden önce hatta karı-koca ile bunların çocukları için değil, yalnızca köleler için kullanılır. Famulus “evcil köle” anlamına gelir ve familia, bir tek adama ait bulunan kölele-

rin bütünü demektir. Daha Gaius zamanında familia, “id est patrimonium” (yani miras payı) vasiyetle bırakılıyordu. Deyim, Romalılar tarafından, içine başkanın, kadın ve çocuklar ve belirli sayıda köleyi babalık otoritesi altında tuttuğu ve üzerinde yaşatmak veya öldürmek hakkına sahip bulunduğu yeni bir toplumsal örgütü belirtmek üzere türetildi (1990: 63).

Engels’e göre anaerkil dönemin sona ermesi kadınların toplumsal statüsünü değiştirmiştir. Anaerkil dönemde soy kadından aktarıldığı gibi (anasoyluluk) toplumsal ilişkilere de kadınlar egemendir. Mülkiyetin erkeklerin elinde birikmesi iki sonuç doğurmuştur: Bir yandan mülkiyetin babadan çocuğa (genellikle oğula) geçmesi için anasoyluluk yerini babasoyluluğa bırakmıştı. Öbür yandan erkekleri egemen kılarken, kadınların toplumsal gücünü zayıflatmıştı. Anasoyluluktan babasoyluluğa geçiş, aynı zamanda, anaerkil aileden (toplum) ataerkil aileye (toplum) geçiş süreciydi.

Engels eşitsiz bulduğu erkek egemenliğini ortadan kaldıracak koşullar üzerine düşünmeyi denemiştir. Erkek egemenliğinin evrensel olmadığını göstererek, eşitlikçi bir toplumun kurulabileceğini göstermeye çalışmıştır. Engels’in bu yapıtta bize bıraktığı en önemli miras belki de budur: Eşitlikçi bir toplum tasavvuru, kadının toplumsal konumunu güçlendirmekle birlikte kadınlarla erkekler arasındaki ilişki üzerine düşünerek, yeniden yapılandırmayı gerektirir.

Ancak, daha önce de belirtildiği üzere bu yorum iki hatalı varsayıma dayanmaktadır: Antropolojik araştırmaların ortaya koyduğuna göre anaerkil bir dönem yaşanmadığı gibi, Aborjinler’de gözlemlendiği gibi pek çok ilksel toplumda özel mülkiyetin gelişmesinden çok önce kadınlar ikincil rollere indirgenmiştir.

Engels kadınların ezilmesinin kökenini anasoylu toplumlardan babasoylu toplumlara geçişe neden olan özel mülkiyetle açıkladığı için, özel mülkiyetin ortadan kalkmasının kadınları özgürleştireceğini savunmuştur. Ancak kimi yazarlara göre erkek egemenliğini ve kadınların ezilmesini kadınlarla erkekler arasındaki bir ilişki biçimi olarak sorunsallaştırmamıştır (bkz. Beechey, 1977: 47). Engels’e

göre (ve Marx’a göre de) kadınların ezilmesi, burjuva evliliği ve aile yoluyla sömürülmesi demektir. Bu nedenle Engels (ve Marx) kadınların özgürleşmesini burjuva ailesinin ortadan kalmasına bağlar. Böylece kadınların kurtuluşu geleceğin sınıfsız toplumuna havale edilmiş olur.

Engels’in bir diğer önemli argümanı, kadınların ezilmesini, çocuk yetiştirme gibi toplumsal işlerin kamusal görev olmaktan çıkıp, kadınların işi haline gelmesiyle bağlantılandırmasıdır. Ev işleri kadınların ezilmesinin nedenlerinden biri olduğuna göre, Engels, özel mülkiyetin ortadan kaldırılmasıyla kadınların ev içindeki işlerinin kamusallaşmasını, kadınların özgürleşmesinin koşulu olarak görmüştür.

Çocuklarıyla birlikte birçok evli çifti kapsayan eski komünist ev ekonomisinde kadınlara bırakılan ev yönetimi, tıpkı erkekler tarafından yiyecek sağlanması gibi, toplumsal sorumluluk taşıyan bir kamu işiydi. Ataerkil aile, ve ondan da çok tek eşli olan bireysel aileyle birlikte, her şey değişti. Ev yönetimi kamusal niteliğini yitirdi. Bu iş artık toplumu ilgilendirmiyor: bir özel hizmet haline geldi; toplumsal üretime katılmaktan uzaklaştırılan kadın bir baş-hizmetçi oldu (Engels, 1990: 78).

Ev içinde besinleri hazırlayan, temizlik yapan, çocuklara ve yaşlı ve hastalara bakan, erkekleri ertesi güne hazırlayan kadınlardır. Ataerkil kapitalist toplumda kadınlarla erkekler arasındaki temel iş-bölümüne göre “evin ekmeğini” erkek getirir, karısının ve çocuklarının geçimini sağlar.

Modern karı-koca ailesi, açık veya gizli, kadının evrensel köleliği üzerine kurulmuştur; ve modern toplum, salt karı-koca ailelerinden –moleküller gibi- meydana gelen bir kütledir. Günümüzde, erkek, çoğunlukla, hiç değilse varlıklı sınıflarda, ailenin dayanağı olmak ve onu beslemek zorundadır; bu durum ona hiçbir hukuksal ayrıcalıkla desteklenmeyi gereksinmeyen, egemen bir otorite kazandırır (Engels, 1990: 78).

Engels bakım yükünün kadınları istihdam dışı bıraktığına da dikkat çekmiştir. 1884 gibi erken bir tarihte bu soruna değinmesi,

Engels'in kadınların ezilmesinin önemli bir vechesini iyi kavramış olduğunu göstermektedir. Ondokuzuncu yüzyıl sonunda kadın hareketi seçme seçilme hakkı talebi gibi liberal taleplerde bulunurken, Engels kadınların ev içi emek sürecini kısmen de olsa sorunsallaştırmıştır.

Toplumsal üretim yolunu –ama yalnız proleter kadına- yeniden açan, günümüzün büyük sanayiidir; ama bu yol, öylesine koşullar içinde açılmıştır ki, kadın, eğer ailenin özel hizmetiyle ilgili görevlerini yerine getirmek isterse, toplumsal üretimin dışında kalır ve bir şey kazanamaz; buna karşılık, eğer toplumsal üretime katılmak ve kendi hesabına kazanmak isterse, ailesel görevlerini yerine getirmekten uzak kalır. Kadın için bütün çalışma kollarında, fabrikalardaki gibi, doktorluk ve hukukçulukta da, durum budur (Engels, 1990: 78).

Dahası, Engels'in çağdaşı A. Marshall, W.S. Jevons gibi neo-klasik iktisatçılar kadınların istihdama katılmasına, annelik “yükümlülüklerini” aksatacakları gerekçesiyle, karşı çıkarken, Engels kadınların kurtuluşunu ücretli işe katılmakta görmüştür: “... kadının kurtuluşunun ilk koşulu, bütün kadın cinsinin yeniden toplumsal üretime dönmesidir ve bu koşul, karı-koca ailesinin, toplumun iktisadi birimi olarak ortadan kaldırılmasını gerektirir” (1990: 79).

Engels'in bu argümanı her ne kadar çağdaşı iktisatçı ve düşünürlerin fersah fersah ilerisinde olsa da, kadın istihdamına yüklediği işlev problemlidir. Engels ücretli işe katılan kadınların özgürleşecekleri ve erkeklerle eşit statüde olacakları öngörüsünde bulunmuştur. İstihdama katılmak iki bakımdan önemlidir: Bir yandan kadınların emek süreçlerinin ücretlendirilmesi anlamına gelir, öbür yandan kadınların erkeklere bağımlılıklarını azaltabilir. Buna karşılık emek piyasasının eşitsiz karakteri, ataerkil ilişkilerin emek piyasasıyla birlikte yasaları ve kurumları kuşatmış olması, kadınların istihdama eşitsiz katılması sonucunu doğurmaktadır. Eve erkeklerin ekmek getirmesi beklendiğine göre kadınların ücretli bir işte çalışması aile bütçesine sadece bir katkı olarak görülür. Böylece kadınlar düşük ücretlerle çalıştırılır, kolayca işten çıkarılabilirler. Üstelik geç kapi-

talistleşen ülkelerde olduğu gibi, yüksek işsizlik ve yoksulluk koşullarında emek piyasasına katılan kadınlar her türlü zor koşullar altında çalışmayı kabul etmek zorunda kalmaktadır. Ev işi ve bakım hizmetini kadınlara yükleyen cinsiyete dayalı işbölümü, emek piyasasına karakterini verir: Kadınlar için uygun bulunan işler hemşirelik, öğretmenlik, tekstil işçiliği gibi toplumsal cinsiyet rollerinin uzantısı olan işlerdir. Bütün bu olumsuzluklara, işyerlerinde kadınlara yönelik ayrımcılık eşlik eder: Kadınlar ne denli donanımlı olurlarsa olsun yönetsel kademelerde kolay yer bulamazlar. Dahası, kadınlar istihdama katıldığında, ev içi yüklerinden muaf olmazlar. Çocuk bakımı, ev temizliği, besinler hazırlama “kadın işi”dir. Dolayısıyla, ücretli işin kazandırdığı olumlu sonuçlar yanında, evde kadınları ikinci vardiya beklemektedir (bkz. Yaman Öztürk, 2010).

Engels’e göre kadın erkek eşitsizliğinin sürmesinin nedeni, kadınların ev işi yükleridir. Ev işleri kadınların istihdama katılmasını ve dolayısıyla özgürleşmesini engelleyen başlıca unsurdur. Engels’in bu saptaması bugün için de geçerlidir. Engels’e göre bu nedenle kadınların kurtuluşunun koşulu, ev işlerinin kamusallaşmasıdır:

Üretim araçları toplumsal mülkiyete geçtikten sonra, karı-koca ailesi, toplumun iktisadi birimi olmaktan çıkar. Özel ev ekonomisi, toplumsal bir sanayi haline dönüşür. Çocukların bakım ve eğitimi bir kamu işi olur; toplum, meşru veya gayrimeşru bütün çocukların bakımını üzerine alır (Engels, 1990: 80).

Ev işlerinin kamusallaşmasının kadınların yükünü azaltacağı kuşkusuz doğrudur. Ancak bütün ev işlerinin kamusallaşacağı günü beklemek akılcı değildir. Üstelik, bu işlerin kamusallaşması, kadınlarla birlikte erkekleri de bu işlerden sorumlu kılacak mıdır? Bu us yürütmesini izleyerek, Engels’in yaptığı gibi, özel mülkiyetin bulunmadığı proleter ailelerin yıkılacağını öngörmek tutarlıdır. Ancak bizat varsayımın kendisi eksik ve hatalı görünmektedir. Her şeyden önce erkek egemenliği esas olarak kadınlarla erkekler arasındaki bir meseledir ve kadınların özgürleşmesi için bu ilişkinin dönüştürülmesi gereklidir. Erkek egemenliği sistemi olarak ataerkil norm ve kabuller, kadınlarla erkekler arasındaki ilişkilerin bütün dokularına sin-

miş, toplumsal kurumlara yerleşmiş, özel mülkiyetin nispeten sınırlı olduğu proleter ailelerde de bütünüyle içerilmiştir. Özel mülkiyetin ortadan kalkması, toplumsal görevlerin kamusallaştırılması kadınların özgürleşmesinin önemli bir koşuludur elbet, ancak yeterli değildir; kadınları bütünüyle özgürleştirmeyecektir. Dahası, kadınların özgürleşmesi sosyalist toplumlara havale edilemeyecek denli acil bir sorundur ve ilişkileri bugünden dönüştürmeye başlamak gerekir.

Engels yapıtında özgür cinsel aşka da önemli bir yer ayırmıştır. Kadının cinselliğinin baskılanmasına değindiği bölümler ve özgür aşk vurgusu, Engels'in kadının ezilmesinin erkeklerle bağıni dolaysızca kurduğu bölümlerdir. Şimdiye kadar kadınların ve erkeklerin deneyimlediği evliliğin özgür aşka dayanmadığını ileri süren Engels'e göre yeni toplum yeni ilişkilerle birlikte yeni özgür bir cinsel aşkı deneyimleyecek kuşakları yaratacaktır. Cinsel aşk sevilen kimse- nin de sevmesini gerektirir; bir bakıma cinsel aşkta kadın erkeğe eşittir (Engels, 1990: 81). Engels'in sözlerine kulak verelim:

Yaşamlarında, bir kadını asla parayla yahut başka bir toplumsal güç aracılığıyla satın almamış olacak yeni bir erkekler kuşağı; kendini gerçek aşktan başka hiçbir nedenle bir erkeğe vermeyecek, yahut bunun iktisadi sonuçlarından korkarak kendini sevdiği kimseye vermekten vazgeçmeyecek olan yeni bir kadınlar kuşağı [oluşacaktır] (Engels, 1990: 87).

Eşitlikçi Bir Topluma Doğru

Giriş bölümünde değinildiği üzere Marx ile Engels Alman İdeolojisi'nde toplumsal etkinliğin eş zamanlı gerçekleşen üç farklı yönünün üç farklı aşama biçiminde kavranmaması gerektiğini vurgulamıştır. Bu üç etkinlik ihtiyaç nesnelerinin üretimi, bu ihtiyaçları karşılamak için gerekli üretim araçlarının üretimi ve neslin üretimidir. Toplamların bütüncül bir analizi için, o halde, bu üç etkinliğin, Marx'la Engels'in kavramlaştırmasıyla üç uğrağın birlikte incelenmesi gerekir.

Ancak Marx muazzam yapıtı Kapital'de toplumsal üretimin sadece bir yönünü, meta üretimini konu edinmiştir. Toplumsal ilişki-

lerin üzerinde yükseldiği temel üretim olarak tanımladığı toplumun yeniden üretimini analiz dışı bırakmıştır. Açık ki, Kapital, kapitalizmin işleyişini, sermayenin içsel çelişkilerini, artı-değer sömürsünü teorileştirip, yetkin biçimde açıklayan yegane yapıttır. Kapitalizmin işleyişinin yanı sıra sınırlarını da ortaya koyar; bu nedenle temel başvuru kaynağımızdır. Bununla birlikte Marx yapıtında Alman İdeolojisi'ndeki analizini sürdürmemiş, kapitalist toplumda aileyi dolaysızca ele almamıştır. Marx'tan sonraki Marksist gelenek de benzer biçimde kapitalist toplum analizini meta üretimiyle sınırlamıştır.

Kadınların karşılıksız ev içi üretimi meta ilişkileri dışında bir başka üretimi içerir; kadınlar ev içinde kullanım değerleri üretirler. Aile, meta üretiminin dışında, emekçinin üretildiği, emek gücünün yeniden üretildiği, hepsinden öte insanın üretildiği kurumdur. Aile, bu nedenle, toplumsal ilişkilerin üretildiği kurumdur. "İnsanın üretilmesi dolaysızca toplumsal yaşamın üretilmesidir ama toplumun kuruluşu ve sürdürülüşü insanın üretimi yoluyla gerçekleşir ... İnsanın üretimi geçim araçlarının üretimine bağlıdır, ama geçim araçlarının üretimi de insanın üretimine bağlıdır" (Cemal, 1996: 56-57). Çocukların, koca, yaşlı ve hastaların bakımının yüklendiği kadınlar ürettikleri çeşitli kullanım nesneleri ve hizmetlerle toplumun yeniden üretimini de üstlenmiş olurlar.

Aile, meta üretiminin dışında yapılanmış bir kurum olduğu kadar meta ilişkileriyle dolayımlanan bir kurumdur da. Ev içi emek sürecinde kadınlar yarının emekçilerini üretmelerinin yanı sıra emek gücünü bir sonraki iş gününe hazırlayarak, emek gücünün yeniden üretimini de sağlarlar. Ne ironiktir ki toplumsal üretim işlerinin cinsiyetler arasındaki bu dağılımı sonucunda meta karakteri taşımayan kadın emeği, bir meta olan emek gücünün üretimi ve yeniden üretimi için gerekli mal ve hizmetlerin önemli bir kısmını karşılamaktadır (Yaman Öztürk, 2010).

Önceki bölümde tartıştığımız üzere ev işi yükü kadınların özgülleşmesinin önündeki başlıca engeldir. Ev işi ve bakım yükü "kadın işi" görüldüğünden, kadınların eğitime erişimini, kişisel gelişimini sürdürmesini, toplumsal etkinliklerde yer almasını, istihdama

katılmasını engeller. Kadınları erkeklerin gelirine bağımlı kılarak, kadınların erkeklere tabiyetini güçlendirir. Erkeklerse, tersine, hem bu yükten muaftır hem de, böylece, türlü etkinlikler için boş zamana sahiptir. Demek ki cinsel işbölümü ataerkil sistemin yeniden üretiminin de başlıca mekanizmasıdır. Bakım yükü kadınların emek piyasasındaki konumunu da belirler. İşgücüne katılsa da bakım yükü devam ettiğinden, kadının emek piyasasındaki konumu istikrarsızdır. Bu olgu, kapitalistlerin kadınları daha olumsuz koşullarda çalıştırmasının bahanesi olur. Kadınlar olumsuz koşullarda, güvencesiz ve ucuza çalıştırılır (bkz. Yaman Öztürk, 2010).

Ataerkil kapitalist toplumda kadın bedeni de sermaye ile erkeklerin tahakkümü altındadır. Fuhuş ve porno sektörü, medya, sinema, reklamlar vs. yoluyla kadın bedeni metalaştırıldığı gibi, kadın bedeni ve cinselliği erkeklerin denetimindedir. “Üç çocuk doğurun” söyleminden kadın cinayetlerine çeşitli olguların can yakıcı biçimde ortaya koyduğu üzere kadın bedeni babaların, kocaların, sevgililerin ve erkek egemenliğinin içselleşmiş olduğu devletin kontrolündedir.

Kadınların kurtuluşu kapitalist emek sömürüsünün ortadan kalmasını şart koşar. Üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetin sonlanması, kadın emeğinin ve bedeninin kapitalist sömürsünü ortadan kaldırır. Bununla birlikte, kadınların özgürleşmesi, emekleri ve bedenleri üzerindeki erkek tahakkümünün ortadan kalkmasını gerektirir. Engels’in ısrarla üzerinde durduğu gibi, aile, kadının baskılandığı başlıca kurum, ortadan kalkmalıdır. Bugün aile, karı koca ilişkisi “mahremiyetinden” ötürü sol içinde bile tartışılmazken, Engels 130 sene önce ailenin ortadan kalktığı eşitlikçi bir topluma özlemine dile getirmiştir. Aileyle birlikte toplumsal emeğin cinslere göre bölünmesinin sona ermesi, yani cinsiyete dayalı işbölümünün de ortadan kalkması gereklidir; bakım işi “kadın işi” olmaktan bütünüyle çıkmalı, öbür “prestijli” toplumsal görevler erkekler kadar kadınların da işi olmalıdır. Böylece emek sömürüsünün bulunmadığı toplumda kadınlar toplumsal kaynaklara ulaşmada erkeklerle eşit zamana ve olanağa kavuşmuş olacaktır. Bilim, sanat, teknoloji, spor erkekler kadar kadınların da etkinliği haline gelecektir. Ayrıca, kadı-

nın bedeni üzerinde tek söz sahibi olması, erkek şiddetinin son bulması kadar özgür aşk ve özgür cinselliğin de koşuludur. Engels'in özelemleri andığı kadınlarla erkekler arasındaki özgür aşk, sermayeyle birlikte ataerkiyle mücadeleyle şart koşar.

Değerlendirme

Engels Köken'de kadınların bedenlerini ve cinselliklerini basılabayan erkek egemenliğini ortadan kaldıracak toplumsal koşulların neler olabileceği üzerine düşünmüştür.

Engels'e göre günümüz toplumlarında kadınların özgürleşmesinin önündeki iki büyük engel özel mülkiyet ile kadınların istihdam dışı kalmasıdır. Cinsiyete dayalı işbölümünün kadınlar yüklediği ev işleri kadınların istihdama katılmasını engeller. O halde kadınların kurtuluşunun koşulu ücretli iş edinmektir. Öte yandan, ev işleri kadınları sınırladığına göre ev işlerinin kamusallaşması kadınların önündeki diğer engeli de kaldıracaktır. Eli kulağında olan yeni sınıfsız toplum, özel mülkiyeti kaldırıp, ev işlerini kamusallaştırarak kadınları özgürleştirecektir.

Engels kadınlarla erkekler arasındaki ilişkileri biçimlendiren yapılar bütününe sadece bir tarafına, üretim tarzına bakmıştır. Özgül üretim tarzının ortaya çıkardığı özgül biçimler kadınların bedeniyle emeğinin özgül biçimler altında tahakküm altına alınmasına yol açarak, erkek egemenliğini güçlendirir. Ancak, ataerki ilişkilerinde değinmeden kadınların baskılanmasından söz ettiğimizde, kadın erkek arasındaki eşitsiz ilişkilerin asıl öznelini gözden yitirme tehlikesi doğar. Kadınların bedenini, emeğini, cinselliğini baskılabayan erkeklerdir. Dolayısıyla, kadınlarla erkekler arasındaki ilişkiler dönüşmediğinde, sınıfsız bir toplumda da kadınlar ezilecektir. Kamusal bakım kurumları bakım yükünü hafifletse de, ev işiyle bakım işinin "kadın işi" olmaktan çıkarılması gerekir. Öte yandan, ev işlerinin kamusallaşması bugünden yarına gerçekleşebilecek gibi görünmediğine göre, kadınların özgürleşebilmesi için bu işlerin kadınlarla erkekler arasında eşitlikçi bir biçimde bölüşülmesi zorunludur.

Ne olursa olsun Engels kadınların özgürleşmesinin koşulları

üzerine düşünmüştür. Engels, binlerce yıldır kadınların bedeninin ve cinselliğinin kısıtlandığını, ev işlerinin kadınların özgürleşmesinin önünde başlıca engeli oluşturduğunu, istihdama katılmanın kadınlar için önemli olduğunu görmüştür. O halde kadınların kurtuluşu ev işlerinden, toplumsal cinsiyet normlarından ve cinsel bakımdan özgürleşmeleriyle olanaklıdır. Engels'in analizini kapitalizmden ataerkil sisteme doğru genişleterek, kadın mücadelesini kapitalizmle birlikte erkek egemenliğiyle mücadeleyi de içerecek biçimde yeniden tanımladığımızda, kadınların özgürleşmesinin koşullarını ortaya koymuş oluruz. Ayrıca, Engels'i izleyerek, eşitlikçi bir toplumun kadınlarla erkekler arasındaki ilişkinin, aşk ve cinsellik dahil, bütün veçhelerinin yeniden yapılandırılmasıyla kurulabileceği yorumunu yapabiliriz.

Kaynakça

- Barnett H. (2000) "Engels on Women and the Family", Sourcebook on Feminist Jurisprudence içinde, Hilaire Barnett (der.), Cavenish Publishing Limited: London.
- Beechey V. (1977) "Some Notes on Female Wage Labour in Capitalist Production", Capital and Class, 1 (3): 45-66.
- Cemal M. (1996) Eşitlikçi Toplamlar, Belge Yayınları.
- Childe G. (1990) Tarihte Neler Oldu, Çev.: Mete Tunçay ve Alâeddin Şenel, Alan Yayıncılık.
- Delmar R. (1998) "Engels'in 'Alenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni'ne Yeniden Bakış", Kadın ve Eşitlik, Juliet Mitchell ve Ann Oakley (der.), Çeviren ve yayına hazırlayan: Fatmagül Bertay, Pencere Yayınları, 115-135.
- Eisenstein Z. (1979) "Introduction", Capitalist Patriarchy and the Case For Socialist Feminism içinde, Zillah Eisenstein (der.), Monthly Review Press, London: 5-41.
- Engels F. (1990) Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni, Çev. Kenan Somer, Sol Yayınları: Ankara.
- Godelier M. (1981) "The Origins of Male Domination", New Left Review, 1/127, 3-17.
- Lepowsky M. (2000) "Do Sexually Egalitarian Societies Exit", Taking

- Sides, Clashing Views on Controversial Issues in Anthropology, Kirk M. Endicott ve Robert L. Welsch (der.), McGraw – Hill /Dushkin.
- L’Hermite-Leclercq P. (2005) “Feodal Düzen”, Kadınların Tarihi, II. Cilt, P. S. Pantel (der.), Çev: Ahmet Fethi, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul: 196-240.
- Marx K. ve F. Engels (1992) Alman İdeolojisi, Sol Yayınları : Ankara.
- O’Hara P. A. (2001) “Patriarchy”, Encyclopedia of Political Economy: L-Z, Routledge: 843-845.
- Pateman C. (2000) “The Sexual Contract”, Sourcebook on Feminist Jurisprudence içinde, H. Barnett (der.), Cavendish Publishing Limited: London.
- Ulus Ö. M. (2009) “Eşitlikçi Toplamlar Üzerine”, Kitap Tanıtımı, Praxis, 20.
- Wood W. ve Eagly A.H. (2002) “A Cross-Cultural Analysis of the Behavior of Women and Men: Implications for the Origins of Sex Differences”, Psychological Bulletin, 128 (5): 699–727.
- Yaman Öztürk M. (2010) “Kapitalist Toplumda Karşılıksız Bakım Emeği”, İktisat Dergisi, 514.

Cinsiyete Dayalı İşbölümü Üzerine Notlar

- *kavramsal ve tarihsel ipuçları* - *

Günümüz ataerkil kapitalist toplumunda cinsiyete dayalı işbölümü teknik, yansız bir olgu değildir, erkeklerin toplumsal, politik ve iktisadi gücü ellerinde tutmasıyla bağlantılıdır. Erkeklerin gelir getiren, karar alma mekanizmalarında yer almalarını sağlayan, onlara toplumsal statü ve prestij kazandıran işleri üstlenmesi açık ki ataerkil sistemin erkeklere sağladığı ayrıcalıklardanır. Ayrıca böylesi görevleri üstlenerek erkekler, kadınlar üzerindeki cinsel, toplumsal, iktisadi ve politik tahakkümü sürdürebilirler; bir başka deyişle cinsiyete dayalı işbölümü erkek egemenliğini koşullar, bu bakımdan cinsiyetçidir.

Peki bu süreç kapitalizm öncesi toplumlarda nasıl işlemiştir? Antik Yunan'da yahut feodal Avrupa'da kadınlarla erkeklerin görevleri ne şekilde ayrılmıştır? Bu sorulara yanıt ararken, kritik üç noktayı göz önünde bulundurmak gerekir. Öncelikle, kadınların ve erkeklerin tüm emek etkinliklerinin, yalnızca, toplumsal üretimin bütüncül bir çözümlemesiyle anlaşılabilceği söylenebilir. İnsanlık tarihi boyunca toplumsal ihtiyaçlar iç içe geçmiş iki koşut emek süreciyle karşılanagelmiştir. Bir yanda ihtiyaç nesneleri ile bu nesnelerin üretilmesinde kullanılan aletlerin üretildiği süreç, öbür yanda çocuğun yetiştirildiği ve bakım ihtiyaçlarının karşılandığı emek süreci. Toplumsal üretimin çözümlemesi, bu iki emek sürecinin özgül ve iç içe geçmiş yanlarını ele almayı gerektirir. İkincisi, özgül üretim tarzı kadınlarla erkeklerin emek etkinliğini şekillendiren ko-

* Bu yazı Feminist Politika dergisinin 2012 tarihli 16. sayısında yayımlanmıştır.

şulları hazırlar. Bu nedenle, her bir toplumsal formasyonda üretim tarzının karakteristikleri ile ataerkil eşitsizliklerin karşılıklı ilişkisi –dayanışması ve çatışması- incelenmelidir. Üçüncüsü, farklı toplum- larda kadınlarla erkeklerin görevlerinin ayrışmasının, erkek egemen- liğine ve kadınların tabiyetine etkisi araştırılmalıdır.

Toplumsal üretimin ikili karakterinden hareketle yapılacak bir çözümleme tarihsel maddeci bir yaklaşımın zorunlu koşuludur. Marx ile Engels 1845-46 yılları arasında birlikte yazdıkları Alman İdeolojisi’nde, Engels ise 1884 yılında yayımlanan Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni’nde böylesi bir yöntemden hareket etmiştir. Engels yapıtında maddi yaşamın üretiminin ikili özelliğine -bir yandan, yaşam araçlarının ve bunların gerektirdiği aletlerin üre- timi, öbür yandan bizzat insanların üretimi, türün üremesi - dikkat çekmişti.

Ancak Marx, kapitalist üretim ilişkilerini incelediği muazzam yapıtı Kapital’de bu yöntemi unutmuş görünmektedir. Marx genel- leşmiş meta üretimi olan kapitalist üretimi incelemiş, ancak, kapi- talist toplumda ne emek gücünün yeniden üretimi ne de neslin üre- mesi bağlamında kadınların hane içindeki kullanım değerleri üreti- mine değinmiştir. Oysa Kapital’in taslağı, 1857-58 elyazmaları Grundrisse bakın şu cümlelerle açılmaktadır:

Ele alacağımız konu öncelikle maddi üretim[dir]. Başlangıç nokta- mız, şüphesiz, toplum içinde üretim yapan bireyler –dolayısıyla bi- reylerin toplumsal olarak belirlenmiş üretimi[dir].

Bu sözlerin ardından Marx’ın neslin üremesini ve bakım işleri- ni maddi bir üretim süreci olarak ele alması beklenirdi. Çünkü, açık ki, kapitalist toplumda kadınların hane içindeki emek süreci maddi bir üretim sürecidir. Çocuk, yaşlı, hasta ve kocaların bakım işleri fii- li üretim süreçleridir. Kritik olan, bu emek etkinliklerinin kadınların doğasından kaynaklanmamasıdır. Kadınlar insan neslinin üremesin- de biyolojik özelliklerinden ötürü gebelik, doğum ve emzirmeyi üstlenirler. Ancak, bunun ötesinde bakım hizmeti vermelerini gerek- tirecek biyolojik bir neden bulunmamaktadır. Bu işler, kadınlara ata-

erkil toplumsal ilişkilerce yüklenmiştir; diğer bir deyişle toplumsal belirlenimlidir. Ne var ki Marx Grundrisse ve Kapital’de toplumsal üretimin önemli bir bileşenini oluşturan kadınların hane içindeki üretimini toplumsal üretimin asli bir bileşeni olarak incelememiştir.

Bu ikili üretim süreci toplumların “gelişiminde” birbirini dolaımlamıştır. Kimi toplumda iki süreç mekan ve nitelik bakımından birbirinden nispeten kopukken kiminde böylesi mekansal ayrışma yahut nitelik farklılaşması söz konusu değildir. Örneğin, kapitalist toplumda çocuk bakımı gibi toplumun yeniden üretimiyle ilintili işler hane içinde kadınlarca yürütülürken, erkekler, genelde, ihtiyaç nesnelerini üretmek üzere hane dışında ücretli işçi olarak çalışırlar. Ücretli emek kapitalizme özgü bir emek biçimidir ve artı-değer sömürsünün koşuludur. Erkeklerin ücretli çalıştığı işliklerde üretim sermayenin işleyişine tabi meta üretimidir. Hane içinde kadınların bakım işi meta karakteri taşımadığı, kullanım değeri üretimine dayandığı ve karşılığında ücret alınmadığı için piyasadaki ücretli işten ayrılır. Ücretli emek sürecinde üretilen ürünler ihtiyaç sahipleriyle mübadele (piyasa) dolayımıyla buluşurken, hane içinde kadınların ürettikleri ürünler hane üyelerinin tüketimine dolaysızca sunulur. Elbette ki kadınların kullandığı besinden temizlik gereğine bütün hammaddeler, pişiriciden temizleyiciye bütün emek araçları sermaye birikiminin ürünleridir, yani metadır. Kapitalist gelişme, tüketim biçimine de etkiyerek neyin ne şekilde tüketileceğini, dolayısıyla kadınların hane içindeki etkinliğini de belirler. Bununla birlikte, kadınların ürettikleri ürünler meta değildir çünkü mübadele değeri taşımazlar. Ancak kadınlar, meta karakteri taşıyan emek-gücünün yeniden üretiminin önemli bir bölümünü karşılarlar. Ayrıca, insan yavrusunun bakımı ve yetiştirilmesi, aynı zamanda, üretici gücün yetiştirilme sürecinin bir parçasıdır. Elbette ki kadınlar, hane içinde kapitalist üretime özgü sömürü biçimi olan artı-değer sömürüsüne uğramazlar; ne var ki, zamanlarının büyük bölümünü, karşılıksızca, erkeklerin ve öbür hane üyelerinin bakımına ayırmaları, özgül bir emek sömürüsüne tabi olduklarını düşündürür.

Ücretli iş edinen kadınların emek süreci de özgüllükler barındırır; kadınlar emek güçlerinin yanı sıra reklamcılıkta olduğu gibi bedenlerinin metalaşmasına yahut adet günlerinin takibindeki gibi çeşitli ataerkil tahakküm biçimlerine maruz kalabilirler.

Kapitalizm öncesi toplumlarda bu iki süreç günümüz toplumları kadar keskin farklılıklar içermemekle birlikte, kadınlarla erkeklerin toplumsal görevleri ayrıışmıştır. Örneğin meta ilişkilerinin gelişmediği feodal toplumlarda toplumsal üretim geçimlik üretime dayalıdır. Tarımsal üretimin yapıldığı toprak veya zanaat üretiminin gerçekleştiği işlikler her zaman değilse de sıklıkla hanenin uzantısı konumundadır. Kadınlar başlıca üretim alanı toprakta çitfçiliğin yanı sıra yer yer zanaat üretimine katılmış, kovuluncaya dek çeşitli loncalarda örgütlenmişlerdir. Akademik erkek egemen tıp kurulumu, kadınlar bu alandan dışlanıncaya dek tek şifacılar kadınlardır. Emek etkinliklerinin çeşitlenmesiyle prestij, özerklik ve cinsel bağımsızlık kazanmaya başlamalarının ardından birçok zanaatın kadınlara yasaklanması, erkek hekimliğin kurumsallaşması ve elbette cadı avı - direnen kadınlar zorla susturulmuş, yahut diri diri yakılmıştır-, cinsiyete dayalı işbölümünün kadınlarla erkekler arasında bir mücadele alanı yarattığını düşündürür; zira ataerkil feodal toplumda erkekler, kadınların ebelikle yahut zanaatçılıkla edindiği toplumsal prestij ve bağımsızlığı, emek etkinliklerini kısıtlayarak ellerinden almıştır. Böylece, erkekler kendilerinin ve kadınların görevlerini yeniden tanımlayarak yeni bir işbölümü yaratmış, aynı zamanda kadınların bedeni ve emeği üzerindeki tahakkümü güçlendirmişler.

Bununla birlikte feodal toplumda da bakım yükü yine kadınların omuzlarındadır. Çocuk bakımı, örneğin, günümüzdeki gibi kadınların temel uğraşı değilse de, hane içindeki kadınların yükümlülüğündedir. Çocukların erken yaşlardan itibaren üretici güç görülmesi, kapitalist topluma kıyasla feodal toplumda emek gücünün özgüllüğünü ortaya koyar. Feodal haneler emek gücünün üretildiği ve yeniden üretildiği yer olduğu gibi “istihdam edildiği” yerdir de. Feodalizmin son dönemlerinde cinsler arasında kurulan yeni işbölümüne yeni kadınlık tarifi eşlik etmiş, annelik ve kadınlık, iffet ve na-

mus gibi ataerkil normlarla “bezenerek” yeniden tanımlanınca, çocuk bakımı yükü de ağırlaşmıştır. Kadınlarla erkeklerin görevleri fiilen ve zaman zaman da mekansal farklılaşsa da, benzer karakterdedir. İster –uzak tarlalarda- tarımsal üretim ister - hane dışında- işliklerde zanaat üretimi isterse hane içinde çocuk bakımı olsun, hemen bütün işler, genellikle, ihtiyaç için üretim kategorisindedir. Ayrıca feodal üretim biçiminde –erkek- derebeyinin -erkek yahut kadın- serfin artık ürününe el koyması, kapitalist artı-değer sömürüsüne kıyasla daha görünürse de, feodal toplumda kadınların hane içi emekleri, kapitalist toplumda olduğu gibi “görünmezdir”.

Cinsiyete dayalı işbölümü ataerkil sistemin devamlılığının koşuludur. Ataerki, kadınlara ve erkeklere farklı görev ve sorumluluklar yükleyerek, erkeklerin egemenliklerini sürdürmesini ve kadınların denetim altında tutmasını sağlamaktadır.

Günümüzde erkeklerin düzenli bir gelir edinmesi, toplumsal kaynaklara erişimi, sanatsal, bilimsel etkinliklere katılımı daha kolayken, hane içindeki bakım sorumlulukları kadınların ücretli bir işte çalışmasının, çeşitli etkinliklere katılmasının, kendini geliştirici bir uğraş edinmesinin önündeki başlıca engeldir.

Öyle ki, tarihte yönetici, düşünür, bilimci yahut sanatçıların büyük çoğunluğunun erkek olmasının maddi koşulları bulunmaktadır; kadınlara felsefe, bilim ve sanat gibi alanlar kapatılmış, bakım işleri yüklenmiştir. Antik Yunan’da, örneğin, özgür erkek yurttaşlar, karıları, kızları, anneleri –ve tabii ki köleleri- yaşamsal ihtiyaçlarını karşılayacak üretimi gerçekleştirdikleri, çocuklara baktıkları ve hane içindeki işleri düzenledikleri içindir ki, demokrasi üzerine konuşmaya veya felsefe ve sanata vakit bulabilmişlerdir. Kadınlarsa politik yaşamdan dışlanmış ve oikos (hane) yönetimiyle sınırlı görevlerden sorumlu tutulmuşlardır. Aristoteles’in köleliği de kadınların “görevlerini” de doğal bulması bundandır.

O halde açıktır ki, kadınların özgürleşmesinin ve gerçek anlamda eşitlikçi bir toplumun koşulu, toplumsal görevlerin kadınlarla erkeklere eşitlikçi bir biçimde dağıtılmasından geçer. Böylesi bir top-

lumda cinsler arasındaki işbölümü kadınlarla erkeklerin üreme edimindeki görevlerinin farklılaşmasıyla sınırlı kalacaktır. Hakkaniyetli bir bölüşüm gereğince, kadınlar bebekleri dokuz ay karınlarında taşıdıkları ve bir yıl kadar da emzirdikleri için, çocuk bakımında erkeklere daha fazla sorumluluk yüklenebilir.

Toplumsal Yeniden Üretim Sürecinde Kadınların Ev İçi Emeği*

Toplumsal Yeniden Üretim

Her türlü üretimin temel nedeni insan ihtiyaçlarının karşılanması, toplumsal gereksinimlerin giderilmesidir. Üretim tarzının özgüllüğüne bağlı olarak, üretim ilişkileri, üretimin niteliği, biçimi farklılaşır. Feodal üretim ihtiyaç üretimi iken kapitalist toplumda üretim genel meta üretimdir ve kapitalist üretim, ihtiyacın ötesinde sadece kâr için üretimdir. Üreticiler de genellikle emek gücünü kapitaliste kiralayan ücretli işçilerdir. Fabrikalarda, işliklerde, inşaatlarda, tarlalarda, ofislerde, hastane ve okullarda kadın ve erkekler insan ihtiyaçlarını karşılayacak besinler, giysiler, konutlar, otomobiller, ev eşyaları, elektronik eşyalar, sağlık ve eğitim hizmetleri ile bu üretimleri gerçekleştirmek için gerekli makine ve araç gereci üretirler.

Bununla birlikte, yüzyıllardır süregiden bir başka üretim meta üretimine eşlik eder. Ataerkil toplumsal normlar uyarınca kadınlara hane içinde çeşitli görevler yüklenmiştir. Bu görevleri yerine getirmek üzere kadınlar yoğun bir emek süreci gerçekleştirirler. Bu emek sürecinin ürünleri pazara (piyasaya) meta biçiminde sunulmaz, hane üyelerince tüketilir, hane üyelerinin ihtiyacını karşılar. Kadınların ev içindeki üretim süreci beslenmeden hasta bakımına, temizlikten kocayı sakinleştirmeye uzanan geniş bir içeriğe sahiptir.

* Bu yazı Kadın Emeği Kolektifi'nin Nisan 2012'de düzenlediği Kadın Konferansı'nda sunulmuştur.

Yani, akşam sofraya gelen bir tas sıcak çorba, kirli giysilerin yıkanması, evde yatalak babaannenin bakımı yahut bebeğe süt verme, kadınların bu yoğun emek sürecinin bileşenleridir.

Ataerkil kapitalist toplumda toplumsal yeniden üretim ücretli emek süreci ile ev içi üretim sürecinin birleşiminden oluşur. Açıkır ki, bir toplumun toplum olabilmesi bütün bu üretim süreçlerinin eş zamanlı gerçekleşmesiyle olanaklıdır. Yani bir yandan beslenme, barınma gibi temel insan ihtiyaçları giderilmelidir, bir yandan hasta ve yaşlılara bakılmalıdır, bir yandan da neslin sürekliliği sağlanmalıdır. Toplumun yeniden üretimi bu üretim süreçlerinin bütününe kuşatır.

Benzer bir bakış açısını Marx ile Engels 1845-46 yılları arasında birlikte yazdıkları Alman İdeolojisi'nde geliştirmişlerdi. Düşünürler neslin üretimini toplumsal üretim sürecinin bir bileşeni, daha doğrusu bir uğrağı (moment) olarak ele almışlardı. Marx'la Engels'e göre toplumu karakterize eden üç temel etkinlik bulunmaktadır. Birincisi, beslenme, barınma, giyinme gibi temel yaşamsal ihtiyaçların karşılanması, yani maddi yaşamın üretimidir. Bu üretim "bütün tarihin temel bir koşuludur." İkincisi, yaşamsal ihtiyaçların karşılanmasının bizzat yeni ihtiyaçlar doğurmasıdır. İhtiyacı gidermek için kullanılan alet de başka ihtiyaçlar yaratır. Bu "başlıca tarihsel eylem"dir. Üçüncüsü, insanlar başka insanları, kendilerini de üretmeye koyulurlar. "Bu kadınla erkek arasındaki, ana babalarla çocuklar arasındaki ilişkidir; bu ailedir." (Marx ve Engels, 1992).

Marx'la Engels'e göre bu üç etkinlik insanlık tarihi boyunca, ilk insanlardan bu güne dek ve bugün de eş zamanlı olarak birlikte varolan üç uğraktır. O halde, bir toplumun incelenmesi bu üç uğrağın birlikte incelenmesini gerektirir.

Kadınların karşılıksız ev içi üretim süreci, neslin üretimini, yaşlı ve hastaların bakımını ve ücretli emek gücünün yeniden üretimini içerir. Bu süreçte kadınlar ihtiyaç nesneleri, kullanım değerleri üretir.

Bu çerçevede toplumsal yeniden üretimi iki temel kategoriye ayırabiliriz. Bir yanda ihtiyaç nesnelerinin üretimi öbür yanda toplumun yeniden üretimi bulunur.

- İhtiyaç nesnelerinin üretimi: Ücretli kadın emeği, ücretli erkek emeği, ücretsiz hane içi kadın emeği ile karşılanır.
- Toplumun yeniden üretimi / Neslin üremesi: Esas olarak ücretsiz / karşılıksız kadın emeği ile karşılanır.

Toplumsal Yeniden Üretim ve Kadının Bakım Yükü

Kadınların hayatı üreten ve hayatı yeniden üreten işleri “bedava mal” yahut, hava, güneş ışığı gibi bedava kaynak olarak görülür: Sanki kadının bedeninde doğal olarak fişkıneriyorlar..

Maria Mies

Genelleşmiş meta üretimi kapitalist üretimde emek gücü meta karakteri kazanmıştır. Emek, esas olarak ücretli emektir. Kapitalist üretimin üzerinde yükseldiği ücretli emek kategorisi, ataerkil toplumsal ilişkilerce esas olarak “erkek emeği” kabul edilmektedir. Ev işlerini yapan ve ev içinde aile yakınlarına bakım hizmetini veren ücretsiz emek ise binlerce yıldır “kadın emeği” olagelmiştir.

Kapitalist toplumda üretim araçlarına sahip olmayan yığınların yaşamsal ihtiyaçlarını karşılayabilmek için bir tek seçeneği vardır; ücretli bir işte çalışmak. Çünkü kapitalist toplumda insanlar gündelik ihtiyaçlarını kendileri üretmezler, piyasadan satın alırlar. İşçiler yaşamsal ihtiyaçları olan metaları satın alabilmek için sahip oldukları tek metaı, emek güçlerini piyasada satmak zorundadır. Kapitalist üretim biçimi tarihsel olarak ilk ortaya çıktığı dönemlerden itibaren dolaysız üreticilerin üretim koşullarını ortadan kaldırarak, onları üretim araçlarından koparmıştır. Kapitalist üretim, ücretli işin işçi için tek ayakta kalma yolu olmasıyla gelişebilmiştir. Bu geçiş döneminde kadınların ev içindeki karşılıksız emeği, -erkek- işçinin yeniden üretim ihtiyaçlarının önemli bir kısmının ev içinde ücretsizce karşılanmasını sağlamıştır (Yaman Öztürk, 2010a).

İlk metalaşan erkek emek gücüdür ancak sermaye ucuz ve itaatkâr emeğe ihtiyaç duyduğunda kadın emeğini istihdama çekmiş, diğer dönemlerde de itmiştir. Bununla birlikte günümüzde kadın

emeği de ücretli emek olarak emek piyasasında yer almaktadır. Kadınların ücretli işe katılımı sınırlı ve emek piyasasındaki konumu istikrarsız olduğu için, çoğu kadın yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamak için erkeklerin (babanın, kocanın yahut erkek çocuğun) gelirine bağımlıdır.

Bu durum ataerkil eşitsiz ilişkileri yeniden üretip, güçlendirmektedir. Kadının istihdama katılımı, toplumsal yeniden üretim “yükü” tarafından koşullanmaktadır.

Bu konuya biraz daha yakından bakalım. Ücretli iş kapitalist toplumda bireylerin temel ihtiyaçlarını karşılamasının tek yoludur. Ücret yanında sosyal güvenlik sistemine erişim, kamusal sağlık hizmetlerinden yararlanma, emeklilik gibi kazanımlar sadece “ücretli iş” edinmekle olanaklıdır. Buna karşılık kadınların ev içindeki emek süreci ücretlendirilmez. Emekleri ücretlendirilmediği gibi kadınlar sosyal güvenlik sistemine dolaysızca erişim, sağlık hizmetlerinden dolaysızca faydalanma gibi haklardan da mahrum bırakılırlar. Bu nedenle kadınların ücretli işe katılımı, kendi ihtiyaçlarını dolaysızca karşılamaları bakımından temel bir gereksinimdir. Aksi durumda erkeklere, yani kocalarına, sevgililerine, babalarına, erkek kardeşlerine bağımlı hale gelmeleri kaçınılmazdır.

Kadınların ev içi emeğinin ücretlendirilip ücretlendirilmemesi kritik bir feminist tartışmaya işaret eder. İlk bakışta böylesi yoğun bir emek sürecinin ücretlendirilmesi gerektiği düşünülebilir. Böylece kadınların harcadığı emek “karşılıksız” olmaktan çıkacaktır.

Ancak kadınların ev içi emeğinin ücretlendirilmesiyle bağlantılı üç temel problemi göz önünde bulundurmak gerekir. İlkın, bu ücretlendirmenin hangi kriterlere göre yapılacağı teknik sorunu baş gösterir. Yapılan işin piyasadaki fiyatlandırması mı baz alınacaktır; emeği sarfeden kadının emeğinin vasfı dikkate alınacak mıdır?

İkincisi, ücretlendirmek kadının ev içi emeğinin metalaştırılması anlamına gelir ki bu da mücadele ettiğimiz meta ilişkilerinin daha da yaygınlaşıp, derinleşmesine hizmet eder.

Üçüncüsü ve feminist günden bakımından belki de en önemli-

si, ücretlendirmenin cinsiyete dayalı işbölümünü kalıcılaştıracak endişesidir. Kadınlar karşılığında ücret de aldıkları işi daha da benimseyip, kişisel gelişimlerini artıracak başka eğitim ve etkinliklere katılmaktan cayabilirler. Böylece ev işi daha “meşru” bir zeminde, kadınların daha güçlü rızasıyla “kadın işi” olabilir.

Cinsiyete dayalı işbölümü kapitalist toplumun yeniden üretici gücü olarak kadınlara olağanüstü görevler yüklemektedir: Neslin üremesini, çocukların yetiştirilmesini ve dolayısıyla toplumsal norm ve ideolojilerin yeni kuşaklara aktarımını, yaşlıların ve hastaların bakımını ve emek-gücünün yeniden üretimini ev içinde ücretsiz sağlayan emek kadın emeğidir. Bu görevler, aynı zamanda, her gün tekrarlanan işlerdir; zaman sınırı neredeyse yoktur; duygusal emek vermeyi gerektirir; dolayısıyla kadınlar için çok zaman alıcı, bıkırtıcı, yorucu işlerdir.

Çocukların bakımına bir göz atarsak, bakım işinin beslenme ve temizliğin yanı sıra, çocukları yuvaya yahut okula götürüp getirmek, sinemaya yahut tiyatroya götürmek, çocukların öğretmenleriyle görüşmek, arkadaşlarıyla ilişkilerini düzenlemek, hastalandıklarında bakımlarını üstlenmek, ödevlerine yardımcı olmak (günümüzdeki “performans” ödevlerini hatırlayın) gibi geniş bir içeriğe sahip olduğunu görürüz. Bütün bu işlerin kadının ortalama dokuz ay süren gebelik ile bir iki yıla uzanan emzirme edimlerinin çok ötesine geçen bir emek etkinliği içermesi şaşırtıcıdır. Örneğin, ABD’de yapılan bir araştırma yeni bir bebeğin kadınların hayatına ek 5 saatlik bakım yükü getirirken, erkekler için bu sürenin sadece 0.5 saat olduğunu ortaya koymuştur.

Kadınlar biyolojik özelliklerinden ötürü neslin üremesinde özgül bir işlev üstlenmişlerdir, ancak bebek ve çocuk bakımı “görevleri” her erkeğin de yapabileceği işlerden oluşur. Ne var ki ataerkil normlar uyarınca bu işler “kadın işi” olarak nitelenmektedir. Ataerkil kabuller, mitler, dini öğreti, toplumsal “normlar”dan beslenerek ve onları kurarak, anneliği yücelten değerler ortaya çıkarmıştır. Böylece kadının bakım yüküne toplumsal meşruiyet kazandırılır.

Yaşlı ve hastaların bakımına gelince, hasta ve yaşlıların beslenme ve temizlik gereksinimlerine ek olarak, yatak ve uyku düzeneğinin hazırlanması, ilaçların verilmesi, pansuman ve iğne yapılması, hastanın doktor ve hastaneye götürülüp getirilmesi, alışveriş yapılması, moral ve duygusal destek verilmesi gibi işleri içerir. Bugün ev içinde sağlık bakımı çok özelleşmiş bir hal almıştır: Gastronomi tüplerinden kolostomi torbalarına karmaşık bakım işleri içermektedir (Yaman Öztürk, 2010a).

Kadınlar bu işlerin yanında, kocalarını, yani “ücretli işçileri” fiiziksel ve duygusal bakımdan ertesi güne hazırlayarak da emek gücünün yeniden üretiminde kritik bir işlev “üstlenirler”. Hane içindeki erkek –ve kadın- işçilerin beslenme, temizlik, rahatlama ihtiyaçlarının büyük bölümünü kadınlar hane içindeki karşılıksız emek süreciyle giderirler. Böylelikle, kadının karşılıksız emeği sermayeyle de ilişkilendir.

Kadının ev içi emek sürecinin bütünü göz önünde bulundurduğumuzda, çalışma zamanının neredeyse sınırsız olduğunu, dinlenme ve tatilin mümkün olmadığını görürüz. Üstelik, tatil dönemlerinde de kadınlar bu işlerin büyük bölümünü yapmayı sürdürürler. Ailecek çıkılacak tatili organize etmek, tatil boyunca çocuklarla ilgilenmek, hane üyelerinin bakım ihtiyaçlarıyla uğraşmak tatilde de kadının görevidir!

Bütün gün sürebilen işlerin fiili olarak yapıldığı sürenin yanında, bu işlerin planlanması için geçen zaman da hayli yoğundur. Çalışan bir kadın, örneğin, sabah evden çıkarken, akşam yapacağı fasulye yemeğini, fasulyenin yanına pilav mı yoksa makarna mı yapacağını, yemek için gerekli malzemelerin tedarikini, akşam gelecek misafirleri nasıl ağırlayacağını, çocuğu okuldan kaçta alacağını, çocuğunun arkadaşının doğum gününe ne hediye seçeceğini, hafta sonu akraba ziyaretinin nasıl organize edileceğini, hepsini, düşünmek-düzenlemek zorundadır. Bütün bu emek süreçlerinin yanı sıra gece vardiyasını da unutmayalım.

Bakım emeği duygusal bağ kurmayı gerektirir. Çocuklara karşı sevgili, sabırlı olunmalıdır; kocalar daima aşk, şevkat, anlayış bek-

ler; yaşlıların ve hastaların gönlü hoş tutulmalıdır. Duygusal emek süreci açık ki kadının hane içindeki yükünü ağırlaştırır. Örneğin, Şili’de yapılan bir çalışma, dokuz saatlik günlük bakım süresinin sadece 40 dakikasını ilaç vermek, iğne yapmak, pansuman yapmak, sonra yerleştirmek, fizyo-terapi egzersizleri gibi işlerin aldığını ortaya koyuyor. 4.5 saat ise hastaya arkadaşlık etmek, konforunu sağlamak ve olası ihtiyaçlarını karşılayabilmek için tetikte beklemekle geçiyor.

Öte yandan her gün yinelenen bakım işleri uzun zaman aldığı gibi rutinleşir ve bıktırıcı olur. Ancak kadınlardan anlayışlı, fedakâr ve duygulu olmaları beklenir. Kadınlar bir yandan yorgun düşer, bakım bekleyene öfke biriktirirler; bir yandan da en yakınlarına öfke duymaktan, kendilerinden beklenen toplumsal cinsiyet rollerini yerine getirememekten ötürü vicdan azabı çekerler. Bakım işi kadının hayatına muazzam kısıtlar getirir. Başka bir etkinliğe katılmalarını önler, ücretli işte çalışmalarını sınırlar, serbest zaman etkinliklerini ortadan kaldırır, kişisel bakımlarına harcayacakları zamanı düşürür, psikolojilerini olumsuz etkiler. 2008 yılında Akdeniz Üniversitesi’nde yapılan bir araştırmada bakıma muhtaç yaşlısı bulunan 543 aile ile bu durumda olmayan 2957 aile ile görüşülmüş ve bakıma muhtaç hastası bulunan ailelerin diğerlerine göre 5.7 kat fazla ruhsal sorunlarla karşı karşıya kaldığı, toplumsal çevreden 4 kat daha fazla soyutlandığı tespit edilmiştir (aktaran, Yaman Öztürk, 2010a).

Değerlendirme

Sonuç olarak diyebiliriz ki kadınlara dünyanın yükü yüklenmiştir. Bir toplumun olmazsa olmazı, en kritik bileşeni, neslin üretmesi, kadınlara yüklenmiştir. Toplumu toplum yapan yaşlı ve hasta bakımı, yine, kadın işidir. Kadınlar, emek gücünün yeniden üretimindeki işlevleri nedeniyle sermaye birikimi sürecinde de kritik bir önem taşırlar.

Türkiye gibi, sağlık hizmetlerinin hızla metalaştığı, toplum politikalarının hayli zayıf olduğu, çocuk, yaşlı ve hasta bakımına yönelik kamusal kurumların son derece yetersiz olduğu toplumlarda kadınların yükü daha ağırlaşmaktadır.

Kapitalist üretim tarzıyla ataerkinin ilişkisi bu süreçte daha da belirgin hale gelmektedir. Liberal uygulamalar, ataerkil toplumsal ilişkilerle beslenen muhafazakar politikalarla desteklenmektedir. Bu çerçevede kadının bedeni ve emeği, politikalara konu edilmekte, ataerkil tahakkümün nesnesi haline getirilmektedir. Üç çocuk doğurun söyleminden kürtaj yasağına kadar dillendirilen politikalar, toplumsal yeniden üretimi, sermaye birikiminin ihtiyaçları uyarınca ve ataerkil sistemi güçlendirerek, kadının bedeni üzerinden yeniden örgütlenmesinin araçlarını sağlamaktadır.

Bu nedenle, toplum politikaları kadınları güçlendiren, kadınların toplumdaki eşitsiz konumunu dikkate alan bir biçimde düzenlenmelidir. Bu çerçevede, feminist politikaları kamusal bakım kurumların artırılması, kadınların istihdama katılmasının kolaylaştırılması, eşit işe eşit ücret, kadınlara kota getirilmesi talepleriyle şekillendirebiliriz. Bu politik talepler şüphesiz, yeni bir işbölümü talebiyle birleştirilmelidir. Ev işinin, bundan böyle, erkeklerin de işi olması gerektiğini her zeminde dillendirmeliyiz. Kadınların kurtuluşu kadar yeni bir toplumun inşası için de bu uğrak kaçınılmazdır.

Kaynakça

- Marx K. ve F. Engels (1992) Alman İdeolojisi, Sol Yayınları : Ankara.
- Mies M. (1998) "Globalization of the Economy and Women's Work in a Sustainable Society", Gender Technology and Development, 2 (1): 3-37.
- Yaman Öztürk M. (2010a) "Kapitalist Toplumda Karşılıksız Bakım Emeği" İktisat Dergisi, 514: 55-63.
- Yaman Öztürk M. (2010b) "Ücretli İş ve Ücretsiz Bakım Hizmeti Ekseninde Kadın Emeği: 1980'lerden 2000'lere", Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği: Türkiye Örneği içinde, S. Dedeoğlu ve M. Y. Öztürk (der.), Sosyal Araştırmalar Vakfı: İstanbul.
- Yaman Öztürk M. (2012) "What is Gender Blind in Political Economy? Female Labour in the Social Reproduction Process", Political Economy and the Outlook for Capitalism, Joint conference AHE, IIPPE, FAPE, July 5 – 7, Paris, France

Antonia'nın Yolu: Feminist Bir Ütopya*

“Erkeklerin yüksek sesleri, kadınların sessizliğine hükmediyordu”

Filmin orijinal adı “Antonia”dır. İngilizce’ye “Antonia’s Line” adıyla çevrilmiştir. Film Türkiye’de “Antonia’nın Yazgısı” adıyla gösterilmiştir. Filmde Antonia’nın seçimlerinin iradi olduğunun vurgulanması gerektiğini düşündüğümünden filmi Türkçe’ye “Antonia’nın Yolu” olarak çevirmeyi daha doğru buluyorum.

“Antonia’nın Yolu” Hollandalı feminist yönetmen Marleen Gorris’in dördüncü filmidir. Marleen Gorris bu filmde erkek egemenliğini, iktidar ilişkilerini, aileyi, dini eleştirir. İnsan ilişkilerine, aşka, dostluğa, cinselliğe, yaşama, ölüme farklı bir bakış açısı getirir; feminist ütopya olarak adlandırabilecek alternatif bir yaşam kurgular.

Antonia, İkinci Dünya Savaşı’nın ardından kızı Danielle ile birlikte doğup büyüdüğü köye döner. Film üç nesil boyunca Antonia’nın köyde kurduğu hayatı anlatır. Filmin hemen başında, Antonia’yla Danielle’nin köye girişinde bir evin duvarında savaştan kalma şu yazıyı görürüz : “kurtarıcılarımız hoş geldiniz”. Marleen Gorris bu sahnede köyde farklı bir yaşam arayanlar adına, ezilenler adına, kadınlar adına onları karşılar gibidir.

Antonia köye geldiği gün annesini kaybeder. Annesinin cenazesinin ardından arkadaşı Rus Olga’nın işlettiği bara giderler. Olga

* Bu yazı 2006 tarihinde Kadın Emeği dergisinde yayımlandı.

dışında tek kadın Antonia ve Danielle'dır. Antonia kendine bir cin söyler. Köy hayatının alışık olmadığı bu ilk kare bize Antonia'nın farklılığını, sıradışılığını hissettirir. Barda sonradan filmin başlıca kişileri olacak çiftçi Bas ve oğulları, Çitçi Dan'ın oğlu Pitte ve Pitte'in barın ortasında memelerini tutarak bardaki erkeklere gösterdiği ze-kâ engelli kardeşi Deedee'yle tanışırız.

Filmi feminist ütopyaya dönüştüren nedir?

Öncelikle Antonia'nın evinde ezme ezilme ilişkisi barındırmayan, hiyerarşiye dayanmayan, dayanışmacı ilişkiler kurulur. Antonia konuksever, verici, sevgi doludur. Herkese kucak açar. Kendisini ufak çocukların alaylarından koruduğunu fark eden zihinsel engelli Çılgın Dudak patronunu bırakarak Antonia'nın peşinden gitmekte hiç tereddüt etmeyecektir. Yahut evin sürekli misafirlerinden hayat dolu rahip, kiliseye daha fazla dayanamayıp ayrıldığında da Antonia'nın evine yerleşecektir. Hatta şehirde tanıştıkları Letta, yanında ve karnında çocukları olduğu halde gidecek hiçbir yeri olmadığına Antonia'ya koşacaktır. Bütün hepsini bahçeye kurulmuş büyük bir masada yemek yerken görürüz sık sık. Film boyunca yinelenen bu sahne ev halkının ve misafirlerinin neşesini, mutluluğunu ve dayanışmasını aktarır bize. Mutlu olaylara kadeh kaldırıldığı gibi, önemli kararlar da burada birlikte konuşulur. Örneğin Theresa'nın kızı Sarah hamile olduğunu söylediğinde ev halkı bebeğin doğup doğmamasını yine aynı masada tartışır.

İkincisi, filmde cinsiyete dayalı bir emek bölümü göremeyiz. Antonia ve Danielle'nın aileden kalan eve yerleşmelerinin ardından, onları toprağı ekerken, evin duvarlarını boyarken, ağır süt güğümlelerini taşıırken, yani bütün işlerin üstesinden gelirken görürüz. Erkeklerle, korunmak, iş yaptırmak, dayanmak için ihtiyaçları yoktur. Eşini kaybetmiş olan çiftçi Bas'ın evlenme teklifini Antonia geri çevirdiğinde Bas şaşkınlıkla "bir kocaya da mı ihtiyacın yok" diye sorar; Antonia'nın yanıtı manidardır: Ne için? Antonia Bas'a kendilerini ziyaret edebileceğini söyleyecek ve Bas ve çocukları kısa bir süre sonra ellerinde yiyeceklerle gelecek ve zamanla evin sürekli misafirlerinden olacaktır. Burada da yemekleri hazırlayanın erkekler olması

çarpıcıdır. Eve yerleşen yahut misafirlik eden erkekler ve kadınlar, çocuk bakımından tarlanın ekilmesine, yemek hazırlanmasından hasata kadar her işte birlikte çalışırlar. Evde tam bir elbirliği işler.

Görüldüğü gibi filmde kadınlar güçlüdür. Antonia, Letta, Danielle, Danielle'nin dahi kızı Therese, Danielle'nin görür görmez aşık olduğu Therese'nin öğretmeni ile yarım akıllı Deedee hepsi güçlüdür. Başta güçlü olmasalar da birbirlerinden güç alırlar. Birbirlerini güçlendirirler. Hayatlarıyla ilgili kararlarda birbirlerine danışır ve sonunda kararları kendileri alırlar. Erkeklerle özgü kabul edilen prestijli alanlarda da varlık gösterirler: Danielle resim yapar, (önemli bir vurguyu belirtmeden geçemeyeceğim; Danielle resim eğitimi alırken, atelyede, genel eğilimin aksine, erkek bir nü modeli resmetmektedir). Therese felsefe, matematik, müzik konularında dehadır. Hepsii sevgi doludur. Aşk doludur.

Filmde de söylendiği gibi “aşk her yerde”dir. Antonia elini Bas’a vermese de, sevgisi, aşkını verecek ve birlikte inşa ettikleri ufak bir kulübede haftada bir vakit geçireceklerdir. Danielle Therese'nin öğretmenine aşık olacak ve film lezbiyen bir ilişkiyi bütün doğallığı içerisinde, herkesin doğallığıyla karşılaşmasıyla anlatacaktır. Letta Antonia’ya geldiğinde, daha masaya yeni oturmuşken kili-seden ayrılan rahiple birbirlerini fark edecekler ve bir sürü çocuk yapacaklardır. Deedee ve Çılgın Dudak da aşık olacaklar ve bu aşk Deedee'nin hamile olduğunun fark edilmesiyle ortaya çıkacaktır. Filmdeki tek düğün onların düğünüdür. Yönetmen bir sahnede paralel kurguyla, bütün sevgili çiftleri sevişirken gösterir. Sevginin yanında tutkuyu, şehveti de aktarır yer yer. Kavuşamayan tek bir çift vardır; katolik Meryem’le, alt komşusu Protestan. Her dolunayda Deli Meryem uluyarak aşkını haykırır. Yönetmen dinsel, ideolojik sınırların insanların hayatlarını nasıl cehenneme çevirdiğini gösterir bir bakıma.

Film kadınlara odaklanmıştır ancak erkekleri görmezden gelmez. Erkekler kadınlarla eşit ilişkiler içerisinde, dayanışmacı, verici resmedilir. Antonia'nın çocukluk arkadaşı Eksik Parmak savaşın ardından evden çıkmayı reddeden bir filozoftur; kadınlarla felsefe,

yaşam sohbetlerini keyifle yapar; hatta Therese onun en yakın arkadaşı olacaktır. Çiftçi Bas hep iyidir ancak başlarda sıradan bir tip olarak gösterilir; zamanla değişecek, dönüşecektir. Filmde farklı olan Pitte'dir; Pitte erkek egemenliğinin, erkek şiddetinin nesnelleşmiş, vurgulanmış biçimidir. Pitte günlük hayattaki saldırgan tavırlarının yanı sıra iki tecavüzle karşımıza çıkar: Sürekli tekrarlandığını hissettiğimiz birincisi kızkardeşine, Deedee'ye yöneliktir. Danielle Deedee'ye kurtaracak ve oradan kaçıracaktır. İkinci kurban bir çocuk, Danielle'nın kızı Therese'dır. Elinde tüfikle Pitte'in karşısına çıkan Antonia ona ateş edemeyecek, şiddete şiddetle karşılık veremeyecek ama onu lanetleyecektir.

Filmin bir diğer 'ütöpik' özelliği, Antonia'nın evinde herşeyin doğal ritmi içinde karşılanmasıdır: Zeka özürlü olmak yahut dahi olmak hiyerarşik biçimde konumlandırmaz kimseyi. Yahut verili ahlaki yargılar önemsenmez. İlişkiler kendi, hakiki etiğini yaratmıştır. Farklılıklar görülür, kabul edilir. O kadar. Eksik Parmak'ın evden çıkmama kararı, Danielle'nın koca istemezken çocuk doğurma kararı, Therese'nin kitaplarından başını kaldırıp kızıyla ilgilenemiyor olması, hiçbir, bildik yargıların hedefi olmaz.

İlginç bir vurgu da ölüm üzerinedir. Ölüm de doğanın hareketi içinde, doğallığınca ele alınır. Elbette ölüm acı vericidir, bu gösterilir, ancak doğum kadar ölüm de yaşamın uğrağı kabul edilir. Çılgın Dudak bir traktör kazasında, Letta on ikinci doğumu yaparken, Deli Meryem ve Protestan art arda ölürler. Yaşamın yükünü taşıyamayacağına ve hiçbir şeyin düzelmeyeceğine inanan Eksik Parmak intihar eder. Antonia kızının torunu Sarah'a ölüm üzerine sohbet ettikleri esnada öleceği gün ona haber vereceğine dair söz vermiştir. Sabah kalkar, aynaya bakar, "henüz güneş doğmadan o gün yaşayacağı son gün olduğunu bilir". Aslında film bu sahneyle açılmıştır ve son kareler de bu sahneyi izler.

Evet.. bugün içinde yaşadığımız, gitgide kendimize, emeğimize, birbirimize yabancılaştığımız, bizi burjuva değerlerle kuşatan; ataerkil kalıntılarla bezeli; sömürü, ezme, dışlama, yok sayma mekanizmalarına dayalı erkek egemen toplumda, filmde söylendiği gi-

bi, “Erkeklerin yüksek sesleri, kadınların sessizliğine hükmediyor”. Ne var ki Marleen Gorris bu durumun değişmez, değiştirilemez olmadığını; kadınla erkek arasında; kadınla kadın, erkekle erkek arasında; yaşlıyla genç, dahiyle zeka engelli arasında, sömürü ve ezme ezilme ilişkisi barındırmayan, dayanışmacı, verici, sahici ilişkiler kurulabileceğini gösteriyor. Sanırım bizlerin de böylesi bir toplumu düşlediğimiz, kurguladığımız gibi, bugünden hayata geçirmeye çalışmamız gerekiyor.

II. Geç Kapitalistleşmiş Ülkeler, Sermaye Birikimi, Kriz ve Kadın Emegi

Kapitalizmin dünya genelindeki eşitsiz ve bileşik gelişimi ülkeler arasında hiyerarşik yapılanmış bir ilişki yaratmıştır. Bu ilişkinin bir tarafında, nispeten daha erken dönemlerde kapitalistleşen, “gelişmiş”, “sanayileşmiş” ülkeler, öbür tarafında ise, kapitalist dünyaya daha geç dönemlerde katılan “az-gelişmiş”, “gelişmekte-olan”, “yarı-sanayileşmiş” ülkeler yer almaktadır. “Az-gelişmiş” ülkelerin kapitalist dünyayla entegrasyonu, kapitalizmin dünya genelinde büyük yaygınlık kazanıp, belirli bir gelişmişlik düzeyine ulaştığı ve ilk gruptaki ülkelerin kapitalist dönüşümlerini tamamladıkları dönemde, onlarla eşitsiz bir ilişki içerisinde gerçekleşmiştir. Bu nedenle geç kapitalistleşme, erken kapitalistleşmiş ülkelerin etkilerine açıktır.

Bu ülkelerde kapitalistleşme sürecinin nispeten “geç” başlaması, birikimin dinamiklerinin biçimlerinde farklılaşmalara ve özgül belirlenimlere yol açmıştır. Örneğin bu ülkelerde tarım önemli bir üretim alanıdır; sermaye ve para sermaye yetersizliği sermaye birikiminin önünde önemli bir engeldir ve bu nedenle bu ülkeleri yabancı yatırımlara yönlentmektedir.

Bu nedenle, geç kapitalistleşen ülkelerde sermaye birikimi süreci, bir yandan ülke içi dinamiklerle şekillenirken, bir yandan da uluslararası sermaye hareketleri ve uluslararası kurumların etkisine açıktır. Bu ülkelerde ortaya çıkan krizler de hem ülke içindeki sermaye birikimi sürecinin tıkanıklarından hem de uluslararası sermayenin etkilerinden kaynaklanmaktadır.

Geç kapitalistleşen ülkelerin birikim süreçlerinde Dünya Ban-

kası, IMF gibi uluslararası kapitalist kurumlar başlıca aktörlerdir. Bu kurumlar uluslararası sermayenin ihtiyaçlarına göre birikimin yönelimlerini tayin etmeye çalışmalarının yanı sıra, kriz dönemlerinde krediler, “standby” anlaşmaları ile sürece müdahale ederler. Kabaca söylendiğinde, yoğun işsizliğe ve yoksullağa sebep olan krizlerin ortaya çıkmasında rolü olan Dünya Bankası ve IMF, dayattığı politikalarla krizin yükünü yine çalışanlara yüklemektedir.

Ne ironiktir ki, dünya üzerindeki ülkeler arasındaki eşitsizliği koşullayan ve yeniden üreten kurumlardan Dünya Bankası, bu eşitsizliği ve bu eşitsizliğin yarattığı olumsuzlukları her sene rapor etmektedir. Yoksulluk, kadın, çevre bu raporların başlıca konularıdır. Nasıl ki, yoksulluğu yaratan kapitalist üretim ilişkileri, yoksulluğu yönetemez olduğunda Dünya Bankası müdahale ediyorsa (90’ların sonunda Dünya Bankası’nın yoksulluk raporlarını hatırlayalım), sermaye birikiminin ihtiyaçları uyarınca kadın emeğini de konu eder. Bu bölümdeki ilk yazıda Dünya Bankası’nın kalkınma ve kadın emeği üzerine hazırladığı 2012 raporu tartışılmaktadır.

Geç kapitalistleşen ülkelerde sanayileşme sürecinde yabancı doğrudan yatırımlar önemli bir yer tutar. Erken kapitalistleşen ülkeler 1970’lerin ortalarında yaşadığı büyük krizin ardından üretken yatırımlarını geç kapitalistleşen coğrafyalara kaydırmıştır. Buradaki işliklerde esas kadın emeği yoğunluklu üretim yapılmıştır. İkinci makede, Doğu ve Güney Doğu Asya ülkelerinin kapitalist gelişme sürecinde kadın emeği incelenmektedir. Bu ülkelerin çoğu 1970’lerden itibaren ihracata yönelik sanayileşme stratejisi uygulamış, bu süreç kadın emeği yoğunluklu ve aslında kadın öncülüğünde gerçekleşmiştir. 1997’de patlak veren kriz bütün bölgede kadınları olumsuz etkilemiştir. Dünya Bankası’nın 1999 Raporu’nda bildirdiğine göre milyonlarca insan yoksullaşmış, bazı ülkelerde işsizlik üç katına çıkmış, reel ücretler, yüzde kırklara varan düzeylerde, gerilemiş, bütün bölgede sağlık kötüleşmiş, çocuk emeği kullanımı, fahişelik, ev içi şiddet vakaları önemli ölçüde artmıştır. Krizden etkilenenlerin çoğu kadındır. Türkiye’de de bugün kadın emeğine dayanan tekstil gibi sektörlerde Vietnam’la, Çin’le rekabet edecek ihra-

cat hamlesi hedeflenmektedir. Asya deneyiminde yaşananların, Türkiye’li kadınları yakın gelecekte bekleyen koşullar hakkında önemli ipuçları barındırdığını düşünüyorum.

Asya deneyiminin gösterdiğine göre kadınlar krizden erkeklerle göre daha yoğun ve farklı biçimlerde etkilenmektedir. Krizlerin yükü, ağırlıklı olarak, hanenin ve toplumun yeniden üretimini sağlayan kadınlara yüklenmektedir. Kriz sermayeye yeni kârlılık olanakları ve bu çerçevede yeni düzenlemeler, yeniden yapılanmalar getirirken, işçi sınıfı için düşük ücretler, daha kötü çalışma koşulları, sosyal hak kayıpları, işsizlik ve yoksullaşma anlamını taşır. Bununla birlikte, çalışan sınıfın tamamını etkileyen kriz asıl kadınları zor duruma sokar: Kadınları -daha da- yoksullaştırır, cinsiyetçi emek bölünmesini derinleştirir, toplumsal cinsiyet rollerini keskinleştirir. Türkiye’nin karşılaştığı 2001 krizi buna bir örnektir. Krizin ardından yüz binlerce kişi işsiz kalmıştır ancak kadınlar ilk işten çıkarılanlar, en geç iş bulanlardır; ayrıca kadınların hane içindeki ücretsiz iş yükleri ağırlaşmıştır. Uray Ergüneş’le birlikte kaleme alınan bir sonraki makalede 2001 krizinin banka çalışanı kadınlara etkisi araştırılmakta, krizin ardından işten çıkarılan kadınlarla yapılan görüşmelere dayanarak, krizin kadınların yaşamında ortaya çıkardığı olumsuzluklar gösterilmeye çalışılmaktadır.

Bir sonraki yazıda yakın zamana kadar tarımsal üretimin toplam üretimde ağırlıklı bir yer kapladığı ülke Türkiye’de tarımsal üretimde kadın emeği incelenmektedir. Türkiye’de kadınlar bütün tarlalarında ücretsiz aile işçisi olarak çalışmakta, tarımsal üretiminin asıl yükünü üstlenmekte, buna karşılık, gelir elde edememektedirler, kendi sosyal güvenceleri bulunmamaktadır, toplumsal karar alıcı değildirler. Özgün Akduran’la 2009 yılının Ağustos ayında Bafra’da yapılan alan araştırmasına da yer verilen makalede, Tekel’in özelleştirilmesi ve devlet desteğinin kesilmesinin bütün üreticisi kadınların hayatında yarattığı olumsuzluklara da değinilmiştir. Bu araştırma Tekel’in özelleştirilmesiyle Bafra yöresinde bütün ekiminin bitme noktasına geldiğini göstermiştir. Tütün para etmeyince büyük kentlere göç tek seçenek olarak belirmektedir. Kadınlar kentlerdeki

işlerin gerektirdiği vasıfları taşımadıklarından, göç, besbelli ki, kentlerde kadın işsizliğinin artmasına ve kayıt dışı istihdamın genişlemesine yol açacaktır.

Son yazıda tütün tarlalarında çalışan Hayriye'nin bir günü öykülenerek resmedilmektedir.

Dünya Bankası, Kalkınma Raporu ve Kadın İstihdamı*

Giriş

Dünya Bankası, ‘Cinsiyet Eşitliği ve Kalkınma’ yı konu edinen 2012 yılı Dünya Kalkınma Raporu’nu geçen yılın (2011) Aralık ayında bir tanıtım toplantısı ile kamuoyuna duyurdu.

Rapor az gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkelerde kadın istihdamını artırmaya yönelik çok boyutlu bir analiz sunmaktadır. Kadın ölüm oranlarının yüksekliğinden kız çocuklarının eğitime katılmasına, cinsel şiddetten özel mülkiyette cinse göre farklılaşmaya dek çeşitli konuları kuşatmaktadır. Peki böylesi bir raporun amacı nedir?

Kalkınma Raporu’nun mesajı,

toplumsal cinsiyet eşitliği alanındaki söz konusu ilerlemeler ve devam eden sorunların, hem kalkınma çıktıları hem de politika yapımı açısından önem taşıdığını vurgulamaktır ... Toplumsal cinsiyet eşitliği ekonomik açıdan da akılcıdır; verimliliği ve diğer kalkınma çıktılarını (bir sonraki kuşağın önündeki fırsatları ve toplumsal politikaları ve kurumları iyileştirmek gibi) güçlendirmektedir (Dünya Bankası, 2011).

Bu sözleri şöyle tercüme edebiliriz: Emek piyasasındaki toplumsal cinsiyete bağlı eşitsizlikler sermaye birikimi sürecinde olumsuzluklar yaratmaktadır. Kadınların istihdama katılımının artırılması, verimliliği ve “kalkınma” çıktılarını güçlendirecektir.

* Bu yazının özeti Eğitim Sen 2012 8 Mart Bülteni’nde yayımlanmıştır.

Bu kısa yazıda Dünya Bankası'nın kadın istihdamı üzerine eğilmesinin ardında yatan nedenleri anlamaya çalışacağım. Bu amaçla kalkınma ve kadın istihdamı ilişkisinin sermaye birikimi bağlamında taşıdığı önemi ortaya koymayı hedefliyorum. Sonuç kısmında Türkiye'de son dönemde gündemde olan esnek istihdama da değineceğim.

Kimin İçin Kalkınma?

Bir döneme damgasını vurmuş olan “kalkınma”nın günümüzde akademik metinlerde, raporlarda ve ekonomi politikalarda kullanılmaması çeşitli çalışmalarda eleştirilerek, “kalkınma” kavramı nostaljik bir özlemle anılmaktadır.

Bu durumda Dünya Bankası'nın her yıl “Kalkınma Raporu” yayımlamasını nasıl açıklamak gerekir?

Bir kere “kalkınma” kavramının geç kapitalistleşen toplumlar için kullanılan özgül bir kavram olduğunu belirtmeliyiz. Kavram bu toplumlar da yaşanan dönüşümü, kapitalizm öncesine ait ilişki ve kalıtlardan kurtulmayı anlatır. Norm olarak konulan “batının” modern toplumları karşısında “gelişmemiş” bu ülkelerin aradaki farkları kapatarak, “gelişmelerini” konu edinir.

Geç kapitalistleşen ülkeler görece olarak erken kapitalistleşen toplumlarla ilişki halindedirler. Bu ilişkinin bizzat kendisi hem kapitalizm öncesi ilişkilerden kurtulmayı hızlandırır hem de bu toplumlara yetişmeyi gündeme getirir (Tuna vd., 2008: 65).

Dünya Bankası'nın raporunda çeşitli “azgelişmiş” ülkelerden verilen örnekler, modern ülke koşullarıyla karşılaştırılarak başarı veya başarısızlık öyküsü biçiminde aktarılmaktadır. Örneğin, “Malili’de kız çocukların okula kayıt oranları, ABD’de 1810’da gerçekleşen kayıt oranlarıyla aynı düzeydedir; Etiyopya ve Pakistan’da da durum daha iyi değildir” (Dünya Bankası, 2011) sözleri, bu iki azgelişmiş ülkenin “ABD”yi yakalamakta ne denli başarısız olduğunu anlatır.

Ülkelerin yaşadığı toplumsal cinsiyete bağlı (ve öbür) sorunla-

rı yansız görünen “kalkınma” kavramı çerçevesinde ele almak, ege-
men ideolojinin yansız bir değerlendirme yapıyor izlenimi yaratma-
sını kolaylaştırır. Bir kere ülkelerin “gelişmemesi” o ülkenin kendi
başarısızlığı ve eksikliği olarak tarif edilir. Norm olarak konulan ge-
leşmiş kapitalist ülkelerin, öbür ülkelerin gelişmemesi pahasına
“geliştiği” gözlerden silinir. Öbür yandan göklere çıkarılan “kalkın-
ma”nın sermaye birikimi süreci olduğu; bir grubun bu süreçten kâr-
lı çıkarken yığınların ne denli olumsuzluk yaşadığı da gizlenir. Kal-
kınma süreci ve buna bağlı sanayileşme, aynı zamanda, emek ile
sermaye arasındaki toplumsal ilişkiyi de içerir. Bir yandan bu ilişki
kurulurken bir yandan da ikisi arasındaki antagonist çelişki yeniden
üretilir. Süreci kalkınma olarak tarif etmek ise sürecin bütün bile-
şenlerini kuşatan “ortak iyi” olarak tanımlanmasına yol açar.

Kalkınma Raporu’nun yukarıda değinilen amacı, öbür olumlu
vurgularına karşılık, sınıfsal tarafını açık bir biçimde ortaya koymak-
tadır: Kadın istihdamını, verimlilik gibi terimler üzerinden sermaye-
nin ihtiyaçları uyarınca artırmayı hedeflemektedir. Raporun tanıtım
programında düzenlenen panele TUSİAD ve Fiba Holding yetkili-
leri konuşmacı olarak davet edilirken, kadın örgütlerine, sendikala-
ra ve meslek örgütlerine söz verilmemesi manidardır.

Toplumsal Cinsiyet Kavramı Ne Anlatır?

Raporda toplumsal cinsiyet (gender) şöyle tanımlanmıştır:

Toplumsal cinsiyet, kadın veya erkek olmakla ilişkilendirilen sos-
yal, davranışsal ve kültürel özellikler, beklentiler ve normları ifade
eder. Toplumsal cinsiyet eşitliği, bu unsurların kadın ve erkeğin
birbirleriyle olan ilişkisini nasıl belirlediğini ve bunun sonucunda
bu iki cinsiyet arasında doğan güç farklarını ifade eder.

Toplumsal cinsiyet kavramı kadınlara ve erkeklere yüklenen
roller ile düşünüş, davranış, duygulanış biçimlerinin toplum belirle-
nimli olduğunu göstermesi bakımından hayli önemli olmakla birlik-
te, kadınların erkekler karşısında eşitsiz konumunun dinamiklerini,
tarihini, üretim ilişkileriyle bağlantısını incelemekten, sorunu femi-
nist politikaların barındırdığı radikallikten sıyarak, akademi ve top-

lum için “zararsız” hale getirmektedir. Böylece kadınların ezilmesi, nedenleri, kökenleri, dinamikleri anlaşılmaz hale gelen muğlak bir kavrama kısıtlanmış olmaktadır.

Ataerki kavramı ise “toplumsal cinsiyet” teriminden farklı olarak “boş” veya toplumsal cinsiyet bakımından yansız bir kategori değildir (Bryson, 1999: 313). Kavram, erkeklerin kadınlar üzerinde çeşitli biçimlerde kurduğu tahakkümü anlatır.

Son dönem akademide yapılan çalışmalar da Dünya Bankası Raporu’nda olduğu gibi toplumsal cinsiyet üzerine kuruludur ve cinsler arası eşitsizliklerin yapısal veya tarihsel analizinden çok, betimlemesini sunmaktadır. Pek çok çalışmada cinsler arasındaki eşitsizlik ile toplumsal görevlerin kadınlar ve erkekler arasında sistematik ve hiyerarşik ayrışması, bir sistem olarak ataerkiye başvurulmadan, kadınların hane içindeki yükü ve emek piyasasındaki aşağı konumu, sermayenin dinamikleriyle ve eğilimleriyle ilişkilendirilmeden ele alınmaktadır. Aterkil kapitalizmi anmadan kadınların konumundan söz etmek “yansız” ve “zararsızdır”. Böylece cinsler arası eşitsizlik geçici, rastlantısal ve en önemlisi “gelişmemiş” ülkelere özgü bir sorun olarak tanımlanır. Dahası, modernleşme ve kalkınma ile kadın erkek eşitsizliğinin ortadan kalkacağı ima edilir.

Dünya Bankası Raporu ve Kadın İstihdamı

Raporda kadına bir beşeri sermaye unsuru olarak yaklaşılmaktadır. Kadın, böylece, sermayenin üretken gücü olma potansiyeli taşıdığı için önem kazanır. Raporda belirtildiği üzere kadınların donanımlarını (beşeri sermayelerini) geliştirmek ve bu donanımı sermaye için artı değer üretimine kanallize etmek amaçlanmaktadır: Amaç, donanımların (eğitim, sağlık ve fiziksel varlıklar) birikimi ve bu donanımların ekonomik fırsatları kullanmak ve gelir üretmek için kullanılmasıdır.

Amacın kadınların becerilerini ve donanımlarını geliştirmek olarak konulması, ölüm oranlarını düşürmeden sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesine, okuma yazma oranının yükseltilmesinden yüksek-öğrenim olanaklarının artırılmasına yönelik bütün politika ve düzen-

lemelerin, kadınlara, kadın oldukları için değil fakat beşeri sermayelerini güçlendirmek için sunulduğunu düşündürmektedir.

Raporda kadınların beceri ve donanımlarını artırmak hedeflenirken, bu donanımının doğru kullanılmamasının yaratacağı maliyete dikkat çekilmektedir. Bu iki olgu birbirleriyle tutarlıdır ve sürecin gerçek amacını ortaya koymaktadır. Kadınlara yapılacak beşeri sermaye yatırımlarının amacı sermaye için verimli üretken güç olarak kadın emeği yaratmaktır. Elde edilen beşeri sermaye donanımının üretken faaliyetlere yönlendirilmemesi, elbette sermaye için bir kayıptır. Kaybın sermaye birikimi kaybı, kâr kaybı, artı değer kaybı olarak anlaşılması gerekir. O halde şu soruya yanıt verebilecek durumdayız. Genel olarak sermaye ve özel olarak uluslararası sermayenin en önemli kurumlarından biri olan Dünya Bankası kadın istihdamını neden önemser?

Sonuç Yerine

Kapitalistlerin ve Dünya Bankası'nın kadın istihdamına yönelik özgül bir önceliği olduğunu düşünmek yanıltıcıdır. Buna karşılık kadınların sermaye için özgül bir önemi bulunduğunu gözden kaçırmalıyız: Kadınlar ucuz işgücü, itaatkar işgücü, bu nedenle ideal işgücü havuzu oluştururlar. Kadınlar son dönemde gündemden düşmeyen esnek üretim için de ideal emek gücü olarak görülmektedir. Dünya Bankası Raporu'nda belirtildiği üzere, toplumsal cinsiyet eşitsizliği “bir ülkenin uluslararası alanda rekabet edebilme yetisini azaltır — özellikle de bu ülke kadın ve erkek işçilerin üretiminde çalışmasına eşit derecede uygun mal ve hizmetlerin ihracatında uzmanlaşıyorsa.” Bu saptama 2000’li yıllardan beri Türkiye’de kadın istihdamını esnek çalışma biçimlerine yönlendirmenin altında yatan etkenlerden biridir. İş Yasası ve Torba Yasa’nın ardından şimdi de Ulusal İstihdam Stratejisi Belgesi’nde kadınlar esnek çalışma biçimleri için en uygun emek gücü olarak tanımlanmaktadır. Belge’de esnek istihdamın Türkiye’de konumuna dair yapılan GZFT analizi, sermaye, esneklik ve kadın emeği ilişkisini açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Son olarak, bu analizde, esnek çalışmayı talep edecek

kadın işgücü potansiyelinin bir fırsat olarak tarif edilmesine dikkat çekmek isterim (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2011).

Kaynakça

- Bryson V. (1999) “‘Patriarchy’: A Concept Too Useful To Lose”, *Contemporary Politics*, 5(4): 311-324.
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Ulusal İstihdam Strateji Belgesi, 04 Şubat 2011, http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=35386., erişim tarihi: 20.07.2011.
- Dünya Bankası (2011) 2012 yılı Dünya Kalkınma Raporu: ‘Cinsiyet Eşitliği ve Kalkınma’.
- Tuna G., Yaman Öztürk M. ve Ercan F. (2008) “Günümüz Gerçeğinden Hareketle Geçmişe Bakmak (2006-1960): Kalkınma mı Sermaye Birikimi mi?”, *İş Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 10(4): 59-86.

Kapitalist Gelişme ve Kriz Sürecinde Kadın Emeği: Asya Deneyiminden Çıkarılacak Dersler*

GİRİŞ

1997’de Tayland para birimi Baht’ın çökmesiyle başlayan Asya krizi dünya genelinde bir şok dalgası yaratmıştı. Krizi Ekim 1997’de Endonezya krizi ve Aralık 1997’de Güney Kore krizi izlemiş; krizin etkisi bütün coğrafyada hissedilmekle kalmamış, dünya ekonomileri sarsılmıştı.

Asya krizi kapitalist gelişme ve krizler üzerine düşünmeyi bir kez daha gündeme getirdi. Krizin ardından milyonlarca kişi yoksullaşmış; bazı ülkelerde işsizlik üç katına çıkmış; reel ücretler, yer yer yüzde 40’lara ulaşan oranlarda gerilemiş; bölge genelinde sağlık kötüleşmişti (Aslanbeigui ve Summerfield, 2000).

1990’lar boyunca bu ülkeler “Asya kaplanları” olarak adlandırılıyor ve kapitalist gelişmenin parlak birer örneği olarak görülüyordu. Örneğin, IMF, 1997 raporunda, Güney Kore’nin makroekonomik istikrarının ve bütçe performansının ne kadar etkileyici olduğunu yazmıştı.

“Asya kaplanlarının” gelişmesinin arkasında, görünmez kılınan ucuz kadın emeği yatmaktadır. Kadınlar yığınlar halinde tarlalardan fabrikalara çekilmiş ve böylece, örneğin, Güney Kore’de sanayi üretimine “sınırsız emek ordusu” kazandırılmıştır. 1970 sonrasında Doğu ve Güney Doğu Asya ülkelerinde hızlanan sanayileşme süreci, dışa yönelik birikim süreciydi ve genel olarak ihracata yönelik üretim olarak adlandırılıyordu. İhracata yönelik üretim, uluslararası

* Bu yazı Çalışma ve Toplum dergisinin 2010 yılında yayımlanan 24. sayısında yer almıştır.

sermayenin güdümünde, sağlıklı çalışma koşullarında, ucuza çalıştırılan kadın emeğine dayanıyordu. Öyle ki, kadın istihdamı bir yazarın şu yorumu yapmasına neden olacak denli artmıştı: Gelişmekte olan ülkelerin üreticileri temel malları kadın emeği ile üretiyorlar; savaş sonrası sanayileşme ihracata yönelik (export-led) olduğu kadar kadın öncülüğünde (female-led) gerçekleşmiştir (Susan Joe-kes'ten Aktaran Pearson, 1994: 345).

Asya krizinin özgül kurbanlarının kadınlar olduğuna dair de pek çok kanıt bulunmaktadır. Kriz bir yanıyla kadınların öncelikli olarak işten çıkarılmasına yol açarken, öbür yandan kadınlar için daha çok çalışma saati, daha kötü çalışma koşulları yaratmıştır. Kadınların ev içindeki iş yükü ağırlaşmıştır. Ayrıca, kriz, göçmen kadınları da olumsuz etkilemiştir ve geriye doğru göçü tetiklemiştir. Bu krizin etkileri yerel ve ulusal ölçekte olduğu kadar, uluslararası düzlemde de hissedilmiştir.

Asya deneyiminin incelenmesi, kapitalistleşme sürecinde ve krizlerde kadın emeğinin ve kadının konumuna dair önemli sonuçlar ortaya koyabilir. Doğu ve Güneydoğu Asya ülkelerinde yaşanan krizin değerlendirilmesi çalışmanın sınırlarını hayli aşıyor; bu nedenle, Asya krizinin nedenleri ve oluşma mekanizmasından çok, sanayileşme sürecinin ve krizin kadınlar üzerindeki çok katmanlı etkisine odaklanacağım.

İzleyen bölümlerde ilkin Doğu ve Güney Doğu Asya ülkelerinin hızlı sanayileşme sürecinde ve küresel kapitalizme entegrasyonunda kadın emeğinin taşıdığı öneme değineceğim. Ardından işsizlik, istihdam biçimleri, göç ve ev işi, bakım emeği bağlamlarında Asya krizinin kadınlara etkisini ele alacağım. Asya deneyiminden küresel kriz koşullarında kadınlara yönelik ipuçları yakalayabileceğimize inanıyorum.

1970 sonrasında Asya'da Sanayi Üretiminde Kadın Emeğinin Konumu

Tayland, Güney Kore, Endonezya, Filipinler gibi ülkelerin geç kapitalistleşmiş olması, krizin aldığı biçimi belirlediği gibi, sanayi

üretiminin niteliğini ve kadın istihdamını da genel hatlarıyla belirlemektedir. Bu ülkeler erken kapitalistleşen ülkelerin belirli bir gelişmişlik düzeyine ulaştığı bir dönemde, yetersiz sermaye donanımı ile kapitalist üretime başladılar. Üretim yapısının erken kapitalistleşen ülkelere (para-sermaye, teknoloji, üretim aracı gibi ihtiyaçlar üzerinden) bağımlı olması, süreci başlangıçtan itibaren erken kapitalistleşen ülkelerin etkisine açık hale getirdi. Uluslararası sermaye, bu ülkeleri, kapitalist birikimin her aşamasında çeşitli biçimlerde belirledi. Hızlı sanayileşme dönemi, kriz ve kriz sonrasında yeniden yapılanma uluslararası sermayeden bağımsız gelişmedi. Öyle ki, ülke içi sermaye ile uluslararası sermayenin yeni ihtiyaçları –bunların uyumlu olduğu kadar çatışmalı da olduğunu unutmamak gerekir– kriz sonrası yeniden yapılanmanın içeriğini ve alacağı biçimi belirlemekteydi. IMF ve Dünya Bankası, yeni krediler ve Yapısal Uyum Programları ile, bir kez daha sürecin mimarları olarak devredeydiler.

Bu ülkelerin geç kapitalistleşmiş olmalarından kaynaklanan özgüllükleri üretim yapısını ve kadın emeğinin kullanımını da belirlemişti. Üretimin genel olarak ihracata yönelik olması, emek yoğun nitelik taşıması, uluslararası sermaye yatırımlarının ağırlığı bu çerçevede öne çıkmaktadır. Ancak, bu öğeleri, bölge ülkelerinde topluma sinmiş olan güçlü ataerkil ilişkilerle birlikte düşünmek gerekir. Bu durumda emek piyasasının cinsiyet ayrımcı karakteri, düşük ücretli kadın emek gücünün yoğunluğu, ev eksenli üretimin yaygınlığı da düşünülmeli gereken özellikler olarak karşımıza çıkar.

İzleyen bölümlerde uluslararası sermayeyle entegrasyon, ihracata yönelik üretim ve bu çerçevede kadın emeğinin konumu tartışılacaktır.

Uluslararası Sermayeye Entegrasyon ve Kadın Emeği

Geç kapitalistleşen ülkelerin sermaye birikimi sürecinde 1980’ler bir dönüm noktasıdır. 1970’lerde içe dönük birikim uygulayan Türkiye gibi ülkeler dışa açılmış, ihracata yönelik üretime başlamıştır. İhracata yönelik üretime erken dönemde başlamış olan-

larsa süreci derinleştirmiştir.⁴³ 1980'lerin başında ihracata yönelik sermaye yoğun üretime geçen Tayvan bu ülkelere örnektir.⁴⁴

İhracata yönelik üretimin geç kapitalistleşen ülkelerde öne çıkması, uluslararası sermayenin üretken yatırımlarını “ucuz emekgücü” arzı olan bu ülkelere kaydırmasıyla da bağlantılıdır.⁴⁵ Uluslararası sermaye 1970'lerin ortasında büyük bir krizle alt üst olmuş ve 1970 sonrasında yeni kârlılık arayışına girmişti. 1980'li yıllarda dünya genelinde yaşanan dönüşüm, sermayenin ‘neoliberal’ politikalar eşliğinde başlayan yeniden yapılanma çabalarının ürünüydü. Hemen hemen bütün dünyada deneyimlenen süreç kitlesel işsizlik, kamu işletmelerinin özelleştirilmesi, sağlıktan eğitime temel ihtiyaçların meta ilişkilerine çekilmesi, sosyal hakların gerilemesi, işçi sınıfı örgütlülüğün zayıflatılması olarak beliriyordu. Uluslararası sermaye bir yandan para-sermaye olarak değerlendirilme arayışına giriyor, öbür yandan üretken yatırımlarını hammadde, pazar ve özellikle emek maliyeti bakımından daha kârlı olanaklar sunan “azgelişmiş” coğrafyalara taşıyordu.

Erken kapitalistleşen ülke sermayelerinin bu yeni yönelimleri, geç kapitalistleşen ülkelere, bir yandan ülke içinde sermaye birikiminin sorunlarına çözüm bulmak, öbür yandan uluslararası sermaye

43 Hong Kong, Güney Kore, Tayvan ve Singapur ihracata yönelik üretime 1960'larda başlamıştı; 1970'ler boyunca Malezya, Filipinler ve Endonezya da ihracata dönük üretime yöneldi. Tayland ve Bangladeş'in ihracat üretimine başlaması ise 1980'leri buldu (Pearson, 1994: 350).

44 Tayvan ihracata yönelik büyüme modeli uygulayan ilk ülkelerden biridir. 1950'lerde ithalata yönelik kısa bir dönemin ardından 1960'larda emek yoğun imalata dayalı ihracata yönelik üretime geçti. 1970'lerin sonlarında teknolojik değişikliklerle ihracata yönelik üretimde ikinci aşamaya, sermaye yoğun üretime geçildi (Berik, 2000: 5).

45 1994'te Almanya'da üretim işçisi saat başına 25 dolar, ABD'de bir işçi 16 dolar kazanırken, Meksika'da bir işçi 2.4 dolar, Çin ve Endonezya'da ise 0.50 dolar kazanıyordu (Mies, 1998: 13). Diane Elson (1994: 200) 1991'de dikmiş dikmede saatlik ücretleri karşılaştırıyor: İsveç'te 19.5, Batı Almanya'da 17, Japonya'da 16.4 dolarken, Güney Kore'de 3.6, Türkiye'de 3.1, Tayland'da 0.9, Endonezya'da 0.3, Çin'de 0.3 dolar.

yenin ihtiyaçlarını karşılamak üzere, çoğunlukla IMF güdümünde gerçekleşen yapısal dönüşümler biçiminde yansdı. lke içi sermayenin uluslararası sermayeyle entegrasyonunu güçlendirecek yasal ve kurumsal ereve hazırlandı. Bu dönüşümler çerçevesinde geç kapitalistleşen ülkeler uluslararası sermaye hareketlerini serbestleştirici düzenlemeleri hayata geçirdi. 1980’de Filipinler, Endonezya ve Tayland IMF’yle imzalanan yapısal uyum programlarının dayattığı şartlar gereğince finansal kontrolleri gevşetti. Güney Kore ise daha geç bir tarihte, 1997’de IMF öncülüğünde piyasalarını dışa açtı (Floro ve Dymski, 2000: 1270).⁴⁶

1980 sonrası yeniden yapılanma toplumsal yaşamda dönüşümleri de beraberinde getirdi. Bu bağlamda özelleştirmeler ne çıkmaktadır. Kamu işletmelerinin özelleştirilmesinin en can yakıcı sonuçlarından biri işsizlik oldu; kamu sektörü daralınca binlerce kamu görevlisi işsiz kaldı, yetişen genç kuşak için istihdam alanları sınırlandırılmış oldu. İkinci olarak, temel ihtiyaç ürünlerinden su ve elektrik gibi hizmetlerin özelleştirilmesi ile sağlık ve eğitim gibi kamu hizmetlerinin meta ilişkilerine çekilmesi yoksul kitlelerin yaşamını hayli olumsuz etkiledi. Sağlık ve eğitimde katkı payı uygulamasının yoksul ailelerin hastaneye gitmesinde kesintiye neden olduğu çocuklarını okula kaydettirmesine engel teşkil ettiği biliniyor.

Bu uygulamalar toplumsal cinsiyet eşişsizliğini keskinleştirmektedir; çünkü asıl kurbanları kadınlardır. Az gelişmiş ülkelerde eğitim olanaklarına erişimi zaten güç olan kadınlara yeni politikalarla eğitim hizmetinden yararlanması daha da güçleşmiştir. Bir yanda kız çocukları eğitim kurumlarından alınırken, bir yandan da daha az sayıda kız çocuğu okula kayıt ettirilmiştir. Sağlık hizmetle-

46 Benzer dönüşümler Latin Amerika lkelerinde de gerçekleşti. Örneğin Arjantin’de 1976-1983 yılları arasındaki diktatörlük döneminde ie yönelik üretimi destekleyen stratejiler terkedildi ve yerine serbestleşme politikaları uygulandı. Ekonomi dışa açıldı ve ücretler disiplin altına alındı. İhracatın büyümesiyle verimlilik ve birikim ne çıkarıldı, kütlesel yabancı sermaye girişi oldu ve reel ücretler yüzde 40 oranında geriledi (Whitson, 2007: 122).

rinin metalaşması ise kadınları bir kaç bakımdan etkilemiştir. İlkın kadınlar dolaysız bir biçimde etkilenmiştir; çünkü kadınların sağlık hizmetlerine erişimi güçleşmiştir. Kadınlar hamilelik ve doğum sonrası dönemde özel sağlık hizmetine gereksinim duyar; ancak ne var ki sağlık hizmetlerinin metalaşması yüzbinlerce kadının kritik dönemlerde sağlık hizmetinden yararlanmasını engellemiştir. İkinci-si kadınlar, çocuk, hasta ve yaşlı bakımından sorumlu tutuldukları için, sağlık hizmetindeki kötüleşme onları dolaylı bir biçimde de etkilemiştir. Kamusal sağlık hizmetlerinin zayıflaması, kadınların bakım emeği yükünü arttırmıştır. Muayene ve tedavi masraflarının yükselmesi yaşlı ve hastaların ev içinde kadının karşılıksız emeği ile bakılması sonucunu doğurmuştur. Özetle, sağlık hizmetleri ve eğitim için katkı payı getirilmesi aileleri kendi kaynaklarına yaslanmaya yöneltmiş ve bu hizmetlerin yerini kadınların doldurması beklenmiştir.

İşsizlik, özelleştirmeler, yükselen fiyatlar karşısında kadınlar yeni ayakta kalma stratejileri geliştirmek zorunda kalmıştır. Bunun en yakıcı sonuçlarından biri kadınların zor şartlarda, düşük ücretlerle çalışmak zorunda kalmasıdır. İkincisi, kadınlar ev içi üretimi ile sanayi üretimine katılmıştır; giyim, ayakkabı, oyuncak vs. üretiminin belirli aşamaları ev içinde kadın emeği ile üretilmiştir. Bunun yanında kadınlar ev içinde pazar için üretime başlamıştır; bahçelerinde sebze yetiştirmiş, örgü dikiş yapmış, satmak üzere gıda maddeleri üretmiştir. Ayrıca ücretli iş olarak çocuk ve hasta bakımı hizmetine yönelmiştir. Üçüncüsü, kadınların ev işi yükü artmış, karşılıksız emeği ile ürettikleri ürün sayısı çeşitlenmiştir. Daha fazla ihtiyaç maddesini ev içinde üretmeye yönelmişlerdir. Hester Eisenstein (2005: 507) bu süreçte kadınların enformel iş bulmak gibi stratejiler geliştirdiğine; yerel pazarlarda el dokumlarını sattıklarına; dahası kendi bedenlerini veya kızlarınınkini satmak zorunda kaldıklarına dikkat çekmektedir. Valentine M. Moghadam (2005: 20) neoliberal politikaların kadınların artan fiyatlarla, daralan gelirlerle başetmede yükümlülüklerini arttırdığını söylemektedir.⁴⁷ Moghadam

47 Fiyatların ve ticaretin serbestleşmesi, devlet harcamalarının azaltılması, kamu hizmetlerinin maliyetinin yükselmesi ve içeriğinin azaltılması, kamu te-

erkeklerin işini kaybetmesi ve/veya ücretlerinin düşmesinin kadınları emek piyasasına daha yoğun çektiğini; “emeğin feminizasyonu” denen olayın, yani kadının sanayi kolları ve hizmet sektöründe düşük ücretli işe katılımının arttığını belirtmektedir.⁴⁸

Finansal alanda gerçekleştirilen serbestleşmenin de hanelere olumsuz etkileri olmuştur. Kriz dönemlerinde döviz fiyatlarındaki dalgalanmalar ve kredi faizlerinin yükselmesi orta sınıftan ve alt sınıflardan aileleri çok güç durumda bırakmıştır. Finansal serbestleşme döneminde kredilere –özellikle tüketim kredilerine- kolay erişim, sonraki dönemde borçların birikmesine, alınan kredilerin ödenemez hale gelmesine yol açmıştır. Bununla birlikte kadınlar ve erkeklerin krediye erişimde eşit olanaklara sahip olmadıklarını belirtmek gereklidir. Maria Floro ve Gary Dymksi (2000) finansal serbestleşmenin kadınların hane içinde seslerini yükseltmelerine olanak tanısa da, sonuçlarını krizde ortaya koyan toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri yarattığını söylemektedirler. Finansal serbestleşmenin orta sınıf ve üst sınıf ailelerin krediye erişimini kolaylaştırdığına, kriz öncesinde ailelerin tüketim harcamaları için veya konforlu hayata erişmek için borç seviyelerini yükselttiğine dikkat çekmektedirler. Kriz döneminde yüksek borç düzeyleri nedeniyle yaratılan kırılganlık ailelerin finansal güvensizliğini arttırmıştır. Bunun kadınlara bedeli çok daha ağırdır; çünkü krizle formel işlerde çalışan kadınların erkeklere oranla daha büyük bir bölümü işini kaybedecek veya tam zamanlı çalışmadan yarı zamanlı çalışmaya geçecektir (bkz :

sekküllerinin özelleştirilmesi, katma değer vergisinin getirilmesi, farklı yoksul gruplarına farklı etkilerde bulundu. Gıda fiyatlarındaki değişiklik özellikle yoksulluk sınırındakileri etkiledi, kırılganlıklarını arttırdı. Yüksek fiyatlar, düşen ücretler ve işsizlik işçi sınıfını yoksullaştırdı; ‘yeni’ bir yoksulluk biçimini, ‘çalışan yoksullar’ı getirdi. Kronik yoksulların durumu şiddetlendi (Moghadam, 2005: 19).

- 48 Lourdes Beneria ve arkadaşları, kadınların erkeklere oranla daha fazla istihdam edilmesinin (emeğin feminizasyonu denilen durum) geçici bir durum olabileceğine, pek çok ülkede emek yoğun üretimden uzaklaştıkça, erkek işçilerin daha çok aranan işçiler olarak belirdiğine dikkat çekiyorlar (Beneria vd., 2000: 11).

Floro ve Dymski, 2000: 1272).⁴⁹

Sonuç olarak yaşanan dönüşüm ve uluslararası sermayeyle entegrasyon kadınların hayatında büyük güçlükler yaratmıştır. Bu süreçte, uluslararası sermayenin, ayakkabıdan giysiye, elektronik eşyadan oyuncağa uzanan bir ürün yelpazesinde üretimi geç kapitalistleşen ülkelere taşıması eşlik etmiştir. Serbest ticaret bölgeleri adı altında, gümrük ve vergilerin düşürüldüğü veya ortadan kaldırıldığı, yasal tedbirlerle ve/veya hükümet pratikleriyle sendikalaşmanın önlediği üretim alanları açılmıştır.⁵⁰

Bu küresel fabrikalarda çalışanların büyük çoğunluğu genç, evlenmemiş kadınlardan oluşuyordu. Tayvan'dan Çin'e, Meksika'dan Malezya ve Endonezya'ya bütün dünyada kadınların "becerikli ve ucuz parmakları" uluslararası sermayenin emek yoğun sanayileri için en elverişli seçim olageldi.⁵¹

49 Yazarlar (Floro ve Dymski, 2000: 1271-72) finansal serbestleşmenin toplumsal cinsiyet/finans ilişkisine dolaylı ve dolaysız etkisi olduğunu söylüyorlar. Dolaylı etki serbestleşme ekonomik büyüme ile birleşirse açığa çıkıyor. Büyüme kadın istihdamı talebini arttırabilir ve daha fazla kadının ücretli işe girmesine olanak sağlayabilir. Bu durum kadının haneyle ilgili kararlara katılmasına olanak sağlayacaktır; çünkü finansal serbestleşme hane- nin kredilendirilen alım gücünde artışa neden olur. Krediyle finanse edilen harcamalar hanenin finansal kırılganlığını ve kredi riskini artırır.

50 Elektronik sanayinde bu taktik 1960'larda, 1958-59'da silikon çiplerin keşfinden hemen sonra başlamıştı. Fairchild (yarı iletken teknolojisinde dünyanın büyük şirketlerinden biri; G. Kore'den Finlandiya'ya, Hindistan'dan Filipinler'e, Malezya'dan ABD'ye, Çin'den Singapur'a uzanan üretim alanlarına sahip) 1966'da Güney Kore'ye taşındıktan sonra ilk deniz aşırı yarı iletken sahasını Hong Kong'da açtı. General Instruments mikroelektrik üretimini 1964'de Tayvan'a taşıdı. 1965'de birçok yüksek teknolojili şirketler üretimlerini, ilk maquiladoraları açarak, ABD-Meksika sınırına taşıdılar. 1970'lerde Singapur, Malezya ve Filipinler'e yönelindi; 1970'lerin sonlarında bunlara Karayipler ve Güney Amerika'daki ülkeler eklendi (Eisenstein, 2005: 504).

51 Hester Eisenstein (2005: 503) küreselleşmenin kadınlar üzerinde olumsuz etkide bulunduğunu ortaya koyarken, kadın emeğinin sermayenin uluslararasılaşması açısından özgül bir önem taşıdığını kabul ediyor. Pyle ve

İhracata Yönelik Üretim Sürecinde Kadın Emeği

Bu süreçte Güney ve Güney Doğu Asya ülkelerinde ihracata yönelik üretimin, üretim sürecinde parçalanma ve standartlaşmanın sonucunda, düşük nitelikte kadın emeğinin kullanımına dayandığı birçok feminist çalışmada ortaya konmuştur (bkz : Pearson, 1994; Lund ve Panda 2000; Çağatay ve Özler; 1995; Lim 2000; Seguino, 2000). Bu süreç kadınlar için hızla istihdam yaratmış, artan sayıda kadını ücretli işe çekmişti. İmalat sanayinde kadın emek gücünün payı giderek büyüyordu.

Sanayi üretiminin yoğunlaştığı bu ülkelere çevre ülkelerden de çoğu kadın on binlerce göçmen işçi gelmişti. 1997'nin ortalarında bölgede yaklaşık 6.5 milyon göçmen işçinin olduğu tahmin edilmektedir (ILO, 1998: 27). Tayland'da, örneğin, kadın göçmenlerin sayısı erkeklerden fazlaydı (bkz. Lund ve Panda, 2000: 130-131). Göçmen kadın işçiler imalat üretiminin yanında hizmet sektöründe ve ev içinde istihdam ediliyorlardı.

Asya ülkelerinde ihracata yönelik üretim sürecinde, genel olarak, sosyal güvenliği ve iş güvencesi olmayan, sağlıksız koşullar altında üretim yapılan ve düşük ücretli kadın emeğinin kullanıldığı sweatshoplar yaygın üretim alanı olarak belirdi. Bu atölyelerde çalıştırılanlar genellikle 15-25 yaş arasında, 18-21 yaşlarda yoğunlaşan, bekar, çocuksuz ve sanayi istihdamında deneyimi olmayan genç kadın işçilerdir. İşlerin önemli bir bölümünü toplumsal cinsiyet rolleri çerçevesinde “kadın işi” olarak tanımlanan, bir kısmı ev içinde gerçekleştirilen işler oluşturmaktadır. Bu emek süreci, ülke içindeki ve uluslararası sermaye için 1980'ler ve 90'lar boyunca kârlı olanaklar sunmuştur.

Ward'ın çalışmasından hareketle, küreselleşen kapitalizmde kadın emeğinin işçilerin büyük çoğunluğunu oluşturduğu dört alanı saptıyor: Son otuz yıldır artan sayıda kadın fuhuş sektörüne itildi; hizmetli olarak veya ihracat üretiminde işçi olarak çalıştırıldı; mikro kredi kullanıcısı durumuna geldi. Çoğu bu işleri yapmak için ülke içinde veya ülkeler arasında göç ediyor. Bu sanayiler bütün dünyayı sarıyor; geç kapitalistleşen ülkelerde olduğu gibi, erken kapitalistleşen ülkelerde de ortaya çıkıyor.

Bununla birlikte geç kapitalistleşen ülkelerde kadın emek gücü talebinin sabit olmadığını ve ülkeler arasında homojen dağılmadığını belirtmek gerekir. Ülkelerin ihracat üretiminin gelişkinliğine bağılı olarak kadın emek gücünün kullanımı farklılaştığı gibi, toplumların sosyo-kültürel yapısı da kadın emek gücünün kullanımını belirlemiştir. Ayrıca üretimde sermaye yoğun tekniklerin kullanılması ve karmaşık teknolojilere geçiş kadın istihdamını azaltabilmektedir.

Kadın İstihdamında Artış

Bu ülkelerde imalat sanayide kadın istihdamı bazı sektörlerde yüzde 80'lere ulaşmıştı. Stephanie Seguino (2000: 33) sürecin barındırdığı toplumsal cinsiyet karakteristiklerine dikkat çekerek, çoğu bekar olan genç kadınların, ihracata yönelik stratejilerin uygulanmaya başlanmasından bu yana, ücretli emeğin geniş ve büyüyen bir bölümünü oluşturduğunu; imalat sektöründe kadınların birincil olarak ihracat için üretim yapan emek yoğun sanayilerle sınırlandığını belirtmektedir.

Seguino'dan alınan tabloda (Tablo 1) Hong Kong, G. Kore, Malezya, Filipinler, Singapur, Sri Lanka, Tayvan ve Tayland'da tekstil, giysi ve elektronik eşya üretiminde kadın istihdamının payı görülmektedir. Giysi üretiminde kadınların emek gücüne katılımı yüzde 80'lere çıkmış, örneğin Sri Lanka'da 1990'da yüzde 90'a ulaşmış. Başka bir çok çalışmada da uluslararası sermayeyle bu hızlı entegrasyon sürecinde ihracata yönelik üretimde birim emek maliyeti düşük kadın emeğinin kullanıldığına dikkat çekilmektedir. Örneğin Maria Floro ve Gary Dymksi (2000: 1270) finansal serbestleşmeye, ticari serbestleşmenin ve özellikle ihracat üretiminin yapıldığı bölgelerde kadın emek gücünün geniş ölçekte kullanılmasının eşlik ettiğini belirtmektedirler. Eisenstein (2005: 505) geç kapitalistleşen ülkelerde ihracata yönelik üretimde düşük ücretli kadın işçilerin, çalışanların -yüzde 80'lere ulaşan oranlarda- çoğunluğu oluşturduğunu aktarmaktadır.

Tablo 1: Başlıca İhracat Sanayi Sektörlerinde Kadınların İstihdam Payı, 1977-90

	Tekstil (%)	Giyim eşyası (%)	Elektronik (%)	Toplam (%)
Hong Kong				
1977	48.7	70.3	NA	62.7
1984	47.1	69.1	NA	62.4
1990	42.2	68.3	NA	60.0
G. Kore				
1977	69.0	73.0	55.3	66.9
1984	65.7	76.7	52.0	64.3
1990	57.3	72.0	48.7	56.9
Malezya				
1977	–	–	–	–
1984	63.7	89.4	73.7	75.2
1990	57.8	85.3	75.3	75.3
Pilipinler				
1977	–	–	–	–
1988	46.6	80.0	63.8	66.9
1990	48.4	79.6	64.9	67.9
Singapur				
1977	–	–	–	–
1984	66.8	88.2	75.0	77.6
1990	58.4	87.1	71.0	73.3
Sri Lanka				
1977	52.6	82.8	56.0	56.0
1984	57.5	89.1	72.8	72.8
1990	50.8	89.4	76.3	76.3
Tayvan				
1977	69.3	81.4	62.5	69.1
1984	64.7	80.2	66.8	68.4
1990	64.7	80.2	54.6	58.7
Tayland				
1977	–	–	NA	–
1984	75.0	93.0	NA	81.3
1988	75.6	81.9	NA	92.4

Not: NA, bu sektördeki istihdamın görece az olduğu ve sektörün ana ihracatçı sektörlerden biri olmadığı anlamındadır. Kısa çizgi (–), o yıl için veri bulunmadığını ifade eder.

Kaynak: Seguino, 2000:35.

Seguino, Dünya Bankası ve ILO istatistiklerini kullanarak Asya ve Güney Asya ülkelerinde kadın emek gücünün toplam istihdam ve imalat üretimine katılımını karşılaştıran bir tablo hazırlamıştır (Tablo 2). Tablodan iki sonuç çıkarabiliriz. Birincisi kadınların imalat üretimine katılımları hayli yüksektir; 1995 yılında çoğu ülkede yüzde 45'in üzerinde seyretmektedir. Malezya, Sri Lanka ve Tayland'da istihdamın yarıdan fazlasını kadınlar oluşturmaktadır. İkinci olarak hemen tüm ülkelerde kadınların imalat istihdamındaki payı toplam istihdamdaki payından daha yüksektir. Kayıt dışı istihdamla beraber düşünüldüğünde bu rakamların çok daha yüksek çıkmasını beklemek gerekir; çünkü kadınların önemli bir bölümü kayıt dışı çalışmaktadır. Örneğin Marilyn Carr, Martha Alter Chen ve Jane Tate (2000 : 127), kadın işçilerin önemli bir bölümünün modern istihdam alanlarının dışında yer aldığına -örneğin Güney Kore'de yüzde 43, Endonezya'da yüzde 79'lara ulaştığına- dikkat çekmiştir. Bununla birlikte kadınların ücretli enformel işleri, özellikle ev eksensli piyasa işleri resmi istatistiklerde dikkate alınmamaktadır. Yazarlar, kadınların görünmeyen ücretli işleri tamamen yansıtmış olsaydı, kadınların iş gücündeki payının çok daha yüksek çıkacağını belirtmişlerdir.

Tablo 2: Emek gücünde ve İmalat İstihdamında Kadınların Payı, 1975-95

Ülke	1975		1995	
	Emek gücü (%)	İmalat İstihdamı (%)	Emek gücü (%)	İmalat İstihdamı (%)
Hong Kong	34.5	46.8	36.4	45.0
Endonezya	32.6	47.1	40.6	46.6
Kore	35.3	34.2	40.5	40.0
Malezya	32.3	42.3	38.2	50.8
Pilipinler	34.0	45.7	36.6	45.6
Singapur	29.9	40.7	36.8	45.0
Sri Lanka	25.9	32.3	35.7	52.2
Tayvan	32.9	47.9	37.7	44.2
Tayland	47.8	42.8	47.0	50.4

Kaynak: Seguino, 2000:34.

Kadın istihdamının yaygınlaşmasını açıklayan farklı etmenlerden söz edilebilir. Yoksulluk nedeniyle kadınların düşük ücretle çalıştırılabilmesi; üretimin emek yoğun niteliği; işin niteliğinin örgü, dikiş gibi “kadın işi” olarak nitelenen ev işlerinin uzantısı olarak görülmesi; kadınların uysal olmalarını bekleyen toplumsal cinsiyet anlayışı; kadınlar için “elverişli” bulunan ev eksenli işler gibi. Farklı yazarların öne çıkardığı faktörler de farklılaşmaktadır. Bir görüşe göre, ihracatın artması, talebi kadınların geleneksel olarak istihdam edildiği sektörlere kaydırmıştır (bkz: Özler, 2000). Böylece kadınlar için ihracata yönelik sanayilerde istihdam açılmıştır. Bir başka görüşe göre kadın emeğinin kullanılmasında ev kadını ideolojisi de etkili olmuştur (Mies, 1998). Yaygın kabul gören bir başka görüşe göre ise üretimin “feminizasyonu” kadın emek gücünün ucuz olmasından kaynaklanmaktadır (bkz: Berik, 2000; Pearson, 1994). Guy Standing (1999: 585) bu çerçevede işçi sınıfının sendikal gücünün zayıflamasının rolüne dikkat çekmiştir: Emek piyasasında “içerdekilerin”, özellikle tam zamanlı işlerde çalışan sendikalı erkek işçilerin gücünün zayıflaması işverenlere ucuz kadın emek gücünü erkek emek gücüyle ikame etme olanağı vermiştir.

Kadınların emek piyasasına katılmasının öne çıkan nedenleri kocalarının işsiz kalması, yaşam koşullarının bozulması, artan yoksullaşma olarak belirmektedir. Kendilerinin ve çocuklarının birincil ihtiyaçlarını karşılayacak minimum gelirden yoksun olan kadınlar için, veya aile gelirine katkıda bulunmak isteyen kadınlar için ücretli işe girmek zorunlu hale gelmiştir.⁵² 1980 sonrasında uygulanan neo-liberal politikalar sonucunda işsizliğin artması ve ücretlerin gerilemesi ile hane içi gelirler düşerken, eğitim ve sağlık gibi temel hizmetlerin metalaştırılmaya başlaması, devlet desteğinin gerileme-

52 Diane Elson (1994: 204) Bangladeşli kadınların yığınlar halinde kötü koşullardaki tekstil atölyelerine akmasının nedenlerini şöyle sıralıyor: En yoksul kadınların hayatta kalabilmelerini sağlayacak zorunlu ihtiyaçlarını karşılayacak gelir getirmesi; ev işi hizmeti veya fahişelik gibi seçeneklerden daha iyi görünmesi; evli kadınlara ailenin yaşam standardını yükseltme olanağı sunması; bekar kadınlar için de çeyizlerini hazırlamak için gelir sağlaması.

si, ek vergiler ve yükselen fiyatlar sonucunda hane giderleri giderek büyümüş; bu süreçte ayakta kalma mücadelesi veren kadınlar emek piyasasına katılmıştır.

Genç kadınların çalıştırılmasının ataerkil “ev kadını” anlayışı ile ev işinde kazanılan vasıfla da ilişkili olduğu görülmektedir. İşlerin genel olarak “kadın işi” kabul edilen dikiş ve örgüye dayanması kadın emeğinin kullanımını yaygınlaştırmıştır. Emek sürecinin parçalanarak kimi alt bölümlerinin küçük atölyelerde yapılabiliyor olmasının, hatta ev eksenli üretimin fabrika üretiminin bir parçası halini almasının kadınların istihdamını kolaylaştırdığı söylenebilir. Pearson (1994: 345), bu yeni imalat biçiminin nisbeten dar bir ürün çeşitliliği barındırdığına dikkat çekmektedir; tüm üretim içinde iki çeşit ürün, tekstil ve giyim sanayi ile elektronik eşya üretimi, başta gelmektedir.

Kadınlara yüklenen toplumsal cinsiyet rolleri de kadın emeğinin kullanımını belirlemiştir. Fabrikalarda ve atölyelerde çalıştırılan kadınların eli çabuk ve uysal olmaları beklenmektedir. Evlenmemiş genç kadınlar, çocuk bakımı ve ev işlerinden nisbeten muaf oldukları için daha verimli görülüp, tercih edilmektedir. İşliklerde kapitalistler, işin aksayacağı gerekçesiyle, kadınların iş dışında çocuk yetiştirme sorumluluğunun olmamasını şart koşturmaktadır. Ancak ne var ki kadınların bekar olmasını yeterli görmemiş, hamile olmadığından emin olmak istemişlerdir. Bu amaçla kadının bedeni üzerinde özgül denetim mekanizmaları geliştirildiğini görüyoruz. Örneğin, Meksika sınırındaki sanayilerde, evlilik cüzdanından daha güvenilir bulunduğu için kadınlara düzenli olarak hamilelik testi yaptırılmıştır (Pearson, 1994: 350). Ne var ki bu kadınlar evlenip çocukları olduğunda işten ayrılabilirler veya kovulabilirlerdi; çünkü kadının ücretli işi ikincil, ücreti erkeğin ücretinin tamamlayıcısı kabul edilmektedir. Elizabeth Fussell’in yaptığı araştırma, ABD-Meksika sınırında kurulmuş olan üretim atölyeleri maquiladoraların çoğunlukla evli kadınları, çocuklu kadınları yahut eğitim düzeyi düşük olan kadınları istihdam etme eğilimini ortaya koymuştur.⁵³ Bütün bu örnekler

53 Fussell (2000), 1993’te 198 kadın işçi örneğini kullanarak, Maquiladora ka-

geç kapitalistleşen ülkelerde emek süreçleri ile kadının emeği ve be-
deni üzerindeki ataerkil tahakkümü ve dolayısıyla kapitalizm ile ata-
erki arasındaki sıkı bağı gözler önüne sermektedir.

Kadın Emek Süreçlerinin Genel Niteliği: Enformel İşler

Kadınların, genel olarak, ücretler, izin, işten çıkmanın ulusal yasalara tabi olduğu ve sosyal güvencenin bulunduğu kayıtlı (for-
mal) işlerde çalışmadığı görülmektedir. Fabrikalarda ücretli işçi ola-
rak çalışan kadın sayısı hayli düşük seviyelerdedir. Buna karşılık ka-
dınlar asıl fabrika dışında alt sözleşme temelinde küçük atölyelerde
yahut evlerinde çalışmaktadır. Örneğin Pearson (1994: 352) Fili-
pinler’de fabrikada üretilen bluz ve tişörtlerin el işlemelerinin Fili-
pin köylerinde, alt sözleşme temelinde çalışan atölyelerde yapıldığı-
nı aktarmaktadır.⁵⁴

Kadın emeğinin yoğunlaştığı enformel işler;⁵⁵ atölyeler, ev ek-
senli üretim ve küçük ölçekli ticareti kapsamaktadır. Gerçek rakam-

dılarının toplumsal ve demografik karakteristiğinin emek piyasasındaki konumlarını etkileyip etkilemediğini araştırıyor. Tijuana’daki (Meksika) maquiladoraların istihdam ettiği bu kadınlar emek gücünün düşük ücretli kesimini oluşturuyor. Fussell uluslararası sermayenin, üretim maliyetini düşürmek güdüsüyle, bu düşük ücretli emek gücüne yöneldiğini saptıyor. Bu şirketler kadınların emek piyasasındaki dezavantajını kendi avantajlarına çeviriyorlar. Böylece daha ‘esnek’ istihdam biçimlerini tercih eden bir emek gücü yaratmış oluyorlar.

54 Pearson aynı yerde (1994: 352) Güney Kore’de koşu ayakkabılarının daha önce fabrikada çalışmış kadınlar tarafından evde, el emeğiyle tamamlandığını anlatıyor.

55 Pek çok çalışmada ‘enformel sektör’ veya ‘enformel ekonomi’ terimleri kullanılıyor (bkz: Pearson, 2007). Bu kullanımlara karşılık ben ‘enformel iş’ demeyi tercih ediyorum. Bu tercihin bir nedeni, enformel işlerin mal ve hizmet üretiminde bir sektör oluşturmuyor olması. Yani, ayakkabı veya gıda sektörlerinde olduğu gibi, enformel sektör diyebileceğimiz bir sektör yok. İkinci neden Risa Whitson’un (2007: 124) “enformel iş” terimi kullanmasına getirdiği gerekçeyle aynı: Enformel iş ilişkileri, maaşa bağlı işlerle birlikte, geçinme işlerini ve girişimci işleri de içererek, ekonominin bütün sektörlerinde yer alıyor. Enformel işler, formal işlerle, çoğu örnekte

ları saptamak çok güç olmakla birlikte bütün bu işlerde kadın emeğinin baskın olduğunu söylemek olanaklıdır. Yakın dönem çalışmalarından birinde Pearson (2007: 203) sokak satıcılarının yüzde 30-90'ını; ev eksenli çalışanların yüzde 35-80'ini kadınların oluşturduğunu aktarmaktadır. Enformel iş, ücretli işte çalışan kadınların büyük çoğunluğunun temel geçim kaynağıdır. Öte yandan, enformel iş, öbür geç kapitalistleşen ülkelerde de giderek ekonominin itici gücü haline gelmektedir.⁵⁶ Bazı örneklerde, minimum maliyet ve maksimum esnekleşmeyi sağlamak üzere, fabrikaların dışında küçük atölyelerde veya evlerde alt sözleşmeyle işler yürütülmektedir. Yahut formel işlerin dışında üretilen “sahte” markalı üretimler talebe yönlendirilmektedir. Sonuç olarak ister ihracata yönelik isterse iç talebe yönelik olsun, üretimin önemli bir bölümünü enformel üretim süreci oluşturmaktadır.⁵⁷

Yukarıdaki örneklerde olduğu gibi alt sözleşmeli ve ev eksenli işlerin fabrikayla doğrudan bağlantılı olduğu durumların yanında, fabrika üretimiyle bağlantısı bulunmayan biçimleri de vardır. Pearson'un dikkat çektiği üzere (1994: 352) bu tür işlerin sermaye birikimiyle genellikle dolaylı bir ilişkisi bulunmaktadır. Fabrika istihdamından dışlanan kadınlar yetiştirdikleri ile diktiklerini satarak veya ev işi, çocuk ve hasta bakımı hizmeti vererek geçimlerini kazanmaya çalışmaktadırlar. Böylece ev işinin uzantısı olan mal ve hizmetleri ücret karşılığı sunarak başka işçilerin yeniden üretim gereksinimlerini de karşılamaktadırlar. Dolayısıyla bu kadınlar sermaye birikimi ile, ev içinde ve ev dışında yeniden üretim alanı üzerinden ilişki kurmaktadır. Lourdes Benería (2001: 34) benzer biçimde iki

olduğu gibi, bağlantılı ve içiçe geçmiş durumda; ayrı bir alan veya ekonomi oluşturmuyor.

56 Örneğin Risa Whiston (2007: 121) Arjantin'de enformel işlerdeki artışın 1980 sonrasında bu yana uygulanan neo-liberal politikalarla ve Arjantin ekonomisinin küreselleşmesiyle koşullandığını ve 2002 Arjantin krizinin ardından yaygınlaştığını aktarıyor.

57 Türkiye'de de enformel işlerin 2001 krizinin ardından yaygınlaştığını; 2003 yılında yürürlüğe konan Yeni İş Yasası ile enformel işlere yasal çerçeve oluşturulduğunu belirtmek gerekli (Yaman Öztürk vd., 2009).

tür enformel faaliyeti, sanayiyle doğrudan ve dolaylı bağlantılı olanlar ile hane içinde örgütlenen ayakta kalma faaliyetlerini ayırmıştır. İlk gruptakiler doğrudan ve dolaylı üretim süreçlerine bağlı kendi işini yapanları veya ücretli çalışanları, alt sözleşmelileri içeriyor. Bu gruptakiler yukarıdaki ayırmada sermaye birikimiyle doğrudan bağlantılı olanlara karşılık gelmektedir. Ayakta kalma faaliyetleri ise kayıtlı işlerle bağı olmayan, sokak satıcılarınıninki gibi, sermaye birikiminde doğrudan yer almayan faaliyetleri içermektedir. Bunlar da yukarıdaki ikinci grup işleri kapsamaktadır.

Cinsiyetçi işbölümü formel ve enformel işlerin kadınlar ve erkekler arasında dağılımına da damgasını vurmuştur. Erkekler formel işlerde istihdam edilirken, kadınlar enformel işlerde çalışanların çoğunluğunu oluşturmaktadır. Pearson (2007: 202) 2002 ILO verilerine göre kadınların Latin Amerika’da yüzde 58’inin, Asya’da ise yüzde 65’inin istihdam edildiği işlerin enformel işler olduğunu aktarmaktadır. Kadınlar formel iş bulmakta zorlanmaktadır ve bu tür işlerde kadın işsizliği erkeklerden daha yüksektir. Örneğin Ragnhild Lund ve Smita M. Panda (2000: 130) Endonezya’da formel işlerde kadın işsizliğinin erkeklerden fazla olduğunu aktarmaktadırlar. Carr, Alter Chen ve Tate (Carr vd., 2000: 127), enformel işlerin toplumsal cinsiyete dayalı özelliklerini şöyle sıralamıştır:

- Çalışan kadınların çoğu, erkeklerden farklı olarak, enformel işlerde yer alıyor.
- Enformel işlerde çalışan kadınların büyük çoğunluğu kendi hesabına çalışan üreticiler, gündelik işçiler, alt sözleşmeli çalışan işçilerden oluşuyor.
- Enformel işlerde çalışan kadınlar ve erkeklerin geliri formel işlerde çalışanlara göre düşük olduğu gibi, enformel işlerde çalışan kadınların geliri de erkeklerden düşük

Hızlı Sanayileşme Sürecinin Kadınların Konumuna Etkileri

Asya’nın hızlı sanayileşme sürecinin kadınlara etkileri üzerine neler söyleye biliriz? Erkek egemenliği sistemi olarak ataerki orta-

dan kalktı mı; yahut en azından ataerkil ilişkiler zayıfladı mı? Kadınların ücretli işe çekilmesi cinsler arasında eşitlik kurulmasına hizmet etti mi?

Yaşanan deneyimler, tersine, bu süreçte ataerkinin ortadan kalkmadığını; sermaye birikimi ile ataerkil ilişkilerin karşılı etkileşimi çerçevesinde toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizliklerin yeniden üretildiğini ve derinleştiğini ortaya koymaktadır. Maria Mies’in sözleri ile (1998: 9), Asya deneyiminde kapitalist gelişme, bütün erkekleri “eve ekmek getiren”, bütün kadınları “tüketici evkadını” kabul eden ataerkil cinsiyetçi işbölümünde temellenmektedir.

Bu süreç sermaye için kârlı olanaklar sunarken, kadınlar açısından pek çok olumsuz sonuç doğurmuştur.

İlkin, kadınlar kötü çalışma koşulları altında istihdam edilmiştir. Yoksul kırsal bölgelerden yahut şehirlerden gelen kadınlar 12 saate çıkan çalışma saatlerinde, insanlık dışı çalışma hızında, cinsel tacize maruz kalarak, baskıcı emek disiplini ve güvenlik ve sağlık riski altında çalışmayı kabul etmişlerdi (ayrıntılı bir inceleme için bkz. Mies, 1998: 13-14). Dahası, kadın istihdamı en marjinal ve en kırılgan sektörlerde, düşük ücretlerle düşük nitelikli işlerde yoğunlaşmıştı. Kadınlar, örneğin, gıda ve tekstil gibi ucuz ithal ürünlerle rekabet etmek zorunda olan küçük ve geleneksel işletmelerde istihdam edilmişti ve dolayısıyla ekonomik krizde işten çıkarılan ilk grupları oluşturmaktaydı. Lund ve Panda (2000: 130) emek piyasasında gözlemlenen genişlemenin toplumsal cinsiyet bakımından ayrımcı ve yanlı olduğuna, imalat sektöründeki kadın işçilerin düşük nitelikli, tekrara dayanan işlerde yoğunlaştığına, dikkat çekmektedir. Cinsiyet ayrımcı bu yönelim kadınların geleneksel rollerini sağlamlaştırdığı gibi, cinsiyet eşitsizliğini yeniden kurmaktadır.

İkincisi, kadınların düşük ücretlerle çalıştırılması bir yandan uluslararası sermayeyi çekerken, öbür yandan emek piyasasının cinsiyet ayrımcı karakterini güçlendirmiştir. Uluslararası sermayenin yatırımlarını “azgelişmiş” coğrafyalara taşımasının başlıca nedeni yeni kârlı olanaklar arayışı idi; ucuz kadın emeği uluslararası sermaye için elverişli bir alan yaratmış oldu. Seguino (2000: 27) ücret eşitsiz-

liğinin Asya ekonomilerinin hızlı büyümesinde tetikleyici bir etken olduğunu; kadınların düşük ücretlerinin birim emek maliyetini düşürerek yatırımları ve ihracatı tetiklediğini belirtmektedir (2000: 33).⁵⁸ Benzer bir değerlendirmeyi Eisenstein dile getirmiştir; Eisenstein (2005: 503) ucuz kadın emeğinin kullanılmasının Güney Asya'nın ekonomik mucizesine öncülük ettiğini savunmaktadır. Güney Kore'den örnekle şu sonuçlara varıyor; kadınlar tarlalardan fabrikalara çekildi ve Güney Kore sanayisine "sınırsız emek ordusu" kazandırıldı.⁵⁹ Günseli Berik (2000: 3) ihracata yönelik üretimde kadınların sağladığı emek maliyeti avantajının, kadınlara karşı ayrımcılık yapan ve toplumsal cinsiyet ideallerini ve stereotiplerini harekete geçiren istihdam ve kiralama kurallarını yasalastırmak için hükümetlerle şirketlerin ittifakıyla ve çabasıyla gerçekleştiğine dikkat çekmektedir.

Üçüncüsü, kadınlar "uysal", "sabırlı", "itaatkar" oldukları gerekçesiyle rutin ve genellikle "kadın işi" görülen işlerde çalıştırılmıştır. İhracat üretimi emek yoğun, düşük nitelikli, standartlaşmış üretim süreçlerine dayanıyordu (Berik, 2000: 3) ve kadın emeği bu üretim için "ideal" idi. Böylece yaygınlaşan kadın istihdamı toplumsal cinsiyet rollerine yaslanırken, bu rolleri yeniden üretti. Kadınların bu özellikleri uluslararası sermayeyi çekmek için devlet tarafından kullanıldı. Devlet ve kurumsal yapılar ataerkil toplumsal cinsiyet normları ve kalıplarının yaygınlaşmasında başlıca rolü oynadılar. Geç kapitalistleşen ülkelerin bir çoğunda kadın işçilerin "el çabuk"luğunu vurgulayan kampanyalar ve reklamlar yapılmıştı.⁶⁰ Ör-

58 Seguino aynı yerde Tayland'da çok sayıda kadın diğer büyük bir ihracat sanayi olan seks turizmine çekildiğine Filipinliler'in diğer Asya ekonomilerine, ev içi istihdamı olarak emek ihraç ettiğine dikkat çekiyor (2000: 33).

59 Alice Amsden (1989: 204) toplumsal cinsiyete bağlı ücret farkının Güney Kore'nin sanayileşmesinde taşıdığı öneme dikkat çekiyor: Sınırsız kadın işçi kaynağı G. Kore'de ücretlerin çatallanmasına neden olmaktadır; bir uçta emek yoğun sanayilere dayanan düşük ücretli üretim alanlarında öncelikli olarak kadın emeği kullanılırken, öbür uçta ise nispeten daha iyi ücret alan, yüksek motivasyonlu, erkek işçi aristokrasisine dayananan nitelikli emek gerektiren sanayiler bulunmaktadır.

60 Eisenstein'in aktardığına göre (2005: 504) tek bir ülkede, İrlanda'da, ataer-

neğin Malezya’da yatırım yapacak uluslararası sermaye için işçi kadınların reklamını yapan broşürler hazırlanmıştı. Broşürde, “Elleri küçüktür ve son derece özenle çalışır. Üretim hattının verimliliğine doğulu (Malezyalı) bir kızıdan daha çok katkı koyabilecek denli iyi niteliklere ve kalıtsal özelliklere sahip biri daha var mıdır?” diye soruluyordu (Elias, 2004 : 72). Seguino’nun aktardığına göre (2000: 34) Tayvan devleti evli kadınların eve iş almasını, “fabrika gibi oturma odaları” programıyla teşvik etmişti. Bu program, ihraç malı üretiminde ucuz emek gücünün hazır bulunmasını garanti ediyordu. Program, toplumda geleneksel değerleri güçlendirmek için tasarlanan “annelerin atölyeleri” kampanyası ile desteklendi. Bu politikalarla kadınları annelik kisvesi altında hane üyelerine karşılıksız emek harcaması ve eş zamanlı olarak fabrika işini sürdürmeleri için cesaretlendirmek amaçlanıyordu.⁶¹

Bütün bu olumsuzlukların yanında, ücretli işe girmenin Asya’lı kadınları güçlendirdiği, erkeklerle aynı düzeyde yüksek statü ve eşitlik sağladığını söyleyene bilir mi? Bu sürecin kadınlar için olumlu yanlar barındırdığını ileri süren yazarlar da bulunmaktadır. Örneğin, Aihwa Ong 1970’lerde Malezya’daki Japon elektronik şirketleri üzerine çalışmasında şöyle demiştir: Şirketin kiraladığı köylü kızlar sömürülen işçiler olabilir; genç gözlerinde görme bozukluğu başlar başlamaz ve gözlük takmaları gerekir gerekmez işten kovuluyorlar. Ancak bu kızlar aynı zamanda geleneksel köylü giysilerinden arınmış, kot giyen ve kendi kocalarını seçme şansına sahip olmayı ümit eden modern kızlardı⁶² (Ong’dan aktaran, Eisenstein,

kil hükümet bu yönelime direndi ve sadece erkek işçileri öne çıkardı.

61 Singapur’da devlet, ihracata yönelik üretim yapan firmalarda çalışan düşük ücretli Malezyalı kadın göçmen işçilerin arzını düzenliyordu. Üst sınıf, eğitimli yurttaş Çinli kadınların tersine, konuk işçiler olan kadın Malaylar, hamilelik gibi durumlarda çalışabilirlikleri tehlikeye düştüğünde sınır dışı edilebilirlerdi (Seguino, 2000:36-37).

62 Benzer biçimde David Dollar ve Roberta Gatti küreselleşen dünya ekonomisi bağlamında Asya ülkelerinin ekonomik gelişimini toplumsal cinsiyet bakımından olumlu buluyor ve iyileşmeleri şöyle sıralıyorlar: Kadınların ücretli işe erişimi arttı; eğitim düzeyleri arasındaki yarılma ortadan kaldırıl-

2005: 504). Bu örnekte olduğu gibi kadınlar ücretli işte çalıştıklarında yaşamlarının farklı yanlarında kontrol olanağı yakalayabilirler; geleneksel aile ilişkilerinden bir parça sıyrılıp, kendi tercihlerini yapma şansına erişebilirler.⁶³ Kişisel ihtiyaçlarını karşılamak için kocalarına yahut babalarına ekonomik bağımlılıkları zayıflayabilir. Çocuklarının yönelimlerinde belirleyici olabilecekleri gibi, kendi kişisel gelişimlerini de yönlendirebilirler. Ancak ne var ki ataerkil bağlar hane içi ilişkilere, işyerlerine ve kurumlara derinlemesine işlemiştir. Ayrıca kadınların ücretleri genellikle birlikte çalıştıkları erkeklerden çok daha düşüktür. Bunun yanı sıra, kadınlar genellikle kazandıkları parayı kendileri için harcamamaktadır; ya ev ihtiyaçlarını karşılıyorlar ya da çoğu durumda kocaları ellerinden alıyor. Kadınların ücretli işte çalışmasının ev işi yüklerini hafiflettiğine dair bir bulgu da bulunmamaktadır. Ev işlerinden, çocuk, yaşlı ve hastaların bakımından sorumlu tutulmaya devam ediyorlar. Pearson'un sözleriyle (2007: 210), “kadınların para ekonomisine katılımı[nın] –ister fabrika istihdamı, ister iç pazara yahut uluslararası pazara yönelik ev eksenli çalışma, isterse de küçük ölçekli satış yoluyla olsun- kendi başına kadınlara eşitlik ve güç kazandırma[yacağı]nı” belirtmek gereklidir.

Asya deneyiminin kadınların hayatında belirli serbestlikleri getirmekle birlikte, feminist bir bilinç yarattığı söylemek olanaklı değildir. Eisenstein “azgelişmiş” coğrafyalarda dünyada yeni proleterleşen kadın işçilerin, on dokuzuncu yüzyıl Massachusetts’inin, Amerika’nın ilk tekstil fabrikalarında çalışan kızlarına benzetilmesini doğru bulmamaktadır: Massachusettsli genç kadınlar hem işçi hem de feminist bilinçlerini geliştirmişlerdi. Eisenstein (2005: 505) Asya ve öbür “azgelişmiş” ülkelerde ücretli işte çalışan kadınların benzer bir bilinç geliştirmediğini söylemektedir. Seguino (2000:

di; toplumsal cinsiyete dayalı ücret farklılıkları azaltıldı (Aktaran Beneria vd., 2000:11).

63 Eisenstein’in Fernandez-Kelly aktardığına göre (2005: 505), 2001’de, Java’da (Endonezya) görüşülen bir kadın, “küresel sweatshoplar’da çalışmaya, köyde pirinç tarlalarında çalışmaya yeğliyor”du.

34), bu ülkelerdeki güçlü ve yerleşik toplumsal cinsiyet normlarının kadınların aşağı konumu kabul etmesini sağladığına ve politik olarak direnmesini engellediğini düşünmektedir.

Sonuç olarak uluslararası sermaye ile entegrasyon döneminde yaşanan dönüşümler kadınların hayatında yeni olumsuzluklar yaratmıştır. İhracata yönelik üretim kadınları hızla emek piyasasına çekmiştir. Kadın emek gücü niteliksiz emek gerektiren, düşük ücretli işlerde yoğunlaşmıştır. Sermaye birikimi ataerkinin sağladığı olanaklar çerçevesinde ucuz kadın emeğini kullanmıştır. Bu birikim süreci de bizzat ataerkil eşitsiz ilişkileri derinleştirmiştir. Devlet, kadınların bu koşullarda çalışmasını özendirmek, uluslararası sermaye için elverişli koşullar oluşturmak ve aynı zamanda ataerkil aile yapısını korumak üzere yasal ve ideolojik altyapıyı hazırlamış; reklam ve kampanyalarla cinsiyet ayrımcılığını desteklemiştir.

Asya Krizinin Kadınlara Etkisi

1997 ortalarında başlayan kriz hem bölge ülkelerini hem de dünya piyasalarını alt üst etti. Kriz kadınların bir çoğunu işinden etti; kocası işini kaybeden ve/veya yoksullukla boğuşan kadınları çok kötü şartlarda çalışmaya zorladı; ihracat üretiminde hızlı büyüme kaydeden Tayland ve Güney Kore gibi ülkelere çevre ülkelerden iş için gelen göçmen işçi kadınların bir bölümü ülkelere geri gönderildiler; kendi ülkelerinde iş bulma umudunu yitiren kadınlar göçe yöneldi; kız çocuklarının önemli bir kısmı okuldan alındı yahut okula kaydettirilmedi; başka ayakta kalma stratejisi bulamayan kadınlar ve kız çocukları fahişelik yapmak zorunda kaldılar; piyasa işlerinin yanında kadınlardan ev işlerini ve bakım emeği gerektiren hizmetleri sağlamaları beklendi. İzleyen bölümde krizin etkileri genel hatlarıyla incelenecektir.

İşsizlik ve Kadın İstihdamında Değişiklikler

Kriz, Tayland, Endonezya ve Güney Kore’de kitlesel işten çıkarmalara ve işsizliğin keskin bir biçimde artmasına yol açmıştır. İşsizlik yardımının ve sosyal destek mekanizmalarının olmaması yığın-

ları krizin etkisine açık hale getirmiştir. En büyük zararı doğrudan yabancı yatırımlara bağlı olan imalat sektörü gibi sektörlerde çalışanlar görmüştür (Lund ve Panda, 2000: 128).

Dünya Bankası 1999 Raporu'nda 1996-98 arasında bu ülkelerde işsizliğin üç kat arttığı belirtilmektedir.⁶⁴ İşsizlik verilerine yakından bakınca bölge genelinde en çok etkilenenlerin kadınlar olduğu;⁶⁵ kırdan da daha çok genç kadınların işsiz kaldığı görülmektedir.⁶⁶ Şehirlerde ve kırdan büyüyen genç işsiz kadın yığını ya yurtdışına göç etmek zorunda kalmış ya da şehirlerde iş arayan geniş bir emek havuzu oluşturmuştur (Lim, 2000).

Emek piyasasındaki eşitsiz konumu nedeniyle kadınlar krizden daha kötü etkilenmiştir. Birincisi, kadınların çoğu istikrarsız işlerde, enformel işlerde çalışmaktadır; bu yüzden daha kolay işten çıkarılmışlardır. Kadınların çalıştığı sektörlerin krize karşı kırılgan sektörlerden olması da krizde işlerini kaybetmelerini kolaylamaktadır. Ayrıca, kadın işçiler dağınık oldukları ve örgütlü olmadıkları için direnç göstermeleri kolay değildir (ILO, 1998: 27). Diane Elson (2004: 50) kadınların genellikle, enformel, ev temelli, yarı zamanlı, mevsimlik, düşük ücretli işlerde çalıştığı için, ev emeğinin görünmez olmasına

64 İşsiz sayısının Endonezya'da 1998'in sonunda 13 milyona yükselebileceği; Tayland'da 3.5, G. Kore'de 1.6 milyon kişinin işsiz olacağı tahmin ediliyordu. Bu da üç ülke için toplam 18 milyon kişinin işsiz olması demek ki, bu rakam 1996'da 5.3 milyon idi (1999: 58-59).

65 Lund ve Panda'nın Strait Times'dan aktardığına göre (2000: 128), Endonezya'da çoğunlukla kadınları istihdam eden tekstil sektörü, örneğin, yarım milyon işçiyi işten çıkardı. Ayakkabı imalatında da 10 bin çalışanın işine son verildi. Tayland'da 1997'de kadınlar emek gücünün üçte birini oluşturmakla birlikte işsizlerin yüzde 46'sını oluşturuyordu. Ocak 1997 - Şubat 1998 arasında 54 bin işçinin işten çıkarıldığı tahmin ediliyor. ILO 1998 raporu da erkeklerden çok kadınların işten çıkarıldığını destekliyor. Bangkok Post'un rapor ettiğine göre imalat sektöründe niteliksiz emek kategorisindeki kadınların yüzde 80'i işten çıkarıldı.

66 Filipinler'de 15-19 yaş arası işsizlik 1997'de yüzde 15 iken 1998'de yüzde 19.4 olmuş. 20-24 yaş arası işsizlik oranı ise aynı dönemde yüzde 17.5'ten yüzde 25.4'e yükselmiş (Lim, 2000:1302).

ek olarak, iş gücüne katılımının görünürlüğü'nün de zayıf olduğuna dikkat çekmektedir. Kadınlar krizin yarattığı işsizlerin önemli bir bölümünü oluşturmaktadırlar. Örneğin, güvencesiz işlerde çalışan işçilerin büyük çoğunluğunun kadın olduğu Güney Kore'de işsizlik oranının en çok genç ve vasıfsız kadın işçiler arasında yükseldiğini ve genel olarak, Kore'li kadınların istihdamının erkeklerinkine oranla daha çok gerilediğini görüyoruz. İnsani Gelişme Raporu (UNDP, 1999: 40), Nisan 1997-Nisan 1998 arasında G. Kore'de kadın istihdamının yüzde 7.1 gerilediğini -erkeklerde bu oranın yüzde 3.8- ortaya koymaktadır.⁶⁷ İşsizlik oranları benzer verileri sunmaktadır: G. Kore'de güvencesiz işçilerin yüzde 75'i, bankadan ve finans sektöründen çıkarılan işçilerin yüzde 86'ı kadındır.

Kadınların krizde ilk işten çıkarılan kesim olmasının başlıca nedenlerinden biri de toplumda onlardan beklenen toplumsal cinsiyet rolleri ile bağlantılıdır: Ücretli iş erkek işi kabul edilmekte, kadınların geliri aile bütçesine katkı olarak değerlendirilmektedir. Bu durum kadınların işten çıkarılmasında bahane edilebilmektedir. "Eve ekmek getiren erkek" anlayışında da ücretli işin "erkek işi" olduğu kabulü gizlidir; kadınlar ve çocukların kocaya (ya da babaya) bağımlı olduğu, geçimlerinin kocanın (ya da babanın) gelirinden sağlanacağı -sağlanması gerektiği- varsayılmaktadır. Bu varsayım, ev işlerinden ve bakım emeğinden kadının sorumlu olduğu düşüncesiyle tamamlanır. Karşılıksız ev işi -ve bakım hizmeti- işten sayılmadığı gibi, ev işini yapan kadınlar da "işsiz" kabul edilmektedir: İkili bir değersizleştirme işler; hem işin kendisi hem de işi yapan kadın önemsiz bulunur, kadının emeği görmezden gelinir. Kadın için uy-

67 Tayland'da da 1997 Ocak ile 1998 Şubat arasında yapılan bir araştırmada, sektörler ve cinsiyete göre işten çıkarılanlar karşılaştırılıyor. Denetlenen kuruluşlar kadınların daha yoğun bir biçimde işten çıkarıldığını ortaya koyuyor. Örneğin giyim eşyası üretiminde denetlenen 24 kuruluştan çıkarılan işçilerin yüzde 77'si kadın. Ayakkabı ve deri ürünleri işlemede işten çıkarılan kadınların payı yüzde 75. Finans sektöründe işine son verilenlerin yüzde 56'sını, elektrik ve elektronik sektöründe yüzde 65'ini kadın işçiler oluşturuyor (ILO, 1998:19).

gun bulunan ücretli işler de kadına yüklenen ev işinin ve bakım emeğinin bir uzantısıdır. Tekstil atölyelerinde işçilik, hemşirelik, öğretmenlik, hosteslik, sekreterlik gibi.

Krizde genel olarak kadın işsizliği yükselse de kadın istihdamına yönelik eğilimler farklılaşabilmektedir. Eğilimlerden biri, kadın emek gücünün erkekler yahut öbür kadınlar tarafından ikame edilmesidir. Bir grup kadın için işsiz kalma, başka bir grup kadın için istihdam yaratabilmektedir. Bu eğilim cinsiyetçi işbölümünü şiddetlendirir. ILO Güney Kore’de krizin etkisiyle emek piyasasında yaşanan değişimde üç tip toplumsal cinsiyet özelliği saptamıştır: Erkek işçilerin kadın işçilerin yerini alması; genç kadın işçilerin yaşlı kadın işçilerin yerini alması; istikrarsız işlerdeki işçilerin istikrarlı ve düzenli işlerdeki işçilerin yerini alması (aktaran Singh ve Zammit, 2000: 1259). Bunlardan ilki yukarıda değinilen “eve ekmek getiren erkek” yaygın ataerkil görüşe dayanmaktadır; öbür ikisi ise görece emek maliyetinden kaynaklanmaktadır.

Bir diğer istihdam eğilimi de şudur: Kriz, sermaye birikimi sürecinin ihtiyaçlarına bağlı olarak, daha çok kadının istihdam edilmesi sonucunu doğurabilmektedir. Daha önceki dönemde çalışmayan kadınlar, ailenin ayakta kalma stratejisi olarak iş aramaktadır. Kadının iş bulamaması hanenin tek geçim olanağını da ortadan kaldıracığından, kadınlar düşük ücretlere ve kötü çalışma koşullarına aldırmadan buldukları işte çalışmayı kabul etmektedir. Elson, kadınların çalışma sürelerindeki artışı krizde son çare rolü üstlenmelerine bağlamaktadır. Erkek işsiz kalınca, yeni bir işe girme umudu kalmayınca yahut geliri ailenin geçimini sağlamaya yeterli olmayınca kadınlar iş aramaya başlıyorlar. Endonezya İstatistik Kurumu’nun krizden on altı ay sonra yaptığı araştırma çarpıcı bir olguya işaret etmektedir; uzun yıllardır evli ve çocuklu olan kadınların istihdama katılımı artmıştır (bkz: Elson, 2004: 47). Joseph Y. Lim (2000) Filipinler’de, krizden önceki hızlı birikim döneminde erkek istihdamının kadınlara oranla daha hızlı arttığını; kriz döneminde ise erkeklerin işsizlik oranı kadınlarınkinden çok daha yüksek düzeylere ulaştığını söylemektedir. Lim bunu krizde en büyük zarar gören sektö-

r n, esas erkeklerin istihdam edildiği sanayi sektörleri olmasına bağlamaktadır. Nisbeten kadın emeğine dayanan hizmet sektörü o denli zarar görmediği için kadın istihdamı daha az etkilenmiştir. Lim’e göre bir diğer neden kadın istihdamında kaydedilen artıştır. Lim kriz öncesi dönemde Filipinler’de şehirlerde kadın istihdamındaki artışın  ocuk yetiştirme yaşının üzerindeki yaşlarda yoğunlaşmasına karşılık, kriz sonrasında 1996-98 arasında her yaş grubu için arttığına; önceki dönemde istihdama katılmayan kadınların işe girmesinin krizde ayakta kalma stratejisi olarak belirdiğine dikkat çekmektedir. Lim (2000: 1300), krizin erkekler için daha az çalışma saatleri ve işsizlik nedeniyle “aylaklık” getirirken, kadınların daha uzun çalışmasına yol açtığını eklemiştir.

Güney Asya  lkelerinde kriz sonrasında esnek çalışma süreçleri yaygınlaşmıştır.  nceki döneme kıyasla kadınlar çok daha az ücretle, alt sözleşme temelinde, evde iş yapma eğilimi göstermektedir. Lund ve Panda’nın UNIFEM’in 1998 Güney Asya raporundan aktardığına göre (2000: 131) kadınların çalışma koşulları kötüleşmiş, sosyal güvenlik ağlarına erişimleri azalmıştır. Dolayısıyla, kriz koşullarıyla başetmek ve hayatta kalmak için kadınların yüksek ücretlerden düşük ücrete, formelden enformel işlere kaydığı ve dolayısıyla daha güvencesiz işlerde çalışmak zorunda kaldıkları görülmektedir.

Bu değişimi toplumsal cinsiyete bağlı farklılıkla birleştirince, yani karşılıksız ev emeğini de işin içine katınca, kriz sonrasında kadınlar için “aşırı çalışma”, erkekler için “az çalışma” eğilimi yaratılmış olduğu (Lim, 2000: 1305) söylenebilir.

Göçmen Kadın Emeği

Göçmen işçiler krizden en çok etkilenen kesimler arasında yer almaktadır. Göçmenlerin büyük çoğunluğunu kadınlar oluşturmaktadır. Kriz sonrasında göçmen işçilerin büyük çoğunluğu ülkelerine geri dönmek zorunda kalmış veya sınır dışı edilmiştir.  lkelerine dönmek istemeyenler içinse tek seçenek bulunmaktadır, pis, tehlikeli ve aşırı dikkat gerektiren işlerde çalışmak. Bu işler ILO tarafından “en yoksullar dışında tüm ulusların kaçındığı işler” olarak tanımlanmaktadır (aktaran Lund ve Panda, 2000: 128).

Kriz öncesinde Laos'tan, Kamboçya'dan, Burma'dan, Tayland, Endonezya ve Güney Kore'ye göçmen kadın işçiler akıyordu. Bölgedeki kadın göçmen işçiler genellikle ev işinde ve eğlence sektöründe iş buluyor; bir bölümü de imalat sanayinde çalışıyordu. Kadınların çoğu geldikleri ülkelerde yasal olmayan yollarla çalışıyorlardı. Öyle ki kadınlar iş ararken kendi isimlerinin dışında bir isim kullanmak zorunda kalıyorlardı (Lund ve Panda, 2000: 130).

Göçmen kadın emeği, devlet, ataerki ve etnisitenin kesişmesinin çarpıcı bir örneğini sunmaktadır. Örneğin Seguino, Singapur'da devletin, ihracata yönelik üretim yapan şirketlerde boşlukları dolduran düşük ücretli Malezyalı kadın göçmen işçilerin arzını düzenlediğini aktarmaktadır. Üst sınıf, eğitilmiş yurttaş Çinli kadınların tersine, konuk işçi kadınlar, Malaylar, ekonomik daralmada veya çalışma olanakları tehlikeye girdiğinde (örneğin hamilelikte) sınır dışı edilebiliyorlardı. Seguino'nun dikkat çektiği üzere (2000: 35) bu yolla devlet, etnisiteye ve sınıf farkına dayanarak, işlerinden ve ülkeden atılmasının bütün sorumluluğunu bu işçilere yükleyerek, esnek bir emek gücü arzı sağlıyordu.

ILO'yu izleyerek (1998: 28) krizin göçmen kadın işçiler üzerindeki etkisini üç biçimde ele alabiliriz. İlk ev sahibi ülkelere net göç azalmıştır.⁶⁸ İkincisi göçmen işçilerin kendi ülkelerine geri dönüşleri başlamıştır. Krizle beraber üretimin yavaşlaması bahanesiyle bu işçilerin çoğu işten çıkarılmıştır. İşini kaybeden göçmen kadınlar kendi ülkelerinde daha iyi koşullar bulma umuduyla geri dönmüştür.⁶⁹ Göçmen kadınların büyük çoğunluğu ise çalıştıkları ülke hükümetinin sınır dışı etme tehdidiyle karşı karşıya kalmıştır.⁷⁰ Lund

68 Malezya, Tayland ve Güney Kore'ye yıllık göç 250 binden 30-40 bine geriledi (ILO, 1998: 28).

69 Örneğin Güney Kore ülkede yasadışı yabancıların yüzde 14'ünün son iki ayda ülkeyi terkettiğini duyurdu (ILO, 1998: 28).

70 Malezya 800 bin yabancı göçmenin ülkeyi terk etmek zorunda kalacağını rapor etti. Bunların 200 bini Endonezyalı göçmenlerdi ve çoğu Endonezyalı olan 27.500 kişi çoktan sınır dışı edilmişti (Lund ve Panda, 2000: 130-131).

ve Panda (2000: 130) bu durumu “göçe zorlama” olarak nitelemektedir.⁷¹ Üçüncüsü, ülke dışına göç baskısı artmıştır. Kendi ülkelerinde istihdam koşulları kalmayınca ve ülkeler arası ücret farkları açılınca (her ülkenin parası farklı değer kaybetti) kötü etkilenen ülkelerde işçilerin göç eğilimlerinin başladığı ve özellikle kaçak göçmenliğin arttığı tespit edilmiştir (ILO, 1998: 29). Örneğin Güney Kore’de genç kadınlar iş bulmak umuduyla ülke dışına çıkmak istiyorlar.⁷²

Kadınların Karşılıksız Ev İçi Emeği

Kriz döneminde hane gelirlerinin düşmesi, artan işsizlik ve meta fiyatlarının yükselmesi aileleri yeni ayakta kalma stratejileri geliştirmeye zorlamaktadır. Hane giderleri kısılmakta, tüketim alışkanlıkları değiştirilmekte, sağlık hizmetlerine daha az başvurulmaktadır. Bu değişiklikler, ihtiyaç nesnelerinin ve bakım hizmetlerinin pek çoğunun ev içinde kadınların karşılıksız emeği ile karşılanması sonucunu doğurmuştur. Kriz dönemlerinde kadınların ücretli işlerdeki ortalama çalışma saatlerinin artması, ikinci mesailerini bırakmaları, yani, ev işi yapmadıkları, veya ev işlerinin sorumluluğunu erkeklerin üstlendiği anlamına gelmez. Tersine, kadının uzun çalışma saatlerine, ev işi ve bakım emeğine ayrılan uzun saatler eşlik etmiştir. Elson’un aktardığına göre (2004: 47), Frankenberg, Thomas ve Beegle, Endonezya Aile Yaşamı Araştırması verilerini kullanarak 1997 ve 1998’de ücretli işlerde erkek emek gücü yüzde 1.3 azalırken, kadın emek gücünün yüzde 1 arttığını hesaplamıştır.⁷³ Ücretsiz

71 SEAPAT, 1997 Aralık’ta Tayland hükümet komitesinin 300 bin ila 500 bin arasında yabancının, özellikle Burma, Kamboçya, Bangladeş, Laos ve Hindistan’dan gelen göçmenlerin ülkeden çıkarılmasını tavsiye ettiğini bildiriyor. 1998 Şubat ortalarında Tai Emek ve Sosyal Refah Bakanı, büyük çoğunluğunu Burma, Kamboçya ve Laos’tan gelen kadınların oluşturduğu 19 bin kişinin ülkelerine iade edildiğini rapor etmişti.

72 2001 yılında yapılan bir araştırma (Kim, 2004: 231-232) G. Korelilerin yüzde 45.3’ünün başka bir ülkeye, özellikle Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda’ya gitmek istediğini ortaya koyuyor. Araştırmaya katılan yirmili yaşlarındaki kadınların yüzde 70’i yurt dışına gitmek istediğini söylüyor.

73 Yazarlar Endonezya Aile Yaşamı Araştırmalarının 1997/ 1998 başlarında

işler de hesaba katıldığında erkeklerde artışın yüzde 1.3'le sınırlı kaldığını, kadınlarda ise yüzde 7'ye ulaştığını ortaya koymuşlardır.⁷⁴

Kriz dönemlerinde geliştirilen stratejilerden biri ev içinde gıda üretiminin yaygınlaşmasıdır. Kriz sonrasında M. M. Islam, C. Siwar ve M. A. Karim (Islam vd., 1998) tarafından krizin düşük bütçeli Malezyalıların hayatına etkisini saptamak üzere gerçekleştirilen araştırma, krizin Malezyalıların yaşam standartlarını ve yaşama biçimlerini değiştirdiğini ortaya koymaktadır. Araştırmada, artan işsizlik, gelirin azalması ve gıda fiyatlarının yükselmesinin ailelerin tüketim giderlerini kısımasına yol açtığı, kriz sonrası dönemde krizi önceleyen döneme kıyasla kişi başına alım gücünün belirgin bir biçimde düştüğü ve özellikle kentlerde ve kadın başlı ailelerde bu düşüşün çok daha şiddetli olduğu bulgulanmıştır.⁷⁵

Kriz sonrasında sağlık hizmetlerinin kötüleşmesinin en can yakıcı sonucu yoksul yığınların sağlık hizmetlerine erişim olanaklarının sınırlanmasıdır. 1980'lerden itibaren sağlık hizmetinden yararlanmaya katkı payı getirilmiş; özel hastaneler, klinikler, özel sağlık sigortaları kurulmuş; tedavi fiyatları yükselmiştir. Kriz sonrasında sermayenin yeniden yapılanması çerçevesinde bu eğilimler hızlanmıştır. Nahid Aslanbeigui ve Gale Summerfield bu düzenlemelerin Asya ülkelerinde insan sağlığını kötüleştirdiğinin saptandığını bildirmek-

30.000'den fazla sayıda insanla ve sonrasında 1998'in sonlarında yüzde 25'lik örneklem ile yaptığı saha araştırması sonucu elde edilen verileri kullanmışlar.

74 Endonezya'da krizde kadınların ücretli işte çalışma saatlerinin yükselirken, ev içinde karşılıksız çalışma saati de yükselmiştir: Evde sıradan çocuk bakımı ve ev işlerine bir erkek ortalama 2,5 saat harcarken, kadın günde 8 saat zaman ayırmıştır (aktaran Elson, 2004: 48). Endonezya İstatistik Kurumu'nun önceki bölümde anılan araştırmasının bulgularından biri de, kadının ev içi tüketim için çok daha fazla ihtiyaç nesnesini evde üretmeye başladığını gösteriyor.

75 David J. McKenzie (2003: 1189) ise Meksika krizinin ardından yaptığı hane halkı tüketim araştırmasında ailelerin tüketim biçiminin değiştiğini saptıyor. Aileler temel gıda gereksinimlerini karşılayabilmek için dayanıklı ve lüks tüketim malların yaptıkları harcamayı azaltıyor veya sonlandırıyorlar.

tedir (2000: 90). Moghadam (2005: 21) son dönemde Kamboçya’da çocuk ölümlerinde bir sıçrama yaşanmasını sağlık hizmetlerinin özelleştirilmesine bağlamaktadır.⁷⁶

Sağlık hizmetlerinin kötüleşmesi, bu hizmetin çocukların, hastaların ve yaşlıların bakımından sorumlu tutulan kadınlara devredilmesi sonucunu doğurmuştur. Kriz, kadının bakım emeğine harcayacağı zamanı arttırmakta ve böylece ev işi yükünü ağırlaştırmaktadır. Üstelik kriz döneminde ve sonrasında aile sosyal güvenlik ağının yerini alarak, kadınlara daha çok sorumluluk yüklemektedir.

Kadınlardan krizde ve sonrasında güçlü olması, ailenin öbür bireylerine moral destek vermesi de beklenmektedir. Kadının karşılıksız ev içi emeğinin maddi niteliği olan yemek yapma, bulaşık yıkama vb. işlerinin yanında, çocuk ve yaşlıların bakımı, aile üyelerine moral destek, komşu, hasta ziyareti gibi duygusal emek harcamayı da kapsadığını belirtmek gerekir.⁷⁷ Koca işini kaybedince finansal veya duygusal olarak yıkılmış olabiliyor. Kadından kocasına psikolojik destek vermesi beklenmektedir. Örneğin G. Kore Hükümeti şu ulusal sloganı üretmiştir: “Kocanıza enerji verin” (get your husband energized). Kadınları, kriz nedeniyle işten çıkarıldıklarında veya işleri battığında, erkekler üzerindeki etkiyi ve sıkıntıyı azaltmaya ve tampion olmaya çağırmaktadır. Kadın işten çıkarıldığında böylesi bir desteğe ihtiyacı olmayacaktı nasılsa; ailesine yardımcı olacak işi bulma-

76 Bu düzenlemelere paralel olarak çoğu ülkede kamu harcamalarının gerilediğini görüyoruz. Dünya Bankası’nın bildirdiğine göre, örneğin, Asya ülkelerinde sağlık giderlerine ayrılan bütçe ortalama onda bir oranında kısılmış: Tayland’da kamu sağlığı bakanlığının bütçesi yüzde 10, iletişim ve toplumsal hizmetlerin bütçesi yüzde 7.6 düşürülmüş. Filipinler’de sağlık harcamaları yüzde 10 azalmış; aile sağlığı ve beslenmeye ayrılan bütçe yüzde 6, bulaşıcı hastalıkların kontrolüne ayrılan kaynaklar yüzde 10 kısılmış. Rapor da, Malezya’da da harcamaların başlangıçta yüzde 18-20 oranında kısıldığı belirtiliyor (UNDP, 1999:40)

77 Deborah Lupton (2002: 189) duygusal emek teriminin kullanıma açıklık getiriyor: “...özellikle toplumsal bir birim veya işyeri içerisinde uyumu koruma amacının bir parçası olarak, başkalarının hisleriyle baş etmekle ilişkili olarak kullanılmaktadır.

ya cesaretlendirilmesi yeterliydi (Singh ve Zammit, 2000: 1260).

Krizin dramatik sonuçlarından biri de kız çocuklarının eğitiminin engellenmesidir. Tayland ve Endonezya'dan gelen raporlara göre artan sayıda kız çocuğu 1998'de yeni öğretim döneminde okula dönmemiştir (Dünya Bankası, 1999: 107). Aileler işini kaybettiği için çocukların okul masraflarını karşılamak giderek zorlaşmıştır, örneğin Endonezya'da 1997'de krizin başladığı dönemde, 6 milyon çocuğun okuldan ayrıldığı kaydedilmiştir. Okuldan ayrılan 7-12 yaş arasındaki kız çocuklarının sayısı üç kattan fazla yükselmiştir. Erkek çocukların oranı ise çok daha düşüktür (Aslanbeigui ve Summerfield, 2000: 90). Lim (2000: 1301) Filipinler'de 1998-99 arasında ilkokula yazdırılan erkek öğrenci sayısında kaydedilen artışa karşılık, kız çocuklarının sayısının düştüğünü aktarmaktadır.

Bu zıt eğilim ataerkil aile yapısının eğitim ve iş olanaklarında erkek çocuklarına öncelik tanınmasından kaynaklanmaktadır. Kız çocuklarının ilköğretim ve liseye gönderilmemesi ile kadınların krizin ardından ücretli işe daha yoğun çekilmesi arasında bir bağlantı kurmak da olanaklıdır; kız çocuklarından, işe giden annelerinden kalan karşılıksız ev işini yerine getirmeleri beklenmektedir.

Yukarıdaki örnek krizde ve kriz sonrasında devletin sermayenin olduğu kadar ataerkinin -ve dolayısıyla erkeklerin- ihtiyaçlarına yönelik söylem ve politikalar ürettiğini ortaya koymaktadır. Kadınlardan bazen tutumlu olmaları, bazen daha çok alışveriş etmeleri beklenirken, iş arayan kadınlar erkeklerin işlerine talip oldukları ve ayrıca işsizlik oranını yükselttikleri için suçlanabilmektedir. Devlet politikaları genel olarak erkeklerin yararını gözetir; örneğin Aslanbeigui ve Summerfield Endonezya, Tayland ve Güney Kore'de krizin ilk yılında güvenlik ağı programları hazırlandığını, ancak bu programların da toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini göz önünde bulundurmadığını söylemektedir. Örneğin Endonezya'da ulusal istihdam yaratma programı (padat karya) çerçevesinde erkeklere daha çok istihdam yaratılmıştır (2000: 88).⁷⁸

78 Program işçilerin yüzde 2.2'sine iş alanı yaratmıştı ancak toplumsal cinsi-

Değerlendirme

Bu çalışmada geç kapitalistleşen ülkeler olan Doğu ve Güney Doğu Asya ülkelerinde 1980'ler ve 90'lar boyunca kaydedilen kapitalist gelişmenin kadın emeğine yaslandığı; Asya'nın ucuz kadın emek gücü potansiyelinin uluslararası sermayenin 1970'lerde yaşadığı kriz sonrasında beliren yeni değerlenme arayışlarına çare olarak görüldüğü; Asyalı kadınların kriz ve sonrası dönemde karşılaştığı güçlüklerin, "azgelişmiş" coğrafyaların nisbeten güçlü ataerkil ilişkileri ile koşullandığı gösterilmeye çalışılmıştır.

Kapitalist birikimle ataerkinin güçlü etkileşimi, dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi Asya ülkelerinde de hızlı birikim sürecinden krize, krizden kriz sonrası yeniden yapılanmaya, kadınları erkeklerden daha olumsuz etkilemiştir. Ayrıca bu ülkelerin geç kapitalistleşmiş olmasından kaynaklanan özellikler, kadının karşılaştıkları güçlüklerle yenilerini eklemiştir. Üretimin emek yoğun niteliği, uluslararası sermaye yatırımlarının yoğun olması, sosyal güvenlik ağının gelişmemiş olması gibi özellikler, kadınların emek piyasasında ve ev içinde çok daha fazla çalışmasına yol açmıştır. Kriz kadınları işsiz bırakırken, 'son çare' rolü uyarınca kadınları olumsuz koşullarda çalışmaya mecbur bırakmıştır. Kadınların güvencesiz iş koşullarında uzun çalışma saatlerine, ev içinde karşılıksız iş yükü ve bakım emeğinin ağırlaşması eşlik etmiştir. Devlet hem kadınların olumsuz çalışma koşullarında güvencesiz, düşük ücretle, sendikal örgütlenme olmadan çalıştırılmasının yasal düzenleyicisi olarak; hem kadınların hünerli ellerinin propagandacısı olarak; hem de toplumsal cinsiyet rollerinin ve ailenin destekçisi olarak bu süreçte merkezi bir konum işgal etmektedir.

Sermaye birikimi ataerkil ilişkilerin sağladığı avantajlardan faydalanırken, bu süreç ataerkiyi güçlendirmiştir: Asya krizi etkilediği her ülkede toplumsal cinsiyet eşitsizliğini arttırmış ve cinsiyetçi işbölümünü derinleştirmiştir. Heidi Hartmann'ın sözleriyle

yet ayrımcılığı yapıyordu. Erkeklerin yüzde 2.6'sı işe girerken, kadınların sadece yüzde 1.7'si iş sahibi olmuştu.

(1979: 208), yaşanan deneyim kapitalist üretimin dinamiklerinin bir yandan ataerkil sistem üzerinde yükseldiğini, öbür yandan ataerkiyi beslediğini bir kez daha ortaya koymaktadır.

Bugün dünya kapitalizmi büyük bir krizle daha karşı karşıyadır. Küresel krizin etkileri gün geçtikçe daha şiddetli hissedilmektedir. Güney Kore, Endonezya, Tayland, Filipinler gibi bir geç kapitalistleşen ülke olan Türkiye’de de kadınları krizle birlikte zor günler beklemektedir. Bu ülkelerin yaşadığı deneyimin, önümüzdeki süreçte Türkiye’de kadınları bekleyen güçlüklerin neler olabileceğine dair ve kadınların üreteceği politikalara yönelik yol gösterici olabileceğini düşünüyorum.

Kaynakça

- Amsden A.H. (1989) *Asia’s Next Giant: South Korea and Late Industrialization*, New York-Oxford, England: Oxford University Press.
- Aslanbeigui N. ve Summerfield G. (2000) “The Asian Crisis, Gender, And The International Financial Architecture”, *Feminist Economics* 6(3): 81–103.
- Beneria L. (2001) “Shifting the Risk: New Employment Patterns, Informalization, and Women’s Work”, *International Journal of Politics, Culture and Society*, 15 (1):
- Beneria L., Floro M., Grown C., ve MacDonald M. (2000) “Globalization and Gender”, *Feminist Economics*, 6 (3): 7-18.
- Berik G. (2000) “Mature Export-Led Growth and Gender Wage Inequality in Taiwan”, *Feminist Economics* 6 (3): 1–26.
- Çağatay N. ve Berik G.(1991) “Transition to Export-led Growth in Turkey: Is There a Feminisation of Employment?”, *Capital & Class* – 43.
- Çağatay N. ve Ozler S. (1995) “Feminization of the Labor Force: The Effects of Long-term Development and Structural Adjustment”, *World Development*, 23 (11): 1883-1894.
- Caraway T.L. (2006) “Gendered Path of Industrialization: A Cross-Regional Comparative Analysis”, *Studies in Comparative International Development*, 41(1): 26-52.

- Carr M., Chen M. A. ve Tate J. (2000) "Globalization And Home-Based Workers", *Feminist Economics* 6 (3): 123-142.
- Dünya Bankası (1999) *Global Economic Prospects and the Developing Countries*, 1998-1999.
- Dünya Bankası (2003) *Bridging the Gender Gap in Turkey : A Milestone Towards Towards Faster Socio-economic Development and Poverty Reduction*, Poverty Reduction and Economic Management Unit, Europe and Central Asia Region.
- Eisenstein H. (2005) "Feminism and Corporate Globalization", *Science & Society*, 69 (3): 487-518.
- Elias J. (2004) *Fashioning Inequality: The Multinational Company and Gendered Employment in Globalizing World*, Ashgate Publishing Limited : Hampshire.
- Elson D. (1994) "Uneven Development and the Textiles and Clothing Industry", L. Sklair (der.), *Capitalism and Development içinde*, Routledge, London: 189-210.
- Elson D. (2006) "Uluslararası Finansal Mimari: Mutfaktan Bir Görünüm", Çev. Yasemin Özgün Çakar, *İktisat Dergisi*, 469: 45-53.
- Floro M. ve Dymksi G. (2000) "Financial Crisis, Gender, and Power: An Analytical, Framework", *World Development* 28 (7): 1269-1283.
- Fussell E. (2000) "Making Labor Flexible: The Recomposition Of Ti Juana's Maquiladora Female Labor Force", *Feminist Economics*.
- Hartmann H. (1979) "Capitalism, Patriarchy and Job Segregation by Sex", *Capitalist Patriarchy And The Case For Socialist Feminism*, Z. Eisenstein (der.), Monthly Review Press, London.
- ILO (1998), *The Social Impact of the Asian Financial Crisis*.
- Islam M.M., Siwar C. ve Karim MA. (2007) "The Impact of the Financial Crisis on the Living Standard: An Empirical Investigation", *Unitar E-Journal*, 3 (1).
- Kim A.E. (2004) "The Social Perils of the Korean Financial Crisis", *Journal of Contemporary Asia*, 34 (2).
- Lim J. (2000) "The Effects of the East Asian Crisis on the Employment of Men and Women: The Philippine Case", *World Development* 28 (7), 1285-1306.

- Lund R. ve Panda S. M. (2000) "The Asian Financial Crisis, Women's Work and Forced Migration", *Norwegian Journal of Geography*, September, 54 (3): 128-133.
- Lupton D. (2002), Duygusal Yaşantı, Çev: Mustafa Cemal, Ayrıntı Yayınları.
- McKenzie D.J. (2003) "How do Households Cope with Aggregate Shocks? Evidence from the Mexican Peso Crisis", *World Development*, 31 (7): 1179-1199.
- Mies M. (1998) "Globalization of the Economy and Women's Work in a Sustainable Society", *Gender Technology and Development*, 2- 3.
- Moghadam V. M. (2005) "The Feminization of Poverty and Women's Human Rights", *SHS Papers in Women's Studies/ Gender Research*.
- Özler Ş. (2000) "Export Led Industrialization and Gender Differences in Job Creation and Destruction: Micro Evidence From the Turkish Manufacturing Sector", Unpublished paper: UCLA: Department of Economics.
- Öztürk Y. M., Ergüneş N. ve Özkaplan N. (2009) "2001 Krizinin Ardından Yaşanan Dönüşüm: İş Yaşamı, Sağlık ve Eğitim Alanında Yeniden Yapılanmalar ve Kadınlar Üzerindeki Etkileri", Karaburun Bilim Kongresi'nde sunulan tebliğ, Eylül 2009.
- Pearson R. (1994) "Gender Relations, Capitalism And Third World Industrialization", Sklair, L. (der.), *Capitalism and Development içinde*, Routledge, London, 339-35.
- Pearson R. (2004) "The Social Is Political: Towards the Re-Politicization of Feminist Analysis of the Global Economy", *International Feminist Journal of Politics*, 6 (4).
- Pearson R. (2007) "Reassessing Paid Work and Women's Empowerment: Lessons from the Global Economy", A. Cornwall, E. Harrison ve A. Whitehead (der.), *Feminisms in Development: Contradictions, Contestations and Challenges içinde*: London/New York, Zed Books: 201-213.
- Seguino S. (2000) "Accounting for Gender in Asian Economic Growth", *Feminist Economics*, 6 (3): 27-58.
- Singh A. ve Zammit A. (2000) "International Capital Flows: Identif-

- ying the Gender Dimension”, *World Development* 26 (7): 1249-1268.
- Standing G. (1999) “Global Feminization Through Flexible Labor: A Theme Revisited”, *World Development* 27 (3): 583-602.
- Tansel A. (2004) Education and Labor Market Outcomes in Turkey, Background Paper for the World Bank Report: Turkey, Education Sector Study.
- UNDP (1999) Human Development Report 1999.
- Whitson R. (2007) “Beyond the Crisis: Economic Globalization and Informal Work in Urban Argentina”, *Journal of Latin American Geography*, 6.

2001 Krizinden Hareketle

Küresel Krizin Kadınlara Etkisi

Üzerine Düşünmek:

Krizin Banka Çalışanı Kadınlara Etkisi*

Giriş

Geçen yüzyılda kapitalizm iki büyük kriz geçirdi. İlki 1929’da ortaya çıkan ve “büyük depresyon” adı verilen, 1930’lar boyunca devam eden krizdi. İkincisi 1970’lerin ortalarında ortaya çıktı. 1980’lere damgasını vuran krizin ardından sermaye dünya genelinde yeniden yapılandı. Sermayenin yeniden yapılanma süreci erken kapitalistleşen ülkelerle birlikte geç kapitalistleşen ülkeleri olumsuz biçimde etkiledi.

Şimdi dünya yeni bir krizle karşı karşıyadır. Krizin etkilediği alan, banka kurtarma planlarının maliyeti, işsiz sayısı kapitalist dünyanın tanık olduğu büyük krizlerden birine işaret etmektedir. Geçenlerde yayımlandığı raporda ILO (2009) krizin çalışma yaşamındaki veya iş arayan kadınlar ve erkekler için ne denli zorluklar yaratacağını ortaya koymuştur. ILO, buna karşın, dünya genelinde kadınların erkeklerden çok daha zor durumda kalacağına da dikkat çekmiştir. Kadınların Küresel İstihdam Eğilimleri Raporu’nda (Global Employment Trends for Women Report) ILO (2009: 32) kadın işsizliğinin en iyi ihtimalle yüzde 6.5’e çıkacağını tahmin etmiştir. Buna göre en iyi senaryoya göre işsiz kadın sayısı en azından 10 milyona ulaşacaktır. ILO uzmanları küresel krizin 1997 Asya krizini anımsattığını da belirtmektedir. Krizde Tayland’da işsiz kalan giy-

* Bu yazı 2009 tarihinde Boston’da düzenlenen Feminist Economics konferansında Nuray Ergüneş ile birlikte sunulmuştur.

si üreticilerinin yüzde 95'i, Kore'de oyuncak sektöründe işten çıkarılanların yüzde 88'i kadındı (Asianews, 2009).

Bilindiği üzere 20. yüzyılın son on yılında geç kapitalistleşen ülkeler art arda finansal kriz yaşadılar: 1994 Meksika krizi, 1997 Asya krizi, 2002 Arjantin krizi. Tüm bu krizlerin kadınların hayatında yarattığı olumsuzluklar çeşitli çalışmalarda gösterilmiştir (bkz. Elson, 2006; Beneria, 1996; Floro ve Dymski, 2000). Biz bu çalışmada Türkiye'de yaşanan 2001 krizinin kadınlara etkilerini araştıracağız. Bankacılık sektörüne odaklanacak, krizin bankacılık sektöründe çalışan kadınlara etkisini inceleyeceğiz. Bankacılık sektörüne odaklanmamızın sebebi bankacılığın krizden şiddetli bir biçimde etkilenen sektörlerin başında gelmesidir. Ayrıca, bankacılık çalışanlarının yarıya yakınının kadınlardan oluştuğu bir alandır.

Açıkçası bu durum Türkiye'ye özgü değildir. Dünya genelinde istihdama baktığımızda, finansal işletmelerde kadınların istihdam payının yüzde 50'den yüksek olduğunu görmekteyiz (bkz. Tablo 1).

Tablo 1: Sektörlere göre kadın istihdamı 1995, 2000 ve 2005

	1995	2000	2005	1995-2000 fark	2000-2005 fark
Finansal aracılık	50.7	51.7	52.2	1.0	0.5
Emlak, kiralama ve ticaret	44.3	44.0	44.6	-0.3	0.6

Kaynak: ILO, 2009: 50

(Tabloda içerilen ülkeler: Avustralya, Avusturya, Kanada, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Almanya, Yunanistan, Macaristan, İzlanda, İrlanda, İtalya, Hollanda, Yeni Zelanda, Polonya, Portekiz, Romanya, Slovakya, Slovenya, İspanya, İsveç, İsviçre ve Birleşik Krallık)

Tüm ülkelerde finansal alanda çalışan kadınlar krizden çok olumsuz etkilendiler. ABD'ye dair benzer sonuçlar elde edilmiştir. ILO verilerine göre (ILO, 2009: 51) ABD'de finansal alanda kadın istihdamı yüzde 60'tır. Krizin ilk yılında erkek istihdamı yüzde 2.2 azalırken, kadınların istihdamı yüzde 3.1 azalmıştır. Yani finansal sektörde, 72.000 erkeğe karşılık 150.000 kadın işini kaybetmiştir.

Bankacılık kadınlar için en avantajlı çalışma koşullarından birini sunar. Ancak bu durum toplumsal cinsiyet ayrımcılığını ortadan kaldırmaz. Bu durum Ruth Pearson'ın (Pearson, 2007: 206) haklılığını bir kez daha gösterir: “Kadınların çalıştığı çoğu koşulda, ister kayıtlı bir biçimde örgütlenmiş büyük ölçekli fabrikalar isterse küçük atölye veya ev-eksenli üretim olsun, norm, daha vasıflı veya yönetsel pozisyona terfiye izin vermeyen düz / tekdüze bir meslek yapısıdır ... kadın çalışan sayısı çok daha fazla olsa da yönetim kesinlikle erkeklerden oluşur.” Kadınların çalışma koşulları iyileştirilse, ücretleri yükseltile de ev içindeki yüklerinde azalma neredeyse hiç görülmez.

Krizin bankacılık alanında çalışan kadınlara etkisini ortaya koyabilmek için krizin başında işten çıkarılan kadınlarla görüştük. Çalışma koşulları, işyerindeki konumları, terfiler, toplumsal cinsiyete bağlı ayrımcılık ve krizin etkileri üzerine sorular sorduk. Ayrıca kadınlarla çocuk bakımı ve hane içi yükleriyle ilgili söyleştik.

Bu yazıda iki çalışmadan epeyce faydalandık. İlki Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü'nce (KSGM) gerçekleştirilen bir araştırmadır. Bu araştırmada 49 banka çalışanı ile 18 banka yöneticisiyle görüşülmüştür (Eyüboğlu vd., 2000). İkincisi Mustafa F. Özbilgin ile Diane Woodward'ın İngiltere ile Türkiye'de bankacılık sektöründe cinsiyet eşitsizliğini karşılaştırdıkları çalışmadır (Özbilgin ve Woodward, 2004).

Bu yazıda üç konuyu ele alacağız. İlk bankacılık sektöründeki gelişmelere bakıp, 2001 krizine kısaca değineceğiz. Ardından bankacılık sektöründe kadınların konumunu ele alacağız. Son olarak krizin bankacılık sektöründeki kadınlara etkisini inceleyeceğiz.

Bankacılık Sisteminde Gelişme ve Kriz

2001 Şubat krizi çok büyük miktarda paranın çok kısa bir sürede Türkiye'yi terketmesiyle başladı. Aslında krizden üç ay önce, Kasım 2000'de krizin ilk sinyalleri alınmıştı. Likidite sıkıntısıyla başlayan gerilim bankalar arası gecelik faiz oranlarını yüzde 870'lere tırmandırmış; Şubat krizinde ise bir ay içinde toplam 4 milyar dolar ülke dışına çıkmıştı (Kazgan, 2005: 244).

Kriz finansal alanda başlayarak kısa sürede tüm ekonomiye yayıldı. Krizin ardından GSMH’da düşüş yüzde 9.5 oranında gerçekleşti. Kamu borçları GSYİH’nın yüzde 40’ı oranında artış gösterdi. İlk altı ayda TL yüzde 30 değer kaybederken, enflasyon hızla yüzde 70 düzeylerine yükseldi (Taymaz ve Yılmaz, 2008: 6).

Türkiye iktisadi tarihinde yaşanan en şiddetli krizlerden biri olan 2000-01 krizi ve dinamiklerini anlayabilmek için Türkiye’de 1980 sonrası sermaye birikimi sürecini çözümlemek gereklidir. Çünkü kriz, bir yanıyla, 1980 sonrası dönüşümün ürünü olarak gerçekleşmiştir (Yaman Öztürk ve Ercan, 2009).

Türkiye ekonomisi 1960’lar ve 70’ler boyunca içe yönelik birikim döneminde kapitalist dönüşümünü hızlandırdı. Üretimin iç pazara yönelik olması, tüketim malları üretimine dayanması, üretim araçlarının ithal edilmesi birikim sürecinin özgüllüğünü oluşturduğu kadar, sınırlarını da çiziyordu. Nitekim 1970’lerin sonlarında içe yönelik birikim sürecinin sınırlarına ulaşılmıştı. İç pazarda belirli bir doygunluğa ulaşılmış; küçük ölçekte, pahalı üretim kârlılık sınırlarına dayanmış; dış borçlar büyümüş ve kredi bulmak giderek güçleşmişti. Belirli bir donanıma ulaşan sermaye grupları dışa açılmak, uluslararası sermayeyle daha yoğun ilişkiler kurmak, daha gelişkin üretim tekniklerine geçmek ihtiyacında idi (Yaman Öztürk, 2008).

Ülke içinde sermaye birikiminin bu yeni ihtiyaçlarının yanında, uluslararası sermayenin yeni ihtiyaçları söz konusuydu:

Uluslararası sermaye 1970’lerin ortasında büyük bir krizle alt üst olmuş ve 1970 sonrasında yeni kârlılık arayışına girmişti. 1980’li yıllarda dünya genelinde yaşanan dönüşüm, sermayenin ‘neoliberal’ politikalar eşliğinde başlayan yeniden yapılanma çabalarının ürünüydü. Hemen hemen bütün dünyada deneyimlenen süreç kitlesel işsizlik, kamu işletmelerinin özelleştirilmesi, sağlıktan eğitime temel ihtiyaçların meta ilişkilerine çekilmesi, sosyal hakların gerilemesi, işçi sınıfı örgütlülüğün zayıflatılması olarak beliriyordu. Uluslararası sermaye bir yandan para-sermaye olarak değerlendirilme arayışına giriyor; öbür yandan üretken yatırımlarını hammadde, pazar ve özellikle emek maliyeti bakımından daha kârlı olanaklar sunan ‘azgelişmiş’ coğrafyalara taşıyordu (Yaman Öztürk, 2009).

Bu yönelimler ve yeni ihtiyaçlar sonucunda, pek çok geç kapitalistleşen ülke, çoğunlukla IMF güdümünde gerçekleşen yapısal dönüşümler geçirdi. Ülke içi sermayenin uluslararası sermayeyle entegrasyonunu güçlendirecek yasal ve kurumsal çerçeve hazırlandı ve bu çerçevede uluslararası sermaye hareketlerini serbestleştirici düzenlemeler hayata geçirildi. Örneğin 1980’de Filipinler, Endonezya ve Tayland IMF’yle imzalanan yapısal uyum programlarının dayattığı şartlar gereğince finansal kontrolleri gevşetti. Güney Kore ise daha geç bir tarihte, 1997’de IMF öncülüğünde piyasalarını dışa açtı (Flora ve Dymski, 2000:1270).

Türkiye’de iktisadi ve toplumsal dönüşüm, 1980’de 24 Ocak kararları başlayan, Eylül darbesiyle devam eden ve 1980’li ve 90’lı yıllara yayılan bir süreçti. Bu dönemde yeniden yapılanmadaki temel politikalarından biri finansal serbestleşme ve yeniden yapılanmadır. 1980’lerin sonunda yaşanan finansal serbestleşme ülke içi ve uluslararası sermayenin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelikti. Böylece ülke içi sermaye birikimi için para-sermaye kaynağı yaratılırken, uluslararası para-sermaye için kârlı koşullarda değerlendirilme olanağı sağlandı. Bu süreçte para sermaye donanımı güçlendirildi ve yeni finans kurumları geliştirildi. Bankalara sermaye artırımı yükümlülükleri getirildi; banka birleşmeleri teşvik edildi; Tasarruf Mevduat Sigorta Fonu, İnterbank -bankalar arası para piyasası-, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası kuruldu. Sermaye kurumları bu süreçte dünya ölçeğinde daha da bütünleşti (Ergüneş, 2007). 1980’lerde başlayan sermayenin yeniden-yapılanması süreci, 1990’lar boyunca devam etti. Uluslararası arenada varlık göstermeye başlayan büyük sermayenin para-sermaye ihtiyacı, bu dönemde özellikle bankalara kârlı olanaklar sağlanması biçiminde karşılık buldu. Bu yönelim ise bankacılıktan elde edilen yüksek kârların sürdürülemez hale gelmesiyle 2001 krizine uzanan sürecin zeminini hazırladı.

1980 sonrası finansal sistemin serbestleştirilmesine yönelik ulusal ve uluslararası finansal aracılık faaliyetleri üzerindeki sınırlandırmaların kaldırılması Türkiye finansal sisteminin neredeyse tamamını oluşturan bankacılık sektöründe önemli değişimlere yol aç-

miştir.⁷⁹ Faiz oranlarının serbestleştirilmesi, banka kurmanın kolaylaştırılması gibi ekonomi politikalar bankacılık sektörünün büyümesine önemli katkıda bulunmuştur.

Birçok ulusal bankanın kurulduğu bu dönemde, yabancı bankaların da Türkiye’de faaliyet göstermesi desteklenmiştir. Bankacılık sektörüne yeni girişler çoğunlukla kendi bankasına ve dolayısıyla finansman olanaklarına sahip olmak isteyen büyük sanayi kuruluşları tarafından gerçekleştirilmiştir. Özel bankaların yanı sıra, islami esaslara göre faaliyet gösteren aracı kurumlar, özel finans kurumları finansal sistem içerisinde yerlerini almışlardır.⁸⁰ Bu gelişmelere bağlı olarak banka, şube ve personel sayısında hızlı bir artış yaşanmış, bankaların teknolojik alt yapı ve bankacılık hizmetleri geliştirilmiştir.

1989 yılında 32 sayılı kararname ile finansal hareketlerin tam serbestleştirilmesi bankacılık sektörünü daha cazip hale getirmiş, sektörün olduğu kadar sanayi kuruluşlarının da yurtdışından finansman sağlama olanaklarını arttırmıştır. Nitekim, ekonominin dışsal şoklara karşı daha kırılgan hale gelmesi anlamına gelen bu durum 1994’ün başlarında yaşanan döviz krizinin tetikleyicisi olmuştur. Yüksek faiz oranlarına bağlı olarak Türk lirasının aşırı değerlenmesi, kısa vadeli sermaye hareketlerinin ülke içine çekilmesine ve bankacılık sektörünün açık pozisyonda çalışmasına yol açmış, bu ise 1994 krizine zemin hazırlamıştır (Kibritçioğlu, 2005). 1994’deki krize rağmen bankalar geleneksel bankacılık faaliyetlerini zaafa uğratacak şekilde fonlarını devlet iç borçlanma senetlerine yatırmaya devam etmişlerdir. 1990’ların sonlarında bankacılık sektörünün temel faaliyeti neredeyse ulusal ve uluslararası piyasalardan borçlanmak yoluyla Hazine’nin finansmanına indirgenmiştir.

İzleyen yıllarda bir taraftan bankaların portföylerinde takipteki

79 2008 yılı itibariyle bankacılık sektörü finansal sistemin yüzde 88’ini oluşturmaktadır.

80 Bankacılık sektörüne yönelik gerçekleştirilen son düzenlemelerle özel finans kurumlarının adı katılım bankaları olarak değiştirildi.

kredilerin miktarları, diğer taraftan da bankaların yabancı para açık pozisyonları önemli derecede artmıştır. Bu durum, 1990'ların sonlarında sektörün ve dolayısıyla ekonominin sistemik krizlere açık hale geldiğinin de göstergesi olmuştur. Nitekim 1999'da Türkiye Mevduat Sigorta Fonu (TMSF) altı bankaya el koyacak, peşi sıra en derin krizlerinden biri olan Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizleri ile ekonomi sarsılacaktır.

Krizlerin ardından, Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'nın bir parçası olarak hükümet kapsamlı bir bankacılık sektörü yeniden yapılanma programı başlatmıştır. Bankacılık sektörü yeniden yapılanma programının temel unsurları TMSF ile kamu bankalarının finansal yeniden yapılanması, özel bankaların güçlendirilmesine yönelik düzenlemeler ve bankacılık sektörünün düzenlemesi ve denetimine yönelik gelişmelerdir.

Bankacılık sektörünü yeniden yapılandırma kapsamında, sistemi düzenlemek ve güçlendirmek amacıyla, Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu (BDDK) kurulmuştur. Yine bu kapsamda yirmi bankaya TMSF tarafından el konulmuş ve bankacılık sisteminde hızlı bir konsolidasyon süreci yaşanmıştır. 2000 yılında 81 olan banka sayısı, 2002'de 61'e, 2003 yılında ise 54'e düşmüştür. Yeniden yapılanmanın maliyeti 44 milyar dolar (GSMH'nın yüzde 30'u) olarak gerçekleşmiştir.

Bankacılık sisteminin yapılandırılması sonraki yıllarda da sürdü. Temmuz 2008 itibariyle Türkiye'de 50 banka bulunmaktadır. Bankacılık sisteminin yeniden yapılandırılması bankaları güçlendirdi. Bankacılık sektörünün toplam varlığı 2002 yılında 132 milyar dolarken, 2007 yılında 501 milyar dolara yükseldi.

Bankacılık Sektöründe Kadınların Konumu

Türkiye'de finans sektörü son yıllarda gelişmiş olsa da istihdam bakımından Türkiye ekonomisi içinde küçük bir payı bulunmaktadır. Örneğin 2001 yılında ücretli çalışanların sadece yüzde ikisini istihdam etmiştir. Buna karşın bankacılık sektörü ücretler ve çalışma koşulları bakımından kadınlara nispeten iyi olanaklar sunan

bir sektör olarak bilinmektedir. Sektörde çalışanlar yüksek ortalama gelire sahiptir; kadınların bütün çalışanlar içindeki payı da öbür sektörlerle karşılaştırıldığında hayli yüksektir.

Bankacılık sektörü, bu sektörde çalışan kadınların öğretim düzeyi bakımından da öbür sektörlerden farklılaşmaktadır. Örneğin 2007 verilerine göre kadınların yüzde 79'u yüksek öğretim kurumlarından mezundur. Bütün çalışanlar içerisinde, öğretim düzeyi yükseldikçe, kadın çalışanların payının arttığı görülmektedir. Kadın çalışanlar lise mezunlarının yüzde 35'ini, yükseköğretim mezunlarının yüzde 55'ini oluşturmaktadır. Yüksek lisans mezunları içinde kadın çalışanların payı yüzde 48'dir (TBB, 2007: 2).⁸¹

Kamu ve özel bankaların kadınlara güvenli, prestijli ve ortalamanın üzerinde kariyer fırsatları sunan işler sağladığı düşünülmekte, kadınların bankacılık sektörünün sağladığı avantajlı koşullardan erkeklerle eşit ölçüde yararlandığı genel olarak kabul görmektedir. Bu yaygın inanç, gazete haberleri ve reklamlarla da desteklenir. Ne var ki eşitlikçi olduğu izlenimini veren bankacılık sektörüne yakından bakınca kadınlara ayrımcı davranıldığı, kadının toplumsal cinsiyete bağlı özelliklerinin öne çıkarıldığı ve böylece cinsiyetçi işbölümünün yeniden üretildiği görülmektedir.

Bankacılık belirli nitelikte ve belirli sınıftan kadın emek gücünün istihdam edildiği bir alandır. Banka çalışanı kadınlar da genellikle orta sınıftan gelmektedir. Türkiyede finansal kurumlar sadece iyi eğitilmiş ve kurum içinde, sektörde ve uluslararası çevrelerde kabul gören fiziksel özelliklere sahip, belirli bir hayat tarzını sürdürme arzusunda olan ayrıcalıklı dar bir kesime iş imkanı sunmaktadır. Ancak yine de kadınların konumu erkeklerle eşit değildir. Ücretlendirme, terfi, işbölümü bakımından kadınlara ayrımcılık yapıldığı açık

81 1999 yılında toplam kadın çalışanların yüzde 54'ü yüksek öğretim veya üstü eğitim kurumlarından mezun iken, bu oran erkek çalışanlarda sadece yüzde 36 düzeyindedir. Mart 2007 itibarıyla bu oranlar, kadın çalışanlar için yüzde 79'a, erkek çalışanlar için ise yüzde 61'e yükselmiştir. Ele alınan dönemin tamamında, kadın çalışanların ortalama eğitim düzeyi, erkek çalışanlardan yüksek olmuştur (TBB, 2007 : 3).

bir biçimde görülmektedir. Açıkçası cinsiyetçi işbölümü ve ataerkil ilişkiler, kadınların sadece küçük bir bölümünün üniversite eğitimi almasından, iş yerinde ayrımcılığa maruz kalmasına kadar uzanan toplumsal sonuçlar doğurmaktadır.⁸² 1996'da Milliyet gazetesinde (25 Şubat) "Bankacılık maço işi" başlıklı bir haberde bankaların erkek egemen olduğunu ortaya koyan istatistikler verilmiştir. Sonuç olarak bu sektördeki istihdam fırsatları bir yandan toplumsal cinsiyet tarafından, öbür yandan sınıfsal aidiyet, eğitim, etnik köken tarafından belirlenmektedir (Özbilgin ve Woodward, 2004: 673).

Kadınlar da bankacılık sektörünün kadınlara güvenli, prestijli ve kariyer olanakları sunan bir sektör olduğu düşünülmektedir. Görüştüğümüz kadınlardan biri neden bankacılığı tercih ettiğini sordumuzda benzer bir yanıt vermişti: "bankacılık o dönemde en prestijli mesleklerden biriydi."

Gülây Günlük Şenese ve Şemsa Özar, kadın çalışanın yoğun olduğu, kadınların toplumsal cinsiyet ayrımcılığına uğramadığı düşünülen bankacılık alanına odaklanmanın çelişkili görünebileceğini, ancak tersine sırf bu nedenle, "bankacılık sektörünün örtük ayrımcılık mekanizmalarını olduğu kadar ayrımcılığın en açık biçimlerini de" barındırdığını belirtmektedirler (Şenel'den aktaran Günlük Şenese ve Özar, 2001: 248).

Bu bağlamda dikkat etmemiz gereken iki nokta bulunmaktadır:

Herşeyden önce kadınlar kriz öncesinde olumlu çalışma koşullarında çalışmışsalar da kriz sonrasında koşullar ağırlaşmış, çalışma saatleri uzamıştır. Görüştüğümüz kadınlardan biri uzun yıllar bu alanda çalışmış; krize kadar sektörün uygun koşullar sağladığını dü-

82 Bankacılık ve finans sektörü sadece Türkiye'de değil, pek çok ülkede benzer özellikler taşıyor. Mustafa F. Özbilgin ve Diane Woodward Türkiye ve İngiltere'de bankacılık sektöründe cinsiyet ayrımcılığını araştırdıkları çalışmada her iki ülkede de kadınların benzer biçimde ayrımcılığa maruz kaldıkları sonucuna ulaşıyorlar : Türkiye ve İngiltere makroekonomik gelişme bakımından farklı aşamada olmalarına ve aralarında kültürel farklılık bulunmasına rağmen, finans sektöründe toplumsal cinsiyete bağlı istihdam pratikleri olağanüstü derecede benzerlik gösteriyor (2004: 683).

şünüyormuş; ancak şimdi işler ağırlaştığı ve çalışma süresi uzadığı için fikrini değiştirmiş.

İkincisi, bankacılık alanında da cinsiyet ayrımcılığı hayli yerleşiktir. İstihdam olanakları cinsiyete bağlı ayrımcılığın yanı sıra sınıfsal, eğitime bağlı, etnisiteye bağlı ayrımcılıklarla da kuşatılmıştır (Özbilgin ve Woodward, 2004: 673). Bankacılık sektöründe kadınlar işe alma, işe yerleştirme, terfi ve işten çıkarmada ayrımcılıkla karşılaşmaktadır.

Ayrımcılık, ataerkil cinsiyetçi işbölümünde, yani kadınların hane içi işlerden ve çocuk bakımından sorumlu tutulmasında temellenmektedir. Banka yöneticileri ve çalışanları, kadınlara, asıl işleri ev işi ve bakım işi olan insanlar olarak yaklaşmaktadır. Kadınlar için ücretli işin ikincil olduğu görüşü yaygındır. Kadının çalışması kabul görse bile, kadınlara uygun görülen işler öğretmenlik, hemşirelik gibi kadından beklenen toplumsal cinsiyet rolleriye bağlantılandırılan işlerdir. Örneğin bir erkek banka çalışanı görüşlerini şöyle ifade etmiştir:

Kadınlar hangi mesleği mi seçsinler? Öğretmen olsunlar. Hem evde iş yapmaya daha çok zamanları kalır; hem de kadınlar sabırlı olduklarından iyi öğretmen olurlar. Anne şefkati ile baba şefkati bir değil; bu şefkati çocuklara verirler, onlarla daha çok ilgilenirler (Eyuboğlu vd., 2000: 59).

Kadınlara karşı ayrımcılık iş görüşmesinde başlamaktadır. Bekar kadınlara ne zaman evlenmeyi düşündükleri, evli kadınlara da çocuk isteyip istemedikleri sorulabilmektedir. Bir kadın çalışan şunları aktarmıştır:

Müdür ile görüştük. “Çocuğunuz var mı” dedi. “İki tane var” dedim. “Başka çocuk düşünüyor musun, düşünüyorsan almayayım seni” dedi (Eyuboğlu vd., 2000: 57).

Yöneticiler kadınların evlenme ve doğum yapma haklarını “risk” olarak algılamaktadır. Bir yönetici bu tehlikeye karşı geliştirdikleri stratejiyi şöyle açıklamıştır:

Potansiyel tehlike taşıyan bayanları aynı serviste çalıştırmıyoruz. Potansiyel tehlike demekle şaka yapıyorum; ama o tür korkuları-

mız oluyor. .. tehlike diyorum ama çözümleri yok değil (Eyuboğlu vd., 2000: 56).

Evlilik ve doğum, terfi ve yükselmelerde de kadınların karşısına engel olarak çıkmaktadır. Araştırmamızda, “kadınlar terfi etmede bir ayrımcılıkla karşılaşılıyor muydu” diye sorduk, farklı yanıtlar aldık. “Evet” diyen kadınlar olduğu gibi, “hayır” diyenler de vardı. Bir kadın “zaman zaman” diye yanıtladı. Kadınların çoğu, evliliğin terfi önünde engel olduğunu söyledi. Ayrıca bütün kadınların çocuklu olmanın ve doğum sürecinin kadınların terfi etmesini engellediği hususunda hemfikir olduğunu gördük. Kadınların yönetici olmada erkeklerle aynı şansa sahip olmadığını düşünen bir kadın, kadınların yönetici olmasının önünde evlilik, çocuk sahibi olma, yoğun iş temposunu kaldıramama gibi engeller olduğunu söyledi. Bir başkası, kadınların [yetersiz] performansları ve işe devam[sızlık]ları -sık izin, rapor alanlar tercih edilmezler- nedeniyle yönetici olamadıklarını düşündüğünü aktardı. Kadınlardan biri çalıştığı bankada böylesi engellemelerin olmadığını söyledi.

Çeşitli çalışmalarda benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Örneğin Gillian Pascall, Susan Parker ve Julia Evetts (2000: 65) geleneksel bankacılık yapılanmasının ve ailenin kadınların kariyer gelişimini belirlediğine dikkat çekmiştir. Bankacılık yapılanması ve kültürel normlar erkeklerin kariyer gelişimini desteklemektedir. Aile kadar bankacılık sistemi de ataerkil ilişkilerle yapılanmıştır.

Bankadaki görevler “kadın işi” ve “erkek işi” olarak ayrılmaktadır. Bu ayrımın en çarpıcı sonuçlarından biri müfettişlik pozisyonuna genellikle erkeklerin tercih edilmesidir. Müfettişlik meslekte yükselmek için iyi bir basamak oluşturmakta, bu nedenle kadınların bu işe alınmaması, kadınların yükselmesinin önündeki en önemli engel olarak belirmektedir. Müfettişlik işine bağlı olarak uygulanan ayrımcılık, yükselmelerinin önündeki öbür engellerle birleşince, kadınların yönetim kademelerinde çok az yer alması sonucunu doğurmaktadır.

Bankalarda erkek yönetici sayısı kadınlardan hayli fazladır. Gördüğümüz kadınların çoğu çalıştıkları bankalarda kadın yönetici sayısının yüzde 30 civarında olduğunu söyledi. 2004 yılında Radikal

gazetesinde yer alan bir habere göre (Radikal, 2004) bankacılık sektöründe kadın çalışan oranı artmaktadır. Özel ve yabancı sermayeli bankalarda kadın çalışanların sayısı erkekleri aşarken, kamuda ve yatırım bankalarında erkek egemenliği sürmektedir. Buna karşın kadın çalışan sayısındaki artış yönetim kademesine aynı düzeyde yansımamıştır. Türkiye’de faaliyet gösteren toplam 49 banka genel müdürünün yalnız dördü kadındır.

Müfettişliğe tekrar dönersek, bu meslek sık sık şehir dışına seyahat etmeyi gerektirmektedir. Kadınların bu işe atanmamasına getirilen gerekçe de bununla bağlantılıdır. Kadınların tek başına seyahat etmesi tehlikeli bulunduğu için bu uygulamanın kadınları koruduğu izlenimi yaratılmaya çalışılmaktadır. Bir erkek üst düzey yönetici şöyle demiştir: “Bayanlar da denetleme bölümüne girebilirler ama, örneğin, her yere gidemezler. Ama erkekleri Türkiye’de herhangi bir yerdeki şubeye gönderebilirsiniz” (Özbilgin ve Woodward, 2004: 678). Bir erkek çalışansa şunları söylemiştir:

Müfettişlik sınavında erkek adaylara ağırlık veriyorlar. Bayanların şehirden şehire dolaşma olayları daha zor. Benim girdiğim müfettişlik sınavlarında hemen hemen hiç bayan yoktu (Eyuboğlu vd., 2000: 56).

Kadınların müfettişlik sınavına katılımının erkelerden az olduğunu anlıyoruz. Ancak ne var ki sınava alınan ve başarılı olan kadınlar müfettiş atanamayabiliyor. Bir kadın çalışan şunları aktardı:

Müfettişlik sınavında çok da iyi bir puan aldım; fakat memur olarak çağırıldım. “Kağdınız çok iyi ama bu yıl müfettişlik yardımcılığına kadın almak istemiyoruz” dediler (Eyuboğlu vd., 2000: 57).

Görüştüğümüz kadınların ikisi, ki bunlar nispeten daha eğitilmiş ve daha genç kadınlardı, müfettişlik pozisyonuna başvurabildiklerini belirttiler. Kadınlardan biri bu pozisyona başvurabileceği halde sürekli seyahat etmeyi istemediği için sınava girmemiş; uzman yardımcılığı pozisyonuna başvurmuş ve uzman yardımcısı olarak işe başlamış. Müfettişlik pozisyonuna başvuran öbürü sınavda başarılı olmuş ve müfettiş yardımcısı olarak işe başlamış. Kadın olmanın

meslek içi eğitimlerde dezavantajlı olup olmadığını sorduğumuzda şu yanıtı verdi: “Benim alanımda (müfettişlikte) kadın olmak meslek için dezavantajdır” .

Müfettişlik dışındaki öbür işlerin de cinsiyete göre ayrıştığı görülmektedir. Kadınlar genellikle rutin büro işleri yaparken, erkekler, uzman, denetmen olarak işe alınmaktadır. Müfettişlikte olduğu gibi öbür işlerde de erkekler yönetici konumu için daha fazla olanak sunan üst pozisyonlarda çalışmaktadır. Bir kadın çalışan üniversite eğitimini birlikte aldığı erkek arkadaşlarının tümünün uzman, müfettiş gibi konumlarda işe başladığını, kendisi gibi öbür kadın arkadaşlarının ise memur olduklarını aktarmıştır.

Belirli işler “erkek işi” görülmekte ve kadınlara yaptırılmamaktadır. Bir kadın yönetici sadece erkeklerin borç tahsildarı olarak işe alındığını belirtmiştir: “Oraya git, buraya git. Bu işin kadınlar için zor olduğuna inanılıyor” (Özbilgin ve Woodward, 2004: 678).

İşe yerleştirmede bir başka ayrımcılık kadınların fiziksel ve kadınsı özelliklerinin öne çıkarılması ve onlardan sürekli makyajlı ve bakımlı olmalarının beklenmesidir. “Güzel” ve bakımlı kadınların gişelere ve ön masalara yerleştirilmesi bunun bir göstergesidir. Bir erkek çalışanın bu uygulamayı çok doğru bulduğunu, işletmeci olsa kendisinin de benzer biçimde davranacağını söylemesi aslında şaşırtıcı değildir. Yaptığımız araştırmada kadınların biri hariç hepsi bankalarda çalışanların genellikle kadın olduğunu belirtti. Aynı kadınlar bakımlı kadınların ön masalara yerleştirilmesi eğilimini de kabul etti. Kadınların belirttiğine göre, sürekli bakımlı olmaları ve makyaj yapmaları bekleniyor.

Sonuç olarak, Türkiye’de bankacılık sektörü “hiyerarşik örgütlerdeki kadınlar her seferinde, her aşamada görülmeyen engellerle karşılaşırlar” (Pascall, vd., 2000: 71) sözünü doğrular.

Krizin Banka Çalışanı Kadınlara Etkisi

Krizin Genel Etkileri

2001 krizinin en çarpıcı sonucu işsizlikti. Krizle birlikte kadın-

lar da erkekler de kitlesel ölçekte işten çıkarıldılar. Özlem Işığ-
çok'un 2002 yılının ortalarında yaptığı araştırmaya göre (Hürriyet,
29.07.2002) kriz sonrasında her 100 kişiden 12'si işini kaybetti.
Mevcut işsizlere yaklaşık 1 milyon kişi eklendi; işsizlik oranı da
yüzde altılarından yüzde 10'lara yükseldi. Kadın işgücünün yüzde
33'ü, yani üçte biri işini kaybetti; özellikle eğitim düzeyi yüksek,
nitelikli işgücünün üçte biri işsiz kaldı. Bununla birlikte, kriz son-
rasında ortaya çıkan tabloya baktığımızda uzun dönemli işsizliğin
erkeklerle oranla kadınlarda daha yaygın olduğunu söyleyebiliriz
(Tansel, 2004: 70).

İşsiz kalan kadınlar iki kutupta yoğunlaşmıştı: Bir yanda ban-
kacılık ve finans sektörü gibi vasıflı kadınlar; öbür tarafta küçük
atölyelerde çalışan vasıfsız işçiler. Özellikle 25 işçinin altında işçi
çalıştıran işyerlerindeki kadın istihdamı azalmıştı (Ergüder, 2006:
83) Nurcan Özkaplan (2008) kriz sonrasında kadınların istihdam dı-
şında kalmasının nedenlerini şöyle sıralamaktadır: iş bulamama,
eğitime katılma ve emekli olma.

İşsizliğin yanı sıra kadınların istihdama katıldığı da görülmekte-
dir. Kocaları işten çıkarıldığında ve yeni iş bulma olanağı kalmadı-
ğında kadınlar son çare rolünü üstlenmek zorunda kalmış; işin nite-
liğine, çalışma koşullarının güçlüğüne, ücretlerin düşüklüğüne aldır-
madan çalışmayı kabul etmiştir. İstihdama katılma büyüyen işsizlik
ve artan yoksullaşma karşısında kadınların tek hayatta kalma strate-
jisidir. Milliyet gazetesinde bununla bağlantılı bir habere yer veril-
miştir (2001, Aralık): Kriz öncesi dönemde inşaat işinde çalışmak
üzere taşradan Ankara'nın ilçesi Sincan'a gelen erkekler, krizde iş-
ten çıkarılınca birer birer evlerini terk etmeye başlamışlar. Erkekler
kaçınca dört yüz kadın çocuklarıyla birlikte açlık tehlikesiyle karşı
karşıya kalmış. İlçede kadınlara iş bulmalarında kolaylık sağlamak
amacıyla okuma yazma kursları, meslek edindirme kursları başlatıl-
mış. Bunlardan biri de ayakkabı dikim projesidir.

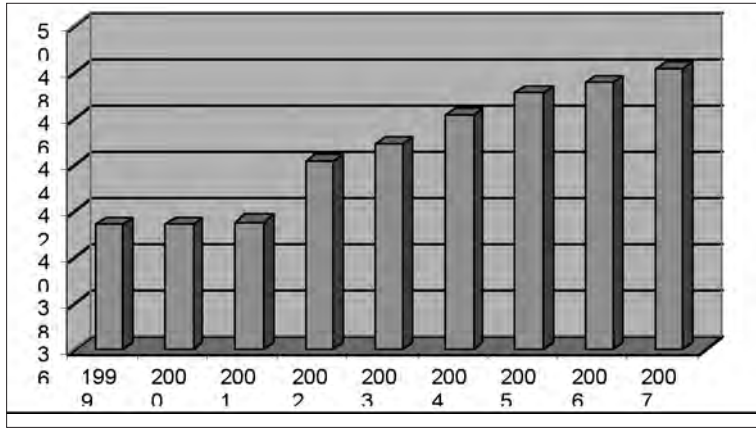
Krizin Bankacılık Sektörü Çalışan Kadınlara Etkisi

Türkiye Bankalar Birliği'nin (TBB) Temmuz 2007'de yayım-

ladığı istihdam verileri, bankacılık sektörü istihdamının finans sektörünün gelişimiyle paralellik gösterdiğini ortaya koymaktadır. 1990'lar boyunca bir yandan yeni bankalar açılmış, bir yandan da mevcut bankalar şube sayısını arttırmıştı; öbür yandan finansal genişleme, yeni finansal araçların kullanılması ve teknolojik gelişmeler de istihdamı tetikledi. Bankacılık sektörü büyürken banka çalışanları da giderek çeşitlendi ve genişledi. İstihdam 1999'da 174 bin kişiye çıkarak en yüksek değerine ulaştı.

2001 krizinde ağır darbe alan ve en çok işçi çıkaran sektörlerden biri de bankacılık sektörüydü. 2000 yılında sektörde çalışanlar yaklaşık 170 binken, 2001'de 135 bine geriledi. Buna göre istihdam kaybı yüzde 26 idi. 2002 yılında ise toplam istihdam 123 bin; dolayısıyla 2000 – 2002 arasında istihdam kaybı yüzde 28'di (Tablo 1).

Grafik 1: Bankacılık Sektöründe Kadın İstihdamının Payı (1999-2007)

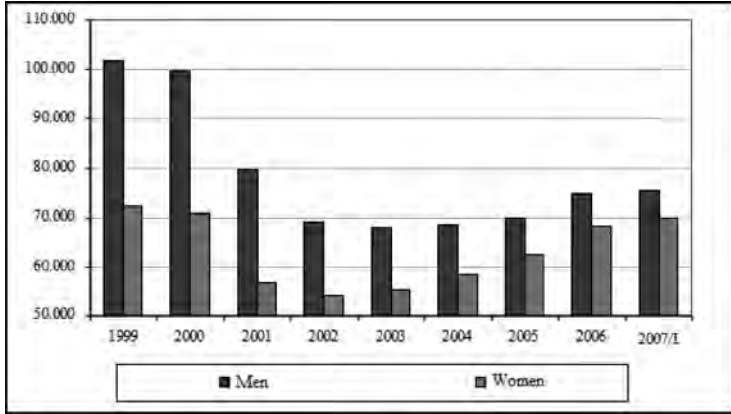
Kaynak : TBB, 2007 s.1'deki verilerden hareketle hazırlanmıştır.

Bankacılık sektöründe istihdamdaki düşüşün cinsiyete göre dağılımına baktığımızda şöyle bir tabloyla karşılaşırız: 2000 yılında erkek çalışanlar 100 bin, kadın çalışanlar ise 70 bin civarındaydı. 2001 yılında erkeklerin sayısı 80 bine gerilemiştir; istihdam kaybı

yüzde 20'dir. Kadın çalışanların sayısı ise 55 bine düşmüştür; istihdam kaybı yüzde 21'dir. 2002 yılında erkek istihdamında bir düşüş daha yaşanmıştır; erkek çalışanların sayısı 69 bine inmiştir.

2004 yılında kriz sonrasında sektördeki yeniden yapılanma ve toparlanma istihdama da yansdı ve banka çalışanlarının sayısı Mart 2007'de 145 bin kişiye yükseldi. Bu dönemde kadın çalışanların toplam istihdamdaki payının giderek arttığı görülmektedir. 1990 yılında kadınların payı yüzde 35 idi. Tablo 2'den 1999 yılında yüzde 40'a, 2003 yılında yüzde 45'e ve 2007 yılında yüzde 48'e yükseldiği görülmektedir.⁸³

Grafik 2: Bankacılık Sektöründe Cinsiyete Göre Dağılım

Kaynak: TBB, 2007: 1

Görüştüğümüz kadınlar krizin başında işten çıkarılmışlardır. Hepsisi krizle birlikte banka çalışanı arkadaşlarının pek çoğunun işini kaybettiğini kaydetti. Bunlardan biri çalıştığı bankanın krizde

83 1990 yılında toplam 154 bin çalışanın 100 bini (yüzde 65) erkek ve 54 bini (yüzde 35) kadındır. Buna karşılık, Mart 2007 itibarıyla bankacılık sektöründe çalışan toplam 145 bin kişinin 75 bininin (yüzde 52) erkek ve 70 bininin (yüzde 48) kadın olduğu görülmüyor (TBB, 2007:1).

tasfiye olduğunu söyledi. Tasfiye işleminin başlangıcında tüm kadınların işten çıkarıldığını, erkeklerin çoğununsa sürecin sonunda işlerini kaybettiği belirtti.

Kadınların çoğu bir süre iş bulamamış. Örneğin kriz öncesinde şef olarak çalışan bir kadın bir buçuk yıl işsiz kalmış. “Ne iş olsa yaparım” diyerek iş ararken eski müdürü bir başka bankada iş bulmasına yardım etmiş. Bir başkası iki yıl iş aramış; bankalarda iş bulamayınca sonunda özel bir şirkette başka bir işte çalışmaya başlamış. Kadınlardan biri sekiz yıldır işsiz olduğunu belirtti. Bir kadın krizin başında kendisinin ve bankada çalışan kocasının işten çıkarıldığını; kocası birkaç ay içinde iş bulurken kendisinin yıllarca işsiz kaldığını anlattı.

Kriz sonrasında çalışma koşullarının değişip değişmediğini sorduk. Kadınların –biri haricinde- hepsi koşulların kötüleştiğini belirtti. Çalışma saatlerinin uzadığını, işin yoğunlaştığını, az işçiyle daha çok iş yapıldığını anlattılar. Bazısı ücretlerin gerilediğine dikkat çekti.

Kadınlara krizin günlük yaşantılarına etkisini sorduk. Yanıtlardan biri değişimi özetler nitelikteydi: “Harcamalarımı kısıtım. Arabamı kullanamadım, dışarıya çıkamadım, ev işlerinde destek alamadım”. Bir diğeri sağlık harcamalarını kısıtığını, daha az doktora gittiğini söyledi. Bir başkası tüketim alışkanlıklarını değiştirdiğini anlattı. Dışarıda daha az yemek yemiş, evde daha fazla yemek yapmış. Daha ucuz ürünlere yönelmiş, daha az gıda tüketmiş. Biri “gıda dışındaki tüm harcamalarımızı kısıtık; harcamalarımızı finanse etmek için yine de ailelerimizden destek almak zorunda kaldık” dedi. Sonra şunları ekledi “hayatımız altüst oldu, sosyal hayatımız, aile hayatımız kalmadı. Kısacası hayatımızın dengesi kayboldu.”

Kadınların hemen hepsi hane içindeki iş yükünün ağırlaştığını söyledi. Kadınlardan biri hane kaynaklarına yönelmenin yanı sıra uzun süreli işsizliğin yarattığı ruhsal bunalımın onu titiz ev kadınına dönüştürdüğünden yakındı.

Sonuç olarak, bankacılık sektöründe çalışan kadınların krizden

çok çeşitli biçimlerde etkilendiğini söyleyebiliriz. Çoğu kadın çalışan işini kaybetti, pek çoğu uzun süre iş bulamadı, hemen hepsinin hane içindeki iş yükü ağırlaştı.

Değerlendirme

Bugün dünya derin bir krizle karşı karşıyadır. Krizin Türkiye'ye çeşitli olumsuz etkilerde bulunduğu tanık olmaktadır. 2009'un ilk çeyreğinde Türkiye ekonomisi yüzde 13.8 küçüldü (TUIK, 2009). Bu rakam 1945'ten bu yana kaydedilen en büyük küçülme oranıdır; 1945'te ekonomi yüzde 15.3 küçülmüştü. Sektörlere göre bakıldığında tablo daha vahim görünüyor; örneğin imalat sektörü yaklaşık yüzde 20 daraldı.

2007'de yüzde 9.8 düzeyinde seyreden işsizlik yüzde 15'lere ulaştı. Ne ironiktir ki bu yüksek işsizlik oranından da kadınlar sorumlu tutuldu. Kriz koşullarında pek çok kadın aile bütçesine katkıda bulunmak veya ailenin ihtiyaçlarını karşılayabilmek üzere iş aramaya başladı; ancak iş bulmak hayli güç olduğundan çoğu işsizler hanesine yazıldı.

2001 krizinin deneyimleri krizden en çok etkilenen kesimin kadınlar olduğunu ortaya koymuştur. İlk işten çıkarılanların kadınlar. Erkekler de işlerini kaybetmektedir ancak kadınlar yeni bir iş bulmada daha büyük güçlük yaşamaktadır. Kocaları işten çıkarıldığında veya hane geliri düştüğünde kadınlar zor koşullarda da olsa bir işte çalışmayı kabul etmektedir. Kadınlar genellikle küçük atölyeler veya ev eksenli işler gibi kayıt dışı sektörlerde iş bulabilmektedir.

İşsizlik, gerileyen ücretler, gıda ve diğer tüketim mallarının fiyatının yükselmesi haneleri çeşitli ayakta kalma stratejileri geliştirmek zorunda bırakmaktadır. Bilindiği üzere en yaygın stratejilerden biri tüketim alışkanlıklarının değiştirilmesidir. Tüketime kısılması, daha ucuz ürünlerin tüketilmesi gibi (Yaman Öztürk, 2010).

Görüşmelerimizde kadınların tüketim alışkanlıklarını değiştirdiğini gördük; daha az tüketmiş, daha az dışarıda yemek yemiş, ara-

balalarını daha az kullanmışlar. Örgü, dikiş gibi hane içi üretimi artırmışlar. Sağlık hizmetlerine erişimi azaltmışlar, böylece hane içinde hasta bakım hizmetini üstlenmişler. Bütün bu stratejiler kadınların hane içindeki iş yükünü epeyce artırmış.

Sonuç olarak, krizle kadınlar ya işsiz kalmış ya da daha olumsuz koşullar altında çalışmak zorunda kalmışlardır. Kriz, kadınların hane içindeki iş ve bakım yükünü de artırmıştır. Bugün biz kadınların ihtiyaç duyduğu şey bir araya gelmek ve krize karşı ortak taleplerimizi oluşturmaktır. 2001 krizinden edindiğimiz deneyimler bugünkü krize karşı ortak bir strateji oluşturmada yardımcı olabilir.

Kaynakça

- Carr M, Chen M.A. ve Tate J. (2000) “Globalization and Home-Based Workers”, *Feminist Economics* 6 (3), 123–142.
- Asianews (2009) “Asia, Women Hardest Hit in Global Economic Crisis”, 03.07.2009, <http://www.asianews.it/index.php?l=en&art=14667>, erişim tarihi 10.10.2009.
- Çağatay N. ve Berik G. (1991) “Transition to Export-led Growth in Turkey: Is There a Feminisation of Employment?”, *Capital & Class* – 43.
- Elson D. (1994) “Uneven Development and the Textiles and Clothing Industry” L. Sklair (der), *Capitalism and Development içinde*, Routledge, 189-210.
- Elson D. (2002), “International Financial Architecture: A View from the Kitchen”, *Politica Femina*.
- Eraydın A. ve Erendil A. (1999), “The Role of Female Labour in Industrial Restructuring: New Production Processes and Labour Market Relations in the Istanbul Clothing Industry”, *Gender, Place & Culture: A Journal of Feminist Geography*, 6 (3).
- Ergüder B. (2006) Türkiye’de Kadın Emeginin Değişen Yapısı: Enformel Kesimde Kadın Emegi ve Kadın Emegine Talep, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Ergüneş N. (2009) “Global Integration of Turkish Economy in the Era of Financialisation”, *A Crisis of Financialisation*, ed: Costas Lapavistas, Brill 2009 (forthcoming).

- Ergüneş N. (2008) “Sermayenin Uluslararasılaşma Sürecinde Finans Sermayesinin Yeniden Yapılanması”, F. Ercan, M. S. Tümtaş, Ö.Taştan, Ö. Tezcek, S. Paçacı ve T. Tören (der.), Türkiye Kapitalizminin Güncel Sorunları içinde.
- Eyuboğlu D., İncir G., Ilgaz N. A., Fidan E., İnce Y. ve Yoğunboy Y. (2000) Bankacılık Sektöründe Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık. T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Fiszbein A., Giovagnoli P. ve Thurston N. (2003) “The Argentine Crisis and its Impact on Household Welfare”, *Cepal Review*, 79.
- Floro M. ve Dymiski G.(2000) “Financial Crisis, Gender, and Power: An Analytical, Framework”, *World Development*, 28 (7): 1269-1283.
- Hattatoğlu D. (2004) “Toplumsal Vicdanda Görünürlükten Kamusal Alanda Görünürlüğe: Ev-Eksenli Çalışan Kadınlar” , SAV, Almanak.
- ILO (2009) *Global Employment Trends for Women*, March, International Labour Organization.
- Kardam F. ve Toksöz G. (2004) “Gender Based Discrimination At Work In Turkey: A Cross-Sectoral Overview”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 4: 151-172.
- Kazgan G. (2005) *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kibritçioglu A. (2005) “Banking Sector Crises and Related New Regulations in Turkey”.
- Koyuncu M. ve Şenses F. (2004), *Kısa Dönem Krizlerin Sosyoekonomik Etkileri: Türkiye, Endonezya ve Arjantin Deneyimleri*, http://www.erc.metu.edu.tr/menu/sayfa.php?icerik=04_13&lang=eng&nav=yes, indirilme tarihi : 01.04.2006.
- Kutlay M. (2008) “Foreign Entry into the Turkish Banking Sector: Reasons and Results”, *The Journal of Turkish Weekly Opinion*, <http://www.turkishweekly.net/comments.php?id=2917>, erişim tarihi: 02.09.2008.
- Moghadam V.M. (2005) “The Feminization of Poverty and Women’s Human Rights”, *SHS Papers in Women’s Studies/ Gender Research*, July.

- Özbilgin M. ve Woodward D. (2004), "Belonging' and 'Otherness': Sex Equality in Banking in Turkey and Britain", *Gender, Work and Organization*, 11 (6).
- Özler Ş. (2000) "Export Led Industrialization and Gender Differences in Job Creation And Destruction: Micro Evidence From the Turkish Manufacturing Sector", Unpublished paper: UCLA: Department of Economics.
- Pascall G., Parker S. ve Evetts J. (2000), "Women in Banking Careers – a Science of Muddling Through?", *Journal of Gender Studies*, 9 (1).
- Pearson R. (1994) "Gender Relations, Capitalism and Third World Industrialization", L. Sklair, (der.), *Capitalism and Development içinde*, Routledge, London, 339-358.
- Pearson R. (2007) "Reassessing Paid Work and Women's Empowerment: Lessons from the Global Economy", A. Cornwall, E. Harrison ve A. Whitehead (der.), *Feminisms in Development: Contradictions, Contestations and Challenges içinde*, London/New York: Zed Books, 201-213.
- Şenesen G. G. ve Özar S. (2001) "Gender-Based Occupational Segregation in The Turkish Banking Sector", *The Economics of Women and Work in the Middle East and North Africa*, 4: 247–267.
- Sönmez M. (2002) 100 Göstergede Kriz ve Yoksullaşma, İletişim Yayınları.
- Sönmez M. (2004), "Türkiye'nin Dış Ticaretinin Sektörel Analizi", http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_Uye/Sonmez_Ara04.pdf, erişim tarihi: 09.01.2007.
- Süral N. (2003) Bridging the Gender Gap in Turkey: A Milestone Towards Towards Faster Socio-economic Development and Poverty Reduction, Poverty Reduction and Economic Management Unit, Europe and Central Asia Region, World Bank.
- Tansel A. (2004) Education and Labor Market Outcomes in Turkey, Background Paper for the World Bank Report: Turkey: Education Sector Study .
- Taymaz E. ve Kamil Y. (2008) "Integration with the Global Economy, The Case of Turkish Automobile and Consumer Electronics

- Industries”, Working Paper 0801, TUSIAD-Koc University Economic Research Forum.
- Toksöz G. (2007) Türkiye’de Kadın İstihdamının Durum Raporu, ILO.
- TUIK (2009) http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?tb_id=55&tb_adi=Üretim%20Yöntemi%20İle%20GSMH&ust_id=16.
- Yaman Öztürk M. (2008) Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz: Türkiye, 1979 Krizi, SAV Yayınları.
- Yaman Öztürk M. (2010) “Kapitalist Gelişme ve Kriz Sürecinde Kadın Eməği: Asya Deneyiminden Çıkarılacak Dersler”, Çalışma ve Toplum Dergisi, 24: 105-132.
- Yaman Öztürk M. ve Ercan F. (2009) “1979 Krizinden 2001 Krizine Türkiye’de Sermaye Birikimi Süreci ve Yaşanan Dönüşümler”, Praksis Dergisi, 19.

Raporlar:

- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (2007) Finansal Piyasalar Raporu Aralık.
- Eğitim Sen (2002), Comission Report
- DPT (2006), Dokuzuncu Kalkınma Planı, 2007-2013, Devlet Planlama Teşkilatı
- TBB (2007), Bankacılık Sektöründe İstihdam (1990- Mart 2007), Temmuz
- Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (2008) Finansal İstikrar Raporu, Mayıs,

Gazeteler:

- Evrensel Gazetesi 02.11.2001
- Evrensel Gazetesi 30.03.2002
- Evrensel Gazetesi 29.12.2007
- Milliyet Gazetesi 25.02.1996
- Milliyet Gazetesi 26.12.2001
- Milliyet Gazetesi 15.07.2001
- Hürriyet Gazetesi 20.04.2002
- Hürriyet Gazetesi 29.07.2002

Tarımsal Üretimde Kadın Emeği: Tütün Üreticisi Kadınlar*

GİRİŞ

Türkiye’de tarımsal üretim kadın istihdamı bağlamında iki bakımdan büyük önem taşımaktadır: Bir yandan tarım son yıllara kadar kadınların başlıca istihdam alanı olagelmıştır; ikinci olarak tarımsal üretim kadın emeği yoğunluklu bir üretim sürecidir.

Tarımsal üretimle sanayi üretimi arasında köprü kuran tütün üretimi de hem kadın istihdamının yoğunlaştığı alandır hem de esas olarak kadın emeğine dayalı tarımsal üretime örnek oluşturmaktadır. Kadınlar zahmetli ve uzun tütün üretiminin hemen bütün aşamalarında başlıca üretici güç olmanın yanı sıra, endüstriyel tütün işleminde de istihdamın asli bir bileşenini oluşturmaktadır.

Bununla birlikte, 2000’li yıllar boyunca tarımsal üretimin gerilemesine koşut olarak kadın istihdamının bu önemli alanı daralmaya başlamıştır. Son on yıldır Türkiye’de kadınların istihdama katılımındaki düşüşün başlıca nedeni de tarımsal istihdamın gerilemesidir. Tütün sektörü bu süreçte en iyi örneklerden birini teşkil etmektedir. 2002’de kabul edilen ve tütün sektörünü özelleştirmeyi, tütün için destekleme alımlarını giderek kaldırmayı amaçlayan ve Tekel’in var-

* Melda Yaman Öztürk ile Özgün Akduran’ın kaleme aldığı bu yazı, Kalkınma Merkezi Derneği, Heinrich Böll Stiftung Derneği ve Tohum İzi Derneği, Kalkınma Merkezi Derneği’nin 2011 yılında Türkçe / Kürtçe olarak yayıma hazırladığı Kırsal Kalkınmada Alternatif ve Yeni Yaklaşımlar başlıklı kitabında yayımlanmıştır.

lıklarının satışına olanak sağlayan Tütün Yasası ile Türkiye’de tütün ekimi büyük oranda gerilemiştir. Tekel’in bütünüyle özelleştirilmesinin ardından tütün üretimi bitme noktasına gelmiş durumdadır. Tütün üretimi azaldıkça kadın işsizliği büyümekte, büyük kentlere göç tek çare olarak belirmektedir (Yaman Öztürk ve Akduran, 2011).

2009 yılının Ağustos ayında Bafra yöresinde tütün ekimi yapan çiftçilerle yaptığımız görüşmelerde de benzer eğilimler saptamıştık. Görüşmelerimiz yoğunluklu olarak Bafra’da tütün ekimi yapılan köylerden biri olan Elifli Köyü’nün 70 haneli Erikli Mahallesi’nde gerçekleşmişti. Yaptığımız görüşmeler Tekel’in özelleştirilmesi ile tütün ekiminin çok azaldığını, çiftçilerin büyük çoğunluğunun tütün ekmeyi bıraktığını, tütün para etmeyince çiftçilerin bir bölümünün büyük kentlere göçtüğünü, tütün ekimini sürdürenlerinse koşullardan hiç memnun olmadığını ortaya koymuştu (Bkz. Yaman Öztürk ve Akduran, 2010). Bu sonuçların yanısıra görüştüğümüz hanelerde, tarlada tütün işinin, ev içinde bakım ve ev işlerinin kadınlara yüklendiğini gözlemlemiştik.

Bu çalışmada Bafra örneği üzerinden tarımsal üretimde kadın emeğinin önemini ve özgül belirlenimlerini ortaya koymayı amaçlıyoruz. Aynı zamanda tarımsal çözülmenin Türkiye’de kadın istihdamına etkisine de değineceğiz. Yazımızda ilk olarak Türkiye’de kadın istihdamının genel bir görünümünü ve son dönem eğilimlerini özetleyeceğiz. Ardından tarımda kadın istihdamının özgüllüklerini ve kadınların çalışma koşullarını resmedeceğiz. Son olarak Bafra’da tütün ekici kadınların içindeki bulundukları durumu, Tekel’in özelleştirilmesi ve tütün ekiminin gerilemesinin yarattığı olumsuz koşullara değinerek, ele alacağız.

Türkiye’de Kadın İstihdamının Genel Görünümü

Türkiye’de kadın istihdamının erkek istihdamıyla karşılaştırılması, kadınlarla erkekler arasındaki toplumsal kaynaklara erişimdeki eşitsizliği açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Erkeklerin istihdama katılımı yüzde 62.7 (TÜİK, 2011) iken kadınların istihdama katılımı yüzde 22’dir. Gelişmiş batı ülkelerinde kadın nüfusunun yarısından

fazlasının istihdam edildiği düşünülduğünde, Türkiye’de kadın istihdamının karanlık resmi daha açık hale gelmektedir. Örneğin AB ve ABD’de de kadınların istihdama katılım oranı yaklaşık yüzde 53’tür. Kadınların AB ülkelerinde istihdama katılım oranı ise kadın istihdamının Türkiye’deki durumunu daha belirgin kılmaktadır: AB ülkelerinde 100 kadından 59’u ücretli bir işte çalışırken, Türkiye’de 100 kadından sadece 22’si istihdama katılmaktadır (TÜSİAD, 2011).

Veriler Türkiye’de kadın istihdamının son on yılda dikkat çekiçi bir biçimde gerilediğini göstermektedir. 2001 krizinin ardından Türkiye ekonomisinin kaydettiği hızlı büyümenin istihdam yaratmayan bir büyüme olduğu bilinmektedir. 2000’ler boyunca kadın istihdamı da bir gelişme gösterememiştir. Dünya Ekonomik Forumu (World Economic Forum, WEF) tarafından 2011 yılında yayımlanan Küresel Toplumsal Cinsiyet Farkı Raporu (Global Gender Gap Report) dünya ekonomik büyüklük sıralamasında 16. sırada olan Türkiye’nin, kadınların ekonomiye katılımında 134 ülke içinde 131. sırada olduğunu ortaya koymaktadır⁸⁴ (WEF, 2011).

1990’lardan bu yana kadınların istihdama katılım oranı 12 puan gerilemiştir. 1990’da yüz kadından 34’ü istihdama katılırken, 2004’te 27’si istihdama katılmaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi 2009 itibarıyla 100 kadından sadece 22’si ücretli bir işte çalışmaktadır (KSGM, 2011). 2007 yılında ABD’de başlayıp, ardından bütün dünya ekonomilerini sarsan krizin etkileri Türkiye’de de hissedilmiş ve kriz koşullarında işsizlik çok daha acil bir sorun olarak karşımıza çıkmıştır.

Türkiye’de kadın istihdamının yönelimini belirleyen başlıca et-

84 Rapora göre Türkiye cinsiyet eşitsizliği sıralamasında 134 ülke içinde 126. sıradadır. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) 2001 İnsani Gelişme Raporu (Human Development Report) Toplumsal Cinsiyete Bağlı Gelişme Endeksi’ne (Gender Development Index) göre de Türkiye 2010’da 169 ülke içinde 83. sıradadır. Geçen senelerdeki verilerle karşılaştırıldığında Türkiye’de kadınların konumunun giderek kötüleştiği anlaşılmaktadır. Türkiye Toplumsal Cinsiyete Bağlı Gelişme Endeksi’ne göre yapılan sıralamada 2000 yılında 69., 2008 yılında 79. sırada idi (UNDP, 2011).

kenlerden biri tarımsal üretimdir. Türkiye’de tarım kadın istihdamının en yoğun olduğu alan olagelmıştır. 2000’lere kadar ekonomi içindeki ağırlığını muhafaza eden tarımsal üretim kadınların başlıca emek etkinliklerinden biri olduğu gibi, tarımsal üretimin kendisi de kadın emeği yoğunluklu gerçekleşmiştir. Genellikle küçük üreticilik biçiminde yürütülen tarımsal üretimde kadınlar ücretsiz aile işçisi olarak, sosyal güvencesiz bir biçimde çalışmaktadır.

2009 yılında istihdama katılan kadınların, yüzde 41.7’si tarım sektöründe, yüzde 14.6’sı sanayi sektöründe, yüzde 43.7’si hizmet sektöründe çalışmaktadır (TÜSİAD, 2011; KSGM, 2011; TUIK, 2010). Grafik 1’den görüleceği üzere kırsal istihdam sürekli düşüş gösterirken, hizmetler sektöründe kadın istihdamı artış eğilimindedir. 2009 yılı itibarıyla hizmet sektöründeki kadın istihdamı kırsal kadın istihdamının üzerine geçmiş bulunmaktadır.

Kadın istihdamında son dönemde baskın eğilim olan gerilemenin başlıca nedeni, tarımda yaşanan dönüşüme bağlı olarak kırsal istihdamın gerilemesidir. Tarımda sübvansiyonların kaldırılması, çiftçiye dolaysız veya dolaylı yapılan desteklemenin sona erdirilmesi, Türkiye tarımında üreticileri ve özellikle aile emeğine dayalı küçük işletmeleri hızlı bir erime sürecine sokmuştur (Aydın, 2001: 13; ayrıca bkz. Günaydın, 2003).

Devletin tarıma verdiği destekleri çekmesi, tarımsal sübvansiyonları kaldırması, Tekel gibi devlet kurumlarının özelleştirilmesi tarımsal yapıları çözerek kadın istihdamını azaltmaktadır. Kadınların tarımdaki istihdamı zaman içinde gerilemiş, 1995’te yüzde 71.2 iken 2000 yılında yüzde 60.5, 2006’da yüzde 48.5 olmuştur (TÜSİAD, 2008).

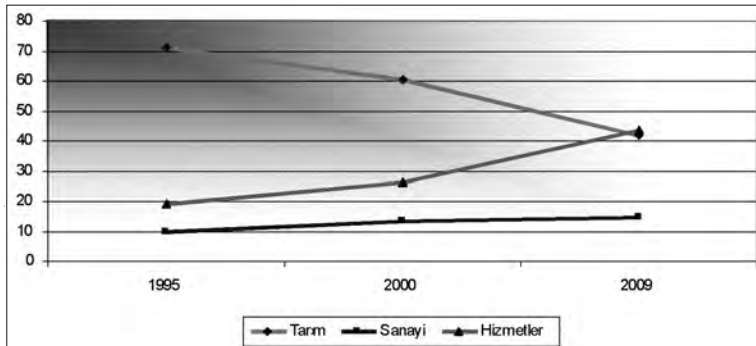
Tarımsal üretim geriledikçe kırsal alanda istihdam olanağı kalmayan ve gittikçe artan yoksullukla baş edemeyen yığınlar süratle kentlere göç etmektedir. Kırdan kente göç istihdamdan barınmaya bir dizi olumsuz sonuç yaratan karmaşık bir süreçtir. Göçün dinamiği ve yarattığı sonuçlar özgün sosyolojik incelemeleri gerektirmektedir ki böylesi bir inceleme bu yazının sınırlarını aşmaktadır. Ancak, kadın istihdamını etkilediği ölçüde diyebiliriz ki göç süreci, kadınlar

için erkeklere kıyasla daha büyük olumsuzluklar barındırmaktadır.

Kırdan kente göç, erkekler için işgücüne katılımıda küçük bir düşüşe neden olurken, kadınların neredeyse tamamının istihdam dışında kalması sonucunu doğurmaktadır. Kente göç etmek zorunda kalan nüfus içerisinde genç erkekler kadınlara oranla daha kolay iş bulabilmektedir. Kadınlar ise çoğu durumda kentlerdeki işlerin gerektirdiği vasıflara sahip olmamakta ve bu nedenle ya işsiz kalmakta ya da çok olumsuz koşullarda çalışmak zorunda bırakılmaktadırlar. Bu yönelim giderek esnek ve enformel işleri yaygınlaştırmaktadır. Ayşe Buğra (2012) tarımın ticarileşmesi ve ülkenin güney doğusunda devam eden askeri-çatışmanın kente göçü tetiklediği gibi, mevcut sistemin baş edemeyeceği boyutlarda bir yoksulluğun ortaya çıkmasını, çalışma biçimlerinin esnekleşmesi ve enformelleşmesini güçlendirdiğine dikkat çekmektedir.

Özetle, tarımın çözülmesiyle tetiklenen kırdan kente göç kentlerde işsizler ordusu yaratmaktadır. Son dönemde kentlerde hizmet sektörüne bağlı işlerin giderek tarımsal istihdamdan açığa çıkan emeği çektiği görülmektedir. Bu eğilim kadın emeğinin enformel hizmet sektörü işlerinde yoğunlaşmasıyla sonuçlanmıştır (Toksöz, 2007). Türkiye tarihinde ilk defa kadın istihdamının en büyük payını tarım dışı bir sektör, hizmetler kaplamaktadır.

Grafik 1: Kadın istihdamının sektörel dağılımı, % (1995-2009)

Kaynak: Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, 2011.

Tarımda Küçük Meta Üretiminde Kadın Emeği

Türkiye’de tarımsal üretim büyük ölçüde küçük meta üreticiliği biçiminde sürdürülmektedir. Küçük üreticilikte emek gücü metalaşmamıştır ancak gübre ve tohum gibi üretim araçları ile hanenin günlük ihtiyaçları meta ilişkilerince sağlanmaktadır (bkz. Aydın, 1986: 208). Üretimin bir bölümü geçimlik üretimdir, büyük bir kısmı ise pazar için üretimdir. Tütün üretimi neredeyse bütün üretimin pazar için yapıldığı bir üretim biçimidir. Çiftçiler sebze ve meyve ihtiyaçlarını da kendi üretimleri ile karşılamaktadır.

Türkiye tarımında ücretli emek biçimleri de görülmektedir. Mevsimlik işçilik ve son dönem tarımsal dönüşüm politikalarının sonucu olarak giderek yaygınlaşan sözleşmeli işçilik, tarımda ücretli emek biçimleridir. Ancak bu biçimler bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Çalışma alanımız olan Bafra’da üretim küçük meta üretimi niteliği taşıdığı için, kadın emeğinin küçük üreticilik ilişkilerindeki konumu konu edilmektedir.

Kadın istihdamının en yoğun olduğu alan olan tarımda, aynı zamanda, erkek emeğine oranla kadın emeği daha yoğunluklu kullanılmaktadır; yani tarımsal üretim büyük oranda kadın emeğine dayalıdır. Tarımsal üretimde cinsiyete dayalı işbölümü yerleşmiş bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Gökhan Günaydın’ın dikkat çektiği üzere Türkiye’de tarımın kadınlaşmasından bahsetmek mümkündür. Çünkü tarım sektörü emek yoğun ve az getiri sağlayan özellikleri nedeniyle öncelikle erkekler tarafından terk edilen bir üretim alanı olma özelliği taşımaktadır. Bu sonuç, ‘tarımın kadınsallaşması’nın, kadın emeğinin giderek daha çok sömürüye açık hale gelmesine ilişkin bir kavramsallaştırma olduğunu ortaya koymaktadır (Günaydın, 2003: 132).

Tarımsal emek süreçlerinin ve kırsal yaşamın, kadın emeğinin görünmez kılındığı güçlü ataerkil ilişkilerle şekillendiğini söylemek olanaklıdır. Kadının emeğinin karşılıksız bırakılmasının yanında, ürünlerin gelirinden yararlanamadığı, karar alma süreçlerinde yer alamadığı, mülkiyet ilişkilerinde eşitsiz konumda bulunduğu görülmektedir. Mehmet Ecevit kırsal alanda kadınların maruz kaldığı cin-

siyet eşitsizliklerini şöyle özetlemiştir (Ecevit, 1994: 95-96):

- Kadın tarımsal ilişkilerin neredeyse tamamına yayılmış, çok yönlü eşitsizliklerle karşı karşıyadır.
- Kadının içinde bulunduğu toplumsal ilişkiler geniş bir alanda kadının ezilmişliğini yansıtır.
- Kadın kendi emeğinin getirisine sahip olamamaktadır.
- Kadınlar güç/iktidar kaynağı olabilecek ilişkilerin dışında bırakılmışlardır.
- Kadınlar kendilerini geliştirebilmek için gerekli koşulların oluşmasını çeşitli düzeylerde engelleyen mekanizmalarla karşı karşıyadır.
- Kadınlar hanenin denetimindeki değerli maddi kaynakların mülkiyetinden yoksun bırakılmıştır.

• Kadınlar kırsal ilişkilerin neredeyse tamamını kapsayan, güçlü, engelleyici ve eşitsiz ataerkil ilişkiler içine hapsolmuşlardır.

Kırsal yaşamda, tarımsal üretim gibi ev işleri ve ev içinde bakım işleri de, kentte ve bütün dünyada süregittiği üzere, çoğunlukla kadın emeğinin ürünüdürler. Bu bakımdan, cinsiyete dayalı işbölümünün kentle karşılaştırıldığında kırsal toplumsal ilişkilerde özgül bir biçim kazandığı görülmektedir. Türkiye’de kadınlar ev işlerinden sorumlu tutulmalarının yanı sıra tarımsal üretimin de başlıca emekçisidirler. Yani kadınlar ‘geleneksel’ işlerin yanında gelir getiren emek süreçlerinde de fiili üreticidirler. İlerleyen bölümde ortaya koyacağımız gibi tütün üretimi buna iyi bir örnek teşkil etmektedir.

Bakım hizmetlerinin kadından beklenmesi, kadınların tarımsal üretime katılmasında pek de engelleyici bir unsur olarak görünmemektedir. Kırsal bölgelerde geniş ailelerin çoğunlukta olması, tarlaya, bahçeye veya bağa giden kadının çocuklarının bakım sorununu, şehirdeki kadınlara kıyasla daha kolay çözmesine olanak vermektedir. Evdeki büyükannelelerden biri, kızkardeş, hala veya teyze, çocuk bakımını üstlenebilmekte veya çocuk bakımında yardımcı olabilmektedir. Köyde dayanışmacı komşuluk ilişkilerinin varlığı da çocuk bakımını kadınların birlikte ve dönüşümlü üstlenmesine olanak

sağlamaktadır (Acar, 2007: 54). Ayrıca, kadınlar bağa bahçeye giderken çoğu zaman çocuklarını da götürebilmektedirler. Ancak hangi biçimi alırsa alsın, neticede çocuk bakımı kadın işi olarak görülmemekte, kadının tarladaki emek sürecine cinsiyetçi işbölümünün yarattığı işleri yüklemektedir.

Tarımsal üretiminde çalışma koşulları ve kadınların konumu olumlu bir tablo çizmekten hayli uzaktır. Başlıca olumsuzluk, küçük üreticilik söz konusu olduğu ölçüde, kadınların ücretsiz aile işçisi olarak çalışmasıdır.⁸⁵ Türkiye tarımının kendine yeter karakterinin en önemli nedeni tarımda küçük meta üretiminin devamlılığıdır. Bu kendine yeterlilik karakterinin devamlılığını sağlayan ise kadınların ücretsiz aile işçisi olarak sarfettikleri emekleridir (Karkıner, 2006: 29). Kadın emeğinin küçük meta üreticiliğinde vazgeçilmez olması-na ve ev içinde yeniden üretim işlerinden sorumlu tutulmasına karşın, erkek sadece üretim alanında yer alır ve esas olarak üretimin örgütlenmesi işini üstlenir. Kadın ise mülkiyet temelli güç ilişkileriyle ona bağlı karar alma süreçlerinden dışlanır. Emek sürecini örgütleyen ve işbölümünü düzenleyen erkek, böylece, kadın emeğini denetimi altında tutarak, ataerkil ilişkilerin devamlılığını sağlayan bir konum alır (Ecevit, 1994: 101).

Aile işletmesi olarak niteleyebileceğimiz üretimde kadınlar ücret alamadıkları gibi, kazancın tasarrufunda da belirleyici değildirler. Açıkçası kadınlar ev ve tarla dışındaki alanlarda ve kurumlarda pek bulunmazlar ve bu kurumlarla ilgili işlerde karar alma süreçlerinden dışlanırlar. Tohumun ve/veya gübrenin satın alınması, ürünlerin satılması, kamu görevlileriyle ilişkiler (tütün örneğinde Tekel eksperleriyle ilişkiler), son dönemde acil bir ihtiyaç olarak beliren kredide olduğu gibi finans kaynaklarına erişim erkeklerin işidir. Kadınlar üretimde fiilen yer almalarına karşılık, dolaysız üretim sürecine bağlı ikincil süreçlerde varlık gösterememektedirler. Cinsiyete

85 Son dönemde yaygınlaşan sözleşmeli işçilikle birlikte kadın emeği de erkek emeği ile birlikte ücretlendirilmektedir ancak tarımda işçileşme topraksız kalmanın ve yoksullaşmanın sonucudur.

dayalı bu işbölümü, tarımsal üretim ilişkilerinde erkeğin egemen olduğu ve kadının ikincil planda kaldığı ataerkil ilişkilerin belirleyici olduğunu bir kez daha göstermektedir.

Ayrıca, tarla veya bahçenin eve bitişik olması veya evin bir uzantısı olarak görülmesi, kimi tarımsal ürünlerin ön işleminin evde yahut evin yakınında -damda örneğin-, gerçekleşmesi (tütün örneğinde tütün kırma işinin evde yapılması), bir patronun bulunmayışı, emeklerinin ücretlendirilmemesi kadınların tarım işini ‘iş’ olarak nitelmesini engellemektedir. Ev işiyle bu bakımdan benzerlik gösteren tarım işi, evde ve tarlada çalışan kadınların kendilerini ‘işsiz’ olarak tanımlamasına yol açabilmektedir.

Ancak bu durum çelişkili bir sonuç yaratmaktadır. Ele aldığı-mız biçimiyle tarım, ücretli işçiliğe dayanmamakla birlikte, gelir getiren bir iştir. Dolayısıyla kadınlar ev içinde ücretsiz ev işlerini ve bakım işlerini yaparken, tarlada gelir getiren bir etkinlik içerisinde-dirler. Ancak yine de bu durumda kadının işi bir iş olarak değer görmemektedir. Öte yandan tarım gelir getiren iş olmakla birlikte çoğu örnekte ‘erkek işi’ olarak nitelenmemektedir. Örneğin tütün üretiminde tütünün kadın işi olduğu genel kabul görmektedir. Erkek işi olarak kabul edilen işler, şehirde olduğu gibi ücretli işlerdir.⁸⁶ Tütün örneğinde üretimin kadın işi olarak görülmesi ve gelir getirmesine rağmen ‘normal’ bir iş olarak nitelenmeyerek ev işinin uzantısı gibi algılanması, tarım sektöründe kadın emeğinin görünmezliğini bir kez daha ortaya koymaktadır.

Tarımsal istihdamın kadınlar açısından yarattığı bir diğer olumsuzluk kadınların tarımsal üretime katılımının kayıtsız istihdam biçiminde olmasıdır. Sosyal güvenlik sistemi ücretli çalışma esasına göre oluşturulmuş olduğundan, ev işleri gibi tarımda çalışma da sosyal güvenlik sisteminin dışında kalmaktadır. Dolayısıyla kırsal alanda kadınların büyük çoğunluğu bir sosyal güvenlik sisteminin çatısı

86 Bafra’ya yahut başka bir kente gidip ücretli çalışanlar genellikle erkeklerdir. Görüşmelerimizde sadece bir evde bir genç kadının Bafra’da konfeksiyonda çalıştığını öğrendik.

altında olmadan, güvencesiz bir biçimde çalışmaktadır. Kadınlar eğer kocaları bir sosyal güvenlik ağına dahilse, onlar üzerinden dolaylı sosyal güvenceye erişmektedirler. Görüştüğümüz hanelerde özellikle yaşlı erkeklerin bir kısmı Bağkur emeklisiydi. Kadınlar da kocalarına bağlı olarak sosyal güvenlik hizmetlerinden faydalanıyorlardı. Kadınların kocaları üzerinden sosyal güvenlik sistemine dahil olması, kocalarına olan bağımlılıklarını pekiştirmekte ve böylece erkeklerin kadınlar üzerindeki tahakkümünü sürekli kılmaya hizmet etmektedir. Bu nedenle, kadınların her türlü emek etkinliğinin sosyal güvenlik çatısı altına alınması temel taleplerimizden biri olmalıdır.

1980 sonrası yapısal uyum politikalarının sonucunda kırsal yaşamda ve tarımsal üretimde koşullar daha da ağırlaşmış, küçük meta üreticisi haneler giderek yoksullaşmıştır. Kırsal alandaki işsizlik ve yoksullaşmanın artmasıyla tarım işçisinin yarısına yakınına oluşturulan ücretsiz aile işçisi kadınlar bu zor koşullarda tarlada daha çok çalışarak ayakta kalma stratejisi geliştirmektedirler. Zülküf Aydın bu stratejileri “beka mekanizmaları” olarak adlandırmaktadır: Beka mekanizmaları kırsal alanda hanelerin bir üretim ve yeniden üretim birimi olarak varlıklarını sürdürebilmek için geliştirdikleri stratejileri içerir (2001: 21). Aydın bu ayakta kalma stratejilerini üç grupta toplamaktadır:

1. Yeni gelir olanakları yaratmaya yönelik stratejiler.
2. Biriken tüketme ve borçlanmaya yönelik stratejiler.
3. Tüketimi sınırlama ve kadın emeği sömürüsünü derinleştirmeye yönelik stratejiler.

İlk stratejiler çoğunlukla erkeğin köy dışına çıkarak kentte ücretli iş aramasıyla sonuçlanmaktadır. Erkeğin tarımsal üretimden çekilmesi, böylece, kadının zaten ağır olan yükünü daha da ağırlaştırmaktadır. İkinci tür stratejiler hanelerin giderek içine gömüldüğü borçlanma ilişkileri doğurmaktadır. Günümüzde borçlanma tefecilikten kurumsal bankacılık biçimlerine doğru kaymaktadır. Bafra köylerinde haneler basit tüketim ihtiyaçları için bankalardan kredi

kullanmaktadır. Üçüncü tür stratejiler doğrudan kadın emeği sömürsünün artırılmasıyla sonuçlanmaktadır: Bir yandan ev içinde tüketimi kısma, kıt kaynaklarla hanenin tüketim ve bakım ihtiyaçlarını karşılamaya çalışan öbür yandan tarlada kendi işlerinin yanında erkeğin emeği de ikame ederken, geliri artırmak için daha fazla işe yüklenen kadınları büyük olumsuzluklar beklemektedir. Bu stratejiler kadınların evin mülkünü korumak için daha uzun saatler çalışmasını gerektirmekte, bu durum hane içi cinsiyete dayalı iş bölümü koşulları ile birleşerek ev içi iş yükünü artırmaktadır. Elbette ki bu gelişmeler kadınların hayatını güçleştirmektedir.

Tarımsal üretimde kadın emeğine dair buraya kadar aktardıklarımızı toparladığımızda şu sonuçlara ulaşmaktayız:

- Küçük meta üreticiliği kadın emeği yoğunluktadır ve küçük üreticilik kadın emeğine yaslanmaktadır.
- Küçük meta üreticiliğine dayanan tarımsal üretimde kadınlar ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadır. Kadınlar ücretsiz üreticiler olmalarının yanı sıra sosyal güvenceden de yoksundurlar.
- Tarımsal emek süreci ve kırsal yaşam eşitsiz ataerkil ilişkilerle kuşatılmıştır ve kadının emeği üzerinde ciddi bir tahakküm kurulmuştur.
- Erkekler üretim sürecinin örgütlenmesinde ve üretime bağlı ikincil işlerde daha çok yer alırlar. Kadınlar üretimle ilgili karar alma süreçlerinde ve ev ve tarla dışı mekânlarda genellikle bulunmazlar: Tüccarla, kamu kurumlarıyla, finansal kurumlarla bağlantıları erkekler kurar.
- Tarımsal üretimin kadınsallaşmasından söz edilebilir: Üretimin genel özellikleri bu sonucu doğururken, artan yoksullaşmaya bağlı olarak erkeklerin kırdan kente ücretli iş için göç etmesi, bu süreci hızlandırmaktadır (Günaydın, 2003).
- Hanelerde mülkiyette eşitsizlik söz konusudur: Kadınlar genellikle fiili üretici oldukları tarlaların ve hane mülklerinin sahibi değildir. Geleneksel miras ilişkileri toprağın babadan oğula geçmesine yol açmaktadır.

- Kadınlar fiili üreticiler olmakla birlikte, emekleriyle elde edilen gelire sahip olamamaktadır.

- Toprakta üretimi gerçekleştiren başlıca üreticiler olmalarının yanı sıra kadınlara ev işleri ve bakım hizmetleri de yüklenmiştir.

- Yapısal uyum programları ve tarımsal dönüşümle birlikte devletin tarıma verdiği desteği kesmesi, kırsal yaşamda büyük olumsuzlar doğurmuş, üreticileri yoksullaştırmıştır. Haneler düşük gelirle mücadele edebilmek çeşitli ayakta kalma stratejileri geliştirmektedir. Bu süreç kadının ev içinde ve tarlada daha yoğun iş yüküyle karşı karşıya bırakmaktadır.

İzleyen bölümde Bafra’da tütün üretici kadınların tütün üretimi sürecinde ve hane içindeki konumlarını bu başlıklardan hareketle ele alacağız. Ancak ilk önce Bafra’da tütün üretime kısaca göz atmakta fayda olduğunu düşünüyoruz.

Samsun ve Bafra’da Tütün Üretiminde Kadın Emeği

Bafra’da Tütün Üretimi

Türkiye’nin tütün yetiştirilen başlıca bölgelerinden biri Samsun ve Bafra yöresidir. Bu bölgede tütün üretiminin tarihi 18. yüzyıla dek uzanmaktadır. Çarşamba ve Bafra’yı içeren, Samsun’un merkez olduğu Canik sancağı özellikle 19. yüzyılda Osmanlı’nın başlıca tütün üretilen merkezlerinden biri idi. Düyunu Umumiye’ye bağlı olarak kurulan Reji Şirketi Osmanlı topraklarında örgütlenmesinin ardından bir fabrikasını da 1887 yılında Samsun’da kurmuştu (bkz. Yaman Öztürk ve Ertürk Keskin, 2011).

Reji şirketinin varlıkları ve tütün fabrikası Cumhuriyet döneminde kamulaştırılmış, ardından Tekel kurulmuştur. Tekel onlarca yıl boyunca tarımsal üretimle tütün işleme arasında bir köprü vazifesi görmüş, ülke ekonomisine büyük katkılar yapmıştır. Zira Tekel tarımsal üretimi desteklemenin yanı sıra, diğer bölgelerde olduğu gibi Samsun ve Balıca fabrikaları ile yöre insanına geniş istihdam olanağı yaratmıştır.

2000’li yıllarda devletin tütün üretimine verdiği destek aşama-

lı olarak kaldırılmış ve 2002 yılında Tütün Yasası yürürlüğe girmiştir. Tütün Yasası ile tütün sektörünün serbestleştirilmesi, tütün için destekleme alımlarının giderek kaldırılması ve Tekel'in varlıklarının satışı olanaklı hale getirilmiş; TAPDK (Tütün, Tütün Mamulleri ve Alkollü İçkiler Piyasası Düzenleme Kurumu ve Kurulu) kurulmuştur. Bunun ardından Tekel tütün üreticilerinin ürünlerinin alım satımında yazılı sözleşme uygulaması başlatmıştır. 2008'de Tekel'in özelleştirilmesi tamamlanmış ve aynı yıl Tekel (yeni adıyla TTA, Tütün, Tütün Mamulleri, Tuz ve Alkol İşletmeleri A.Ş.) 2009 yılı için çiftçiyle alım sözleşmesi yapmamıştır. Böylece 2009 itibarıyla tüccarlar Bafra'da ve Türkiye'nin bütün yörelerinde ilk defa tek alıcı konumuna gelmiştir.

Sözleşmeli üretim tütün üretiminde büyük bir düşüşe yol açmıştır: 2002-2008 arasındaki altı yılda ülke genelinde ekici sayısında yüzde 62, tütün üretiminde ise yüzde 47.7 oranında bir azalma saptanmıştır (Tütün Eksperleri Derneği, Yönetim Kurulu, 2009: 13). Bu dönemde Bafra'da tütün eken aile sayısında da dikkat çekici bir düşüş yaşanmıştır. 2000 yılında 20.430, 2002 yılında 17.880 aile tütün ekmekte iken, 2003'de tütün eken hane sayısı 9000'e gerilemiştir. 2008'de ise sadece 1490 hane tütün ekmeyi sürdürmüştür. Demek ki 2002-2008 arasında hanelerin yüzde 51'i tütün ekimini bırakmıştır (Samsun Yaprak Tütün İşletme Müdürlüğü, 2009).

Tütün Ekiminde Kadın Emeği

Tütün, üretiminin hemen her aşamasında kadın emeğinden geçerek piyasaya sunulmaktadır. Tohumları tarlaya eken, fideleri diken, toprağı çapalayan, yaprakları dönemine göre toplayan, toplanmış yaprakları dizen, kurutan hep kadınlardır. Tütüne, tütünlerin fabrikalarda işlemek üzere kalitesine göre ayrılarak balyalar haline getirildiği tütün işleme atölyelerinde de kadın eli değmektedir. Bununla birlikte Tekel'de de kadın istihdamı tarıma kıyasla daha geride kalmıştır; kadın işçi kullanım oranı yüzde 30'lar seviyesinde seyretmiş ve 1980'lerin sonlarından itibaren toplam işçi sayısındaki azalmaya koşut olarak gerilemiştir (Akduran, 2009).

Bafrada görüştüğümüz kadınlar ve erkekler tütün üretiminin ne denli zorlu bir süreç olduğunu, nasıl yoğun emek harcadıklarını anlatmışlardı. Tütünün tarladaki serüvenine şöyle bir göz atmak, tohumların tarlaya ekimiyle başlayan zahmetli sürecin kadınların hayatında kapladığı yeri gözler önüne serecektir. Tohumlardan fışkıran tütün fidelerinin dikimi bahar aylarında başlar; tütünün tarlayla ilişkisi sonbaharda en üstteki ‘son’ yaprakların (bunlara toplama deniyor)⁸⁷ toplanmasıyla sona erer. Fideleri dikenler genellikle kadınlar olduğu gibi, tütünü kıranlar (tütün toplamaya ‘kıрма’ deniyor) da kadınlardır. Her gün sabah erkenden, henüz yapraklara çiy düşmemişken kadınlar tarlaların yolunu tutar ve saat 10’a kadar tarlada çalışırlar. Kırdıkları tütünü güneş pek yükselmeden eve taşırlar. Öğle sıcaklığında dinlenildikten sonra akşam üzeri yine tarlaya tütün kırmaya giderler. Ancak tarladan toplanıp eve getirilen tütün yapraklarının işi henüz bitmemiştir. Toplanan yaprakların vakit geçirmeden ipele dizilmesi gerekmektedir. Kadınlar bütün gece tütün dizerler. Dizilen tütünleri sonra sergilere dizerek kurumaya bırakırlar. Ancak Bafra gibi sık yağmur alan bir yerde kurumaya bırakılan tütünlerin her an düşecek yağmurla ıslanma riski fazladır. Bu nedenle tütün kurutulan sergilerin olası bir yağmurda üstünün örtülebilmesi, yahut tütünlerin hemen kaldırılabilceği hazır bir yerin olması gerekir.

Bu aşamalar arasında kadınların özellikle tütün kırmada ve tütün dizmede becerikli olduğu kabul görmektedir. Esasında tütün işinin ‘kadın işi’ olduğuna yönelik yerleşik bir algı oluşmuştur. Ev işinin ‘kadın işi’ olarak nitelenmesine benzer biçimde, tütün de kadın işi kabul edilmektedir. Erkeklerin çoğu tarlada tütün ekimine katılmamaktadır. Görüştüğümüz erkeklerden biri tütün tarladayken elinin tütüne hiç değmediğini itiraf etmişti. Erkekler kadınları traktör yahut arabayla tarlaya götürüp getirmekte yahut işin oranizasyonunu yapmaktadırlar.

87 Tütün bitkisinin beş bölge yaprağı oluyor; aşağıdan yukarıya sırasıyla bunlara “dip, bel, dorukaltı, doruk, toplama” deniyor. Her bir bölgenin toplanması bitmeden öbürüne geçilmiyor. Bir bölüm bitince tütünü dinlendirmek için bir hafta atlanıyor.

Tütün öylesine kadın emeği yoğunluklu üretilmektedir ki kızları olan ailelerin tütünün iyi olduğu düşünülmektedir. Görüştüğümüz kadınlardan biri kızları evleninceye kadar bütün tütün işini iki kızıyla birlikte kendisinin gördüğünü, kocasının sadece tarlaya taşıma işi gibi işleri yaptığı söylemişti. Bu genel kabulü bir erkek çiftçinin sözleri özetlemektedir: “Kızı olan tütünü iyi yapar.” Kadınlar pek çok bölgede olduğu gibi, Bafra köylerinde de ücretsiz aile işçisi olarak, sosyal güvencesiz çalışmaktadır. Kocaları Bağkur’lu olan bir kaç kadın kocaları üzerinden sosyal güvenlik sistemine erişebilmektedir. Bazı ailelerin sadece yeşil kartı vardır.

Kadınlar tütünle uğraşırken bir yandan da ev işleriyle meşguldür. Tarlaların ve tütünün olanca yükünü üstlenmek, kadınların ev işi yükünü hafifletmemektir; hiçbir biçimde erkeklerin ev işlerini üstlenmesi sonucunu doğurmamaktadır. Tütün kırmadan döndüğü sırada karşılaştığımız Zekiye Bülbül görüşme talebimizi çok işi olduğu için geri çevirirken bu durumu açıklıkla ortaya koymuştu: “Yeni geldim tarladan. Hiç vaktim yok; çamaşır asacağım, iftar yemeğini hazırlayacağım, hava azıcık serinleyince tekrar tütün kırmaya tarlaya gideceğim, malı göreceğim... Kimse yok yardım edecek, her işi kendi başıma görüyorum” (Yaman Öztürk ve Akduran, 2010).

Önceki bölümde belirtildiği üzere kadınlar tarladaki işlerin yanı sıra ev işleriyle çocuk bakımını sağlamak üzere evle tarla arasında mekik dokurken, ‘dışarısı’yla bağlantıyı erkekler kurmaktadır. Toplanıp kurutulan tütünün satışını erkekler gerçekleştirmektedir. Tekel’in yaprak tütün alımını sonlandırmasının ardından, 2000’ler boyunca yavaş yavaş piyasada payını artıran tüccarlar bütün tütün piyasasına hâkim olmuş durumdadır. Tüccarla bağlantıyı kuran, bir yıl öncesinden sözleşmeyi yapan, tütünleri satan erkeklerdir. Yine son on yıldır giderek yaygınlaşan tohum ekme ve tütün dizme makinelerini satın alma işlemlerini erkekler gerçekleştirmektedir. Tekel’le birlikte ürün satma güvencesi ortadan kalkan üreticiler şimdi tüccarın tütüne verdiği çok düşük fiyatlar yüzünden giderek yoksullaşmaktadır. Görüşmelerimizde tütünün artık para etmediğini defalarca dillendiren çiftçiler gündelik nakit para ihtiyacı için banka kre-

disi kullanmaktalar. Kredi için başvuru yapan, kredileri kendi adına alan yine erkeklerdir.

Görüşmelerimiz tarımsal üretimde devlet güvencesinin önemini bir kez daha ortaya koymuştu. Tütün üretiminin ve çiftçilerinin kaderinin piyasaya ve tüccarın eline terkedilmesi üreticilerin önünde iki keskin seçenek bırakmaktadır: Ya düşük fiyatlara ve yoksullaşmaya devam ederek, tütünü hakettiği fiyatın çok altında tüccara satmak; ya da köyü toprağı bırakıp büyük kentlere göçerek ücretli bir iş aramak. İlk seçenek tütünün geliriyle gündelik ihtiyaçlarını karşılamayan üreticileri kredi biçiminde ek finans kaynaklarını kullanmak zorunda bırakmakta, bu da onları giderek derinleşen borç sarmalına sürüklemektedir. Gelir artırılmadığı için alınan borçlar giderek büyümektedir. Şu örnek yoksulluk düzeyini ve borç ilişkisini ortaya koymaktadır: Bir aile geçen sene bankadan aldığı 1000 TL'yi ödemekte zorlandığını belirtmişti. İkinci seçenek ise, başka hiç bir şansı kalmayanlar için, daha iyi koşullar sunmasını beklemedikleri kentte yaşamak üzere ayrılmak istemedikleri köylerini terk etmektir. Görüşmelerimizde bize aktarıldığı üzere neredeyse köyün yarısı Bursa ve İstanbul'a göç etmiş; bir kaç aile de son seçenek olarak göçü düşünüyordu. Bunlardan biri, "tütün çok ucuza giderse bırakacağız, biraz para ederse ne yapalım bütün zorluğa rağmen ekeceğiz yine. Köyün yarısı boşaldı. Tütünü bırakırsak başka çare arayacağız; göç etmeyi istemiyoruz ama ne yaparız bilmiyoruz" sözleriyle içinde bulundukları koşulları aktarmıştı (Yaman Öztürk ve Akduran, 2010).

Hanelerin artan yoksullaşmaya karşı geliştirdikleri stratejilerden bir diğeri de erkeklerin yakın il ve ilçelerde ücretli iş araması olmuştur. Görüştüğümüz henelerden birinde erkeklerden biri tütünün artık para etmediğini; Bafra'da iş bulduğunu ve tütün ekimini bıraktıklarını söylemişti. Bu duruma getirdiği yorum tütün üretiminde kadının emeğinin konumunu açıklıkla ortaya koyacak denli çarpıcıydı: "Bafra'da iş buldum ve karımı ve kızlarımı tütünün zahmetinden kurtardım!"

Ancak ne var ki yakın merkezler Bafra ve Samsun çiftçilere ücretli iş olanakları sunmaktan hayli uzaktır. Dolayısıyla emek yoğun

üretimin gerçekleştiği Bursa ve İstanbul gibi kentlere göç tek seçene olarak belirmektedir. Türkiye’deki yüksek işsizlikle birlikte özellikle kadınların kentlerdeki verili işler için gereken vasıflardan mahrum olduğu düşünüldüğünde, kadınların göçle birlikte daha da yoksullaşacağı anlaşılmaktadır. Kadınlar için olası istihdam biçimi enformel ve geçici işler olarak belirmektedir. Sonuç olarak, bütün üretiminin sonlanmasının haneler ve özellikle kadınlar için son derece ağır koşullar yaratmakta olduğunu söyleyebiliriz.

Değerlendirme

Türkiye’de tarım yakın geçmişe kadar kadınları istihdam eden başlıca sektör olagelmıştır. Ancak tarımda yaşanan dönüşüm hizmetler sektörünü kadın istihdamında başat sektör haline getirmiştir. Tarımsal girdi kullanan üretici kamu kuruluşlarının özelleştirilmele-ri ile özellikle gübre, şeker, tütün, çay, fındık gibi ürünlerin piyasalarının serbestleştirilmesi ve bu ürünlerde uygulanan destekleme alımlarının sona erdirilmesi, bir yandan bu alanlardaki tarımsal üretimi geriletmiş, öte yandan hane gelirleri düşen ailelerin erkek üyelerini kentsel iş olanakları arayışına yönlendirmiştir. Bu süreç devamında ailelerin bütünüyle kentsel alanlara göçünü gündeme getirmiş, yeni yaşam koşullarında ayakta kalabilme çabası, kadınların da verili vasfı durumları dolayısıyla yoğunlukla hizmet sektöründe yer alan esnek ve enformel alandaki işlere tutunmaları sonucunu doğurmuştur.

Genel olarak tarımda kadın emeğinin durumunu değerlendirdiğimizde ise, kadınların emeklerini ücretsiz aile işçisi olarak sunduklarını ve eğer eşleri üzerinden bir sosyal güvenceye sahip değillerse tamamen güvencesiz çalıştıklarını görmekteyiz. Bunda başka, tarımsal üretim süreçlerine egemen olan eşitsiz ataerkil ilişkiler nedeni ile kadınların kendi emekleri ile ürettikleri üzerinde söz sahibi olmadıklarını, üretimle ilgili tüccar, kamu kurumu ve finans kurumları ile olan ilişkilerin, aynı zamanda “mülk sahibi” olmaları nedeniyle erkekler tarafından yürütüldüğünü biliyoruz. Kadınlar üretime bağlı gelir üzerinde de söz sahibi değiller. Kadınlar açısından tütün

üretimi de, tarım sektöründeki bu genel görünümünden farklı bir durum sergilememektedir. Bafra’da gerçekleştirdiğimiz alan araştırması da göstermiştir ki, kadınlar tütün üretiminde de ana aktörler olmalarına rağmen, bu durum onların ürün ve toprak mülkü üzerinde tasarruf hakkı sahibi olmalarını sağlayamamaktadır. Bununla birlikte, hem tarla hem de ev işleri ile ilgileniyor olmaları kadınların iş yükünün erkeklerden çok olduğunu ortaya koymaktadır. Ek olarak Tekel’in özelleştirilmesi ve tütün piyasasının serbestleştirilmesiyle destekleme alımlarının son bulması, zaten zahmetli olan tütün üretiminden elde edilen geliri düşürmüş ve haneleri tütün üretiminden çekilmeye zorlamıştır. Halen tütün üretimi ile uğraşan aileler ise giderek yoksullaşmıştır. Bu noktada artan yoksulluk erkekleri iş için kente iterken, geride kalan kadınları hem ev ve bakım işleri hem de tarımsal faaliyetin devamı sorumluluğuna hapsederek, bir kadın yazgısı olan “çifte mesai”yi bir kez daha göstermiştir.

Türkiye’de genel olarak her sektörde yaşanan neo-liberal serbestleştirme politikaları, tarım alanında da yapısal bir dönüşüme sebebiyet verecek görünmektedir. Bu süreçte, Karadeniz bölgesinin daha önce desteklenen tütün, fındık ve çay üretiminin yoğun olarak yapıldığı bir bölge olarak bu dönüşümden etkileneceği açıktır. Bu konuda genel olarak bu ürünlerin üretimi ile geçinen hanelerin, özel olarak ise kadınların durumu incelenmeye muhtaçtır.

Kaynakça

- Acar S. (2007) An Analysis of Female Labor Force Participation In Turkey From A Gender Perspective, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akduran Ö. (2009) “Tekel’in Ardından”, Almanak, İstanbul: SAV Yayınları.
- Aydın Z. (1986) “Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler – II”, 11.Tez, 4: 171-217.
- Aydın Z. (2001) “Yapısal Uyum Politikaları ve Köylünün Beka Stratejileri”, Toplum ve Bilim, 88: 11-32.
- Boratav K. (2007) ”Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi”,

http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_Uye/BoratavHaz07.pdf.

- Buğra A. (2012) “The Changing Welfare Regime of Turkey: Neoliberalism, Culturel Conservatism and Social Solidarity Redefined”, *Gender and Society in Turkey*, Saniye Dedeoğlu ve Adem Y. Elveren (der.), Tauris Academic Studies, yayım aşamasında.
- Ecevit M. (1994) “Tarımda Kadının Toplumsal Konumu: Bazı Kavramsal İlişkiler”, *Amme Dergisi*, 27 (2): 89-96.
- Günaydın G. (2003) “‘Küreselleşen’ Piyasa Yoksullaşan Köylü”, *Özgür Üniversite Forumu, Türkiye ve Ortadoğu Forumu Vakfı, Özgür Üniversite, Ankara*, 22: 155-171.
- KSGM (2011) *Türkiye’de Kadının Durumu, Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü*.
- Karkiner N. (2006) “Tarımda Kadın ve Bazı Yapısal İlişkiler”, *İktisat Dergisi*, 469: 24-30.
- Samsun Yaprak Tütün İşletme Müdürlüğü (2009) *Tütün Üreticisi Aile Verileri*.
- Toksöz G. (2007) *Türkiye’de Kadın İstihdamının Durum Raporu*, ILO.
- Tütün Ekspertleri Derneği Yönetim Kurulu (2009) “Türkiye’de Yaprak Tütün ile Sigara Sektörünün Sorunları ve Çözüm Önerileri”, *Tütün Ekspertleri Derneği Bülteni*, 81: 12-17.
- TUİK (2011) *Kurumsal Olmayan Nüfusun Yıllar ve Cinsiyete Göre İşgücü Durumu, Hane Halkı İşgücü Anketleri*, http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?tb_id=25&ust_id=8, erişim tarihi: 3.09.2011.
- TÜSİAD (2011) *Çalışma Hayatında Kadın*, <http://www.tusiad.org.tr/-komisyonlar/sosyal-isler-komisyonu/basin-bulteni/tusiad--calisma-hayatinda-kadin-konulu-bir-konferans-duzenleyecek/>, erişim tarihi: 07.03.2011.
- TÜSİAD (2008) *Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Sorunlar, Öncelikler ve Çözüm Önerileri*.
- UNDP (2011) *Human Development Report – 2010*.
- WEF (2011) *Global Gender Gap Report*, World Economy Forum.
- Yaman Öztürk, M. ve Akduran, Ö. (2010) “Tütün Tarlalarında Kadın Emeli: Bafra’da Tütün Üreticisi Olmak”, S. Dedeoğlu ve M.

Yaman Öztürk (der.), Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği içinde, SAV Yayınları, İstanbul.

Yaman Öztürk, M. ve Akduran, Ö. (2011) “TEKEL’in Özelleştirilmesinin Ardından Tütün Üretimi: Bafra Örneği”, SAV Almanak – 2009 Analizleri, SAV yayınları: İstanbul.

Yaman Öztürk, M. ve Ertürk Keskin, N. (2011) Osmanlı’da Bir Yabancı Sermaye Yatırımı: Samsun’da Tütün Rejisi, yayın aşamasında.

Hayriye'nin Öyküsü:

*Kızı olan iyi tütün yapar**

A dım Hayriye. Yeni geldim tarladan. Dört saattir tütün kırarım. Hiç vaktim yok sizinle muhabbete ya.. işim başımdan aşkın.. akşamdan yıkadıydım da asamadıydım, kokmadan çamaşırları asacağım; neredeyse öğlen oldu, çocukları doyurup, akşam için yemek yapacağım; hava azıcık serinleyince tekrar tütün kırmaya gideceğim; dönüşte malı göreceğim; yemekten sonra da tütün dizerim artık uyuklaya uyuklaya..

Kimse yok yardım edecek, her işi kendi başıma görüyorum. Kaynanam yatalak. Allaktan kızlar var; biri 11 öbürü 13 yaşında.. Okula başladılar ama ne yapsınlar, tatillerde yardım ederler.

Tütüne hiç ara vermedik, veremedik. Emeğimizin karşılığını alamasak da mecburuz. Bugün herşey para; tencereyi ocağa koymakla bitmiyor ki iş, yağı var tuzu var eti var sebzesi var elektriği suyu var, sonra kızların okul masrafı, kaynanamın ilacı.

Benim çocukluğumda, “evdeki aşı Tekel kaynatıyor” derdi anem. Tütün kıymetliydi o vakit. Para ederdi. Hem ne kadar tütün yapsak alırdı Tekel; güvenirdik, bilirdik ki arkamızda devlet var. Gübre yardımı mazot yardımı yapardı. Bizi devlet okuturdu hem. Hastalandık mı sağlık ocağına giderdik veya Bafra’daki hastaneye. Bize devlet bakardı.. bi yol parasını düşünürdük, öyle katkı parası neyin alınmazdı.

Tütünü verince toplu para geçerdi elimize; teyzemin kızı Safi-

* Bu yazı Karakalem dergisinin 2013 sayısında yayımlandı.

yeler bir kış ev aldı Bafra'dan mesela, öbür kış motor. Ben de tütün parasıyla evlendiydim. Kaynanamgiller kalabalıktı, üç görümcem var, becerikliler, hem herkes bilir köyde, kızı olan iyi tütün yapar.. o seneki tütün parasıyla şehir düğünü yaptılardı İbrahim'le bana...

Eh.. devir değişti. Tüccarın verdiği fiyat Tekel'in verdiğiyle bir mi.. Bir kere tütün para etmiyor artık.. Tüccar devlet gibi mi? Fiyatı koyan o, tütünün sefasını süren o.. Komşuların çoğu bıraktı tütünü. Yukariki Tütüncüler köyünde tütün bitmiş diyorlar. Bizim köyde eken on onbeş aile kaldı. Biz de hiç ara vermeden yıllardır ekiyoruz.. ne yapalım, başka çaremiz mi var. Tütün çok ucuza giderse bırakalım diyoruz ya, köyden ayrılmaya da elimiz varmıyor. İbrahim bir iki Samsun'a gitti iş aramaya ama orlarda da iş yokmuş eskisi gibi. Samsun'da Tekel fabrikası vardı, kaynımla karısı oradan emekli, kapatılmış; şimdilerde alışveriş merkezi olmuş diyorlar. Evelden şekerpancarı işletmesi vardı, bakır vardı. Hiçbiri kalmamış. Eee., fabrika olmayınca iş de olmuyor tabii.. Buralarda iş bulamayınca ablamlar Bursa'ya göçtü; eniştem bir fabrikada bekçilik yaparmış ya, ablamı işe koyamamışlar.. Gündeliğe gitmeye başlamış. Köyden zormuş şehir, ablam öyle diyor..

III. Çalışma Yaşamı ve Kadın

Bu bölümde kadınların çalışma yaşamında üretici ve kadın olarak karşılaştığı zorlukları örneklendiren yazılara yer verilmiştir. Önceki bölümde bankacılık sektöründe kadınların karşılaştığı özgül sorunlar ve ayrımcılık ele alınmıştı. Bu yazı bu bölümde de yer alabilirdi, ne var ki geç kapitalistleşen ülkelerde krizin işlendiği önceki bölüme daha uygun düşeceği düşüncesiyle o bölüme aldım.

Bu kısımda ilk yazıda ataerkil kapitalist koşullarda kadınların hem hanede bakım emekçisi hem de hane dışında ücretli çalışan olarak karşılaştığı güçlüklerin yarattığı travmalar, kadınların ruh sağlığında ortaya çıkardığı sorunlara değinilmiştir. Yazı Şerif Gören'in "Kurbağalar" filmini anarak başlamaktadır. Tarımsal üretimde kadınlar genellikle başat üretici iken, tarımın yüksek gelir getiren alanları erkek işi görülmekte, kadınlar bu işlerden uzak tutulmaktadır. Çeltik de kurbağa avcılığı da bu tür işlerdendir. Bu alana girmeye çalışan kadınlar erkeklerin ve toplumun gözünde hoş karşılanmazlar. Kimi işler bir zamanlar kadın işi olsa da toplumsal üretim ilişkilerinin değişmesi, ataerkil normlar zamanla kadınların bu işlerden kovulmasına sebep olmuştur. Feodal toplumdaki kapitalist topluma geçiş sürecinde, kadınların şifacılığın yanı sıra saat işçiliğinden, biracılıktan uzaklaştırılması bunun en dikkat çekici örnekleridir. Ayrıca, tek başına bir kadının yaşamı, günümüzde, kentde de kırdaki hayli güçtür. Film tüm bu olgulara değinmesi bakımından çarpıcıdır.

İkinci yazı mobbing'e kadınlar tarafından bakmayı denemekte, kadınların işyerlerinde maruz bırakıldıkları yıldırımları ele almaktadır. Bu yazı kadınların çalışma yaşamında erkeklerden farklı biçim-

lerde şiddete ve ayrımcılığa uğradığını bir kez daha gözler önüne sermektedir.

Üçüncü yazı çağrı merkezi çalışanı Elif'in bir gününü öykülemektedir. Günümüzün "taylorist üretim birimleri" olarak adlandırılan çağrı merkezleri uzun çalışma saatleri, yoğun çalışma temposu, fiziksel emeğin yanında duygulanımsal emek gerektirmesi bakımından zorlu bir çalışma alanıdır. Böylesi güç bir çalışma gününün ardından kadınları hane içindeki işler beklemektedir. Çocuğun ihtiyaçları, hanenin temizliği, yemek.. tüm bu işler gün boyu süren iş sürecinin sonunda birkaç saatlik dinlenmeyi bile olanaksızlaştırmaktadır. Ve kadınlar, toplumsal, sanatsal, bilimsel etkinliklere katılmayı hayal bile edemez duruma gelmektedir. Çünkü kadınlara hiçbir biçimde "serbest zaman" kalmamaktadır. Evet, kadınlar, Sosyalist Feminist Kolektif'in pek güzel sloganlaştırdığı gibi, erkeklerden alacaklıdır.

Son yazı tüm bu sorunlara karşın, kadınların direnme gücünü göstermesi bakımından önemlidir. Dagenham kentinde Ford fabrikasında çalışan kadınlar, çalışma koşullarına ve ücret ayrımcılığına karşın, işyerindeki, sendikalarındaki, hayatlarındaki erkeklerin direncine karşılık birlikte direnmiş, yılmamış ve kazanmıştır. Direnen tüm işçi kadınlara selam olsun!

Çalışan Kadın ve Ruh Sağlığı*

Giriş

“Kadın kısmı kurbağa toplar mı, başına bir iş gelecek gece vakti.”

Kurbağalar

Şerif Gören’in 1985 tarihli Kurbağalar filmi, kurbağa toplayıp, çeltikte çalışarak kocasının tefeci borcunu ödemeye çalışan Elmas’ın (Hülya Koçyiğit) hikayesini konu edinir. Sulu tarıma dayanan çeltik de, gece çıkılan kurbağa toplama da köyde “erkek işi”dir. Elmas, bir yandan tek başına evi çekip çevirir, çocuğuna bakar; bir yandan erkeklerin alanında, çeltik tarlasında ve kurbağa toplayıcılığında var olmaya çalışır; bir yandan da tarlada-dere-de-mahallede erkeklerin taciziyle, kadınların ise çekememezliğiyle baş etmek zorunda kalır.

Filmde resmedildiği biçimde çalışma yaşamı kadınlar için birçok olumsuzluk barındırır. Çalışma yaşamında kadınlar işçi olarak erkeklerle birlikte bir sınıf mücadelesi içinde yer alırken aynı zamanda ataerkil toplum ilişkileri evreninde kadın olmalarından kaynaklanan sorunlarla karşılaşır. Elbette ki bu iki süreç iç içe geçmiştir.

* Uzm. Dr. Zerrin Oğlağı ile birlikte kaleme alınan bu yazı Şahika Yüksel, Leyla Gülseren, Ayşe Devrim Başterzi’nin derlediği 2013 tarihinde Türkiye Psikiyatri Derneği Kadın Ruh Sağlığı Bilimsel Çalışma Birimi tarafından yayımlanan, Kadın Başvuruları Değerlendirme ve Tedavi Kılavuzu’nda yer almıştır.

Kadının çalışma yaşamında karşılaştığı sorunlar erkeklerden birkaç bakımdan farklılaşır. Birincisi kadınlar işçi olmalarının yanı sıra toplumsal cinsiyet rollerinin onlara yüklediği görevler nedeniyle, hane üyelerine karşılıksız bakım sağlayıcıdırlar. Bu nedenle kadının emek süreci ücretli işle sınırlı değildir, kadını evde “ikinci vardiya” beklemektedir. Ev işi ve çocuk bakımı ataerkil normlar uyarınca kadının asli görevidir ve kadının emek piyasasındaki konumunu birçok bakımdan belirler. İkincisi kadınlar, kadın oldukları için, işyerinde, cinsler arasındaki eşitsiz / hiyerarşik yapılanmanın olumsuzluklarına maruz kalırlar. Erkek egemen anlayış, kadının işe alınıp işten çıkarılmasını, işyerindeki iş yükünü, iş tanımını ve terfisini belirler. Üçüncüsü, kadın yine kadın olduğu için işyerinde yıldırma (mobbing) yahut cinsel taciz biçimleri altında erkek şiddetine maruz kalabilmektedir.

Diğer bir deyişle, kadınlar kayıtsız istihdam ve esnek çalışmanın yaygınlaşması, çalışma koşullarının kötüleşmesi, düşük ücretler, işsizlik gibi emek temelli problemlerin yanı sıra, bizzat kadın olmalarından kaynaklanan ayrımcılığa ve çeşitli biçimlerde erkek şiddetine uğrarlar. Ayrıca, kadınlar ataerkil normlar uyarınca hane üyelerine bakım sağlayıcı olarak görülürler. Bu nedenle kadınları, erkekler gibi, sadece “işçi” olarak niteleyip, yansız çalışma koşullardan bahsetmek olanaklı değildir.

İki Vardiya

Ataerkil kapitalist toplumda kadınlar “erkek işi” olarak görülen ücretli işlere katıldıklarında ev işi ve bakım yükleri azalsa da sürer. Çocuklarla, yaşlı ve hastalarla yine kadınların ilgilenmesi beklenir. Bu nedenle “çalışan kadınlar” erkeklerden farklı olarak iki vardiya yapar. Üstelik ev içi işlerin varlığı değil, sıklıkla yokluğu fark edilir. Kadınların çalışma hayatlarındaki varlığı yüzyıllardır sürmesine rağmen ev içi işlerin paylaşımında erkeklerin görevlerinde belirgin değişiklik gözlenmemiştir. Ailenin bir çocuğu olmadan önce erkeklerin ev içi emeğe daha çok katkılarının olduğu, çocuğun doğumundan sonra ise bu katkılarının azaldığı, böylelikle kadınların ev içi iş yü-

künün daha da arttığı bilinmektedir (Kalaycıoğlu ve Tılıç, 2001).

Emek piyasasında kadın ve erkeklerin konumundaki farklılık, ilkin, kadın ve erkek istihdamının farklılaşmasına yansır. Türkiye’de kadınların istihdama katılımı erkeklerden epeyce düşüktür. Üstelik 1990’lardan bu yana kadınların istihdama katılma oranı düşmektedir: 1990 yılında yaklaşık yüzde 34 iken, 2002 yılında yüzde 26.9’a düşmüştür. 2004 yılında yüzde 25.4’e gerileyen kadınların istihdama katılma oranı, 2011 yılında yüzde 28.8’e yükselmiştir (Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, 2012). Kadın istihdamında 1990’lardan günümüze uzanan düşüşün başlıca nedeni, kadın emeğinin yoğun olduğu tarımsal üretimin gerilemesidir. Kamu kurumlarının özelleştirilmesi kadın istihdamını azaltan bir diğer önemli etkidir. Son yıllarda kaydedilen artış ise esnek çalışma biçimlerinin yaygınlaşmasıyla bağlantılı olabilir.

Türkiye’de kadınların istihdamdaki oranı da düşüktür ve AB ülkeleri ortalamasının hayli gerisindedir. Birleşmiş Milletlerin İnsani Gelişmişlik Raporu’nda (2007), Türkiye’de gelir dağılımındaki eşitsizliklerden en çok kadın ve çocukların etkilendiği, kadınların kazandıkları gelirin erkeklerin sadece yüzde 26’sı olduğu bildirilmiştir. 2011 yılında AB-15 ülkelerinde kadın istihdamı oranı yüzde 59.5, AB-27 ülkelerinde ise yüzde 58.2 iken, Türkiye’de yüzde 25.6’dır. Kadın işsizliği de AB ortalamasını epey üzerindedir; AB-15 ile AB-27 ülkelerinde yüzde 9.8 iken, Türkiye’de resmi verilere göre yüzde 11.3’tür (Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, 2012). Kadınların ruh ve beden sağlığını en çok etkileyen iki faktör, cinsiyete dayalı şiddet ve yoksulluktur. Avrupa ülkeleri içerisinde kadınların çalışma oranlarının en az olduğu ülkelerden olan İspanya’da yapılan bir araştırmaya göre (Artazcoz vd., 2004), kadınların sağlık algısının erkeklerden daha kötü olduğu, kadınların daha sık hekime başvurduğu ve ev içi işlerin erkeklerde sağlık parametrelerini etkilemediği bulunmuştur.

Ücretli işe katılma kapitalist toplumda yığınların tek ayakta kalma olanağıdır. Kadın istihdamının düşük olması, kadınların büyük çoğunluğunu, yaşamlarını sürdürebilmek için bir erkeğe, babaya ya-

hut kocaya bağımlı kılar. İstihdam dışı kalmak, kadınları, ücretin yanı sıra sosyal güvenlik sistemi ile sağlık hizmetlerinden dolaysızca yararlanmaktan da mahrum bırakır. Ayrıca ücretli bir işte çalışan kadınların büyük bölümünün kayıt dışı ve esnek işlerde çalışması, kadınları sosyal güvenlik sistemi dışında tutmaktadır. Genellikle küçük üretim atölyelerinde kayıt dışı istihdam edilen veya ev eksenli işlerde çalışan kadınlar da sosyal güvenlik sisteminin dışındadırlar.

Kadınların bakım yükü istihdama katılmalarını engellediği gibi, istihdamdan çekilmelerine de sebep olabilir. Yeni bir çocuk doğurma kararında veya evde bakım bekleyen bir hastanın veya yaşlının bulunması durumunda erkeğin değil kadının işten ayrılması beklenir. Ayrıca, kapitalistler de kadınların evlenmesini yahut çocuk doğurmasını işten çıkarmak için bahane edebilmektedir. Günümüzde pek çok iş alanındaki iş görüşmelerinde kadınlara evli olup olmadığı, evli değilse evlenmeyi düşünüp düşünmediği, evli ise yakın zamanda çocuk doğurmayı planlayıp planlamadığı rahatlıkla sorulabilmektedir; kimi iş alanlarında kadınların bir süre çocuk doğurmayacağı teminatı talep edilebilmektedir. Böylece kadınların emeğinin yanı sıra bedeni üzerinde de ataerkil-kapitalist tahakküm kurulmaktadır. Kadının bedeni üzerindeki denetim, çalışma alanını denetleyerek de kurulur. Novamed deneyiminden öğrendiğimiz üzere, sağlıksız çalışma koşullarının yanı sıra tuvalete gitme sıklığının kontrol edilmesi yahut sıralı gebelik uygulaması, kadınların bedenleri ve cinsellikleri üzerinde dolaysız denetimin kurulabildiğini göstermektedir (Akgökçe, 2007).

Çalışan kadınların çocuk doğurmaları, ruh sağlıklarını farklı ülkelerde birbirinden farklı olarak etkilemektedir. İsveç gibi toplumsal cinsiyet göstergelerinde birinci sırada yer alan bir ülkede çalışan kadınlar çocuk sahibi olduklarında, çocuğu olmayan ancak çalışan kadınlara göre daha çok ruhsal ve bedensel hastalık belirtisi göstermekte, daha çok tükenmişlik yaşamakta, yüksek gelir düzeyinde ancak yalnız yaşayan annelerde de daha sık ruhsal hastalık gözlenmektedir (Floderus vd., 2008). Benzer desende tasarlanarak İran’da yapılmış bir çalışmada ise (Ahmad-Nia, 2002), çalışan annelerin ruh

sağlığının ve özgüven düzeylerinin çalışmayan annelerden daha iyi olduğu saptanmıştır. Bu iki benzer nitelikteki araştırmanın sonuçlarının birbirinden farklı olması, kadının sosyokültürel konumunun ruh sağlığına etkilerini göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Kadının ikili emek süreci, elbette ki, ataerki ile kapitalizm arasındaki dayanışmanın yanı sıra yer yer çatışmaya da sebep olur. Ev işi yükümlülüğü ile ücretli işe katılma ihtiyacı arasındaki gerilime son dönemde önerilen çözüm, esnek çalışma biçimidir. Tüm dünyada çalışma biçimlerinin esnekleşmesi ile kayıt dışı istihdamın yaygınlaşması eğilimi, Türkiye’de benzer sonuçlar doğurmaktadır. Sanayi Stratejisi Belgesi’nden, Ulusal İstihdam Stratejisi Taslak Metni’ne kadar öngörülen politikalar esnek çalışma biçimlerini yaygınlaştırmayı hedeflemektedir (Yaman Öztürk ve Öztürk, 2012). Bir yandan sermaye esnek çalışmayı norm haline getirmeye çalışmakta, potansiyel kadın emeğini esnek çalışma için avantaj olarak görmekte, diğer yandan esnek çalışma biçimleri ile kadınların “... çalışırken eş olma ve/veya annelik görevini de daha iyi yerine getirebilece[ğini]” (Karakoyun, 2007) savunmaktadır. Böylece kadınların esnek istihdama çekilmesi sermayeye üretim sürecinde çalışma süresi, çalışma yeri, çalışan sayısı, ücret bakımından serbesti kazandırmasının yanı sıra, hane üyelerine bakım hizmeti sağlayıcı olarak toplumsal cinsiyete bağlı rollerin devamlılığını sağlayarak ataerki ilişkilere de güvence sağlayacaktır.

Ataerki toplum yapısının kadınlardan beklediği, ücretli işte çalışıyor olsalar da ev işini ve bakım işini “üstlenmeleridir”. Gerçekten de on yıldan fazla bir süredir kadınların daha çok çalıştığı, daha az serbest zaman geçirdiği bulgulanmıştır. Ücretli işte çalıştıkları zamana ev içinde çocuk bakımı süresi de eklenince, çalışma süreleri uzamıştır (Bittman, 2004). “İkinci vardiya” terimini feminist literatüre kazandıran Arlie Russell Hochschild (1989) kadınların erkeklerden daha fazla ev işi ve çocuk bakımı yaptığına dikkat çekmektedir. Hochschild, 1960 ve 1970’lerin zaman kullanımı çalışmalarına dayanarak, ücretli işe ev işi ve çocuk bakımı zamanı eklendiğinde kadınların haftada erkeklerden on beş saat daha fazla çalıştığını gös-

termiştir. Demek ki kadınlar erkeklerden yılda bir ay fazla mesai yapmaktadır. Pek çok kadın ofiste yahut fabrikada bir vardiya, evde ikinci vardiya çalışmaktadır (Hochschild ve Machung, 2003).

İkinci vardiya -bakım işi- duygusal emek de içerir; öyle ki duygusal emek bakım emeğinin asli bir bileşenidir. Kadınlardan bütün aile üyelerine daima anlayışlı, duygulu ve sevgili davranmaları beklenir. Kadınlar çocuklara sevgi ve sabırla bakmalı, kocalara karşı daima sevecen ve anlayışlı olmalı, yaşlılarla hastalara güler yüzlü davranmalıdır. Benzer biçimde, Duncombe ve Marsden kadınların evde gerçekleştirdiği duygusal emeği “duygusal ev işi” olarak adlandırmakta, candanlık arayışını, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin son cephesi olarak görmektedirler. Hatta, aile üyelerine sundukları duygusal emek düşünüldüğünde pek çok kadının “üç” vardiya çalıştığını söylemektedirler (aktaran Lupton, 2002). Şili’de yapılan bir çalışma (George, 2008) bu varsayımı destekler niteliktedir. Bu çalışma dokuz saatlik günlük bakım süresinin sadece 40 dakikasını ilaç vermek, iğne yapmak, pansuman yapmak gibi işlerin aldığını, 4.5 saatin ise hastaya arkadaşlık etmek, konforunu sağlamak ve olası ihtiyaçlarını karşılayabilmek için tetikte beklemekle geçtiğini ortaya koymaktadır.

Öte yandan her gün yinelenen bakım işleri uzun zaman aldığı gibi rutinleşir ve bıktırıcı olur. Çocukların söz dinlemezliği, hastaların kaprisi, yaşlıların huysuzluğu uzun ve yoğun emek sürecini, böylece yorucu ve katlanılmaz bir hale sokar. Buna karşılık kadınlardan anlayışlı, fedakâr ve duygulu olmaları beklenir. Kadınlar bir yandan yorgun ve bıkkın düşer, bakım bekleyene öfke biriktirirler; bir yandan da en yakınlarına öfke duymaktan, kendilerinden beklenen toplumsal cinsiyet rollerini yerine getirememekten ötürü vicdan azabı çekerler. Bu da haliyle kadınları ruhsal olarak olumsuz biçimde etkiler (Yaman Öztürk, 2010).

Bakım “yükümlülüğü” kadının ücretli işini de belirlemektedir. Tekstil, hazır giyim gibi kadınların toplumsal cinsiyet rolleriyle bağlantılı işler “kadın işi” olagelmıştır. Çeşitli kamu kurumları ile sivil toplum örgütleri tarafından açılan ve kadınların istihdamını artırmayı

amaçlayan meslek içi eğitimlerin de genellikle kadınların toplumsal cinsiyet rolleriyle bağlantılı işlerde, örneğin dikiş nakış işlerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Yine öğretmenlik, hemşirelik gibi mesleklerde işin gerektirdiği vasıflar arasında yoğunluklu olarak yer alan bakım hizmetiyle ilişkili işlere, sevecenlik, anne şefkati, güven yaratma gibi duygusal emek eşlik etmektedir. Örneğin uçaklarda kadın hosteslerin işi ikram servisi ve yolculara yardımcı olmakla sınırlı değildir. Hostesler güler yüzlü, bakımlı ve nazik olmalıdır. Hatta iniş ve kalkışlarda anonslar kadın hosteslere yaptırılarak, uçuşta tedirginlik yaşayan yolcuları anne sesini çağrıştıran bir sesle rahatlatmak amaçlanmaktadır.

Kadına Karşı Ayrımcılık

Ataerkil kapitalist sistem, kadın ve erkekleri, toplumsal ilişkiler içerisinde asimetrik ve hiyerarşik bir biçimde konumlandırır. Kadınları erkekler karşısında ikincil konuma yerleştirirken, toplumsal gücü ve otoriteyi erkeklerin eline verir. Bir kadın çalışanın öbür kadın ve erkek çalışanlarla ilişkisi, ırk, yaş ve kökenle birlikte toplumsal cinsiyet rollerinin tanımladığı “kadın” ve “erkek” olma biçimleriyle de belirlenmektedir. Toplumsal cinsiyet rollerinde olduğu gibi, hane içinde, okullarda, iş yerlerinde, kamu kurumlarında, yasalarda ve devlet katında erkekler kadınlardan daha yüksek konumdadır. Kadınlar, eşit düzeyde iş yapmalarına rağmen erkeklerden yüzde 20 daha az ücret almaktadırlar. Erkeklerle aynı hatta onlardan daha fazla donanımına sahip kadın çalışanların terfi alması çok daha güçtür; kamu kurumlarında ve özel şirketlerde yöneticilerin büyük bölümü erkeklerden oluşur –öğretmenlerin yaklaşık yarısı kadın olsa da okul müdürlerinin büyük çoğunluğu erkektir. Türkiye’de çalışan kadınların sadece yüzde 5’inin “kanun yapıcılar, üst düzey yöneticiler ve müdürler” grubu arasında yer alması manidardır. Halen görevini sürdüren 550 milletvekilinin sadece 78’i kadındır. Vasıf gerektirmeyen işlerden yüksek vasıf gerektiren işlere pek çok çalışma alanında kadınlar ayrımcılığa uğramaktadır. Bu olumsuzluklar kadınların bedensel ve ruhsal sağlığını tehdit etmektedir.

Örneğin, ücretler ve çalışma koşulları bakımından kadınlara nispeten iyi olanaklar sunan, kadınların tüm çalışanların yarısını oluşturduğu bankacılık, biraz daha yakından bakınca, kadınlara karşı çeşitli ayrımcılığın uygulandığı sektör olarak karşımıza çıkmaktadır. Sektörde kadınlar işe alma, işe yerleştirme, terfi ve işten çıkarmada ayrımcılıkla karşılaşmaktadırlar. Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü'nce yaptırılan araştırmada erkek banka çalışanlarının bankacılık işini kadınlara uygun bulmadığı, yöneticilerin kadınların evlenme ve doğum yapma olasılığını “potansiyel risk” olarak değerlendirdiği görülmektedir (Eyüboğlu vd., 2000). Ayrıca bankada “kadın işi” ile “erkek işi”nin ayrıştığı anlaşılmaktadır. Bu ayrımın çarpıcı sonuçlarından biri müfettişlik pozisyonuna genellikle erkeklerin tercih edilmesidir. Müfettişlik meslekte yükselmek için bir basamak oluşturmakta; kadınların tercih edilmemesi, yükselmesinin önündeki en önemli engel olarak belirmektedir. Müfettişlik işine bağlı olarak uygulanan ayrımcılık, yükselmelerinin önündeki öbür engellerle birleşince, kadınların yönetim kademelerinde çok az yer alması sonucunu doğurmaktadır.

Tüm dünya ülkelerinde yükseköğrenimde öncelik erkeklerle aittir. İşe alımlarda erkek olmak tercih nedeni iken, kriz durumlarında ilk işten çıkarılanlar da kadınlar olmaktadır. Bankacılık, tekstil gibi krizlerden en çok etkilenen kırılğan sektörlerden biridir. Son küresel krizde Türkiye’de bankacılık sektörü öbür sektörler kadar etkilenmemiş olsa da 2001 krizi ilkin ve epey şiddetli bir biçimde bankacılık alanını vurmuş, bu süreçte kadın çalışanların yüzde 21’i işten çıkarılmıştır. 2009 yılında krizin bankacılık sektörü çalışanı kadınlara etkisini incelemek üzere yapılan bir araştırmada (Yaman Öztürk ve Ergüneş, 2009) krizde işinden olan 20 kadınla görüşülmüş, bu kadınlar krizin hemen ardından işten atıldıklarını söylemişlerdir. Kadınlardan ikisi iki yıl iş arayıp bulamayınca başka bir sektörde çalışmaya başladığını, biri görüşme döneminde hala işsiz olduğunu bildirmiştir.

İşyerinde Erkek Şiddeti

Kadına yönelik şiddet, içinde yaşadığımız ataerkil, hiyerarşik, sınıfsal olarak yapılanmış toplumda hız kesmeden devam etmektedir. Erkek şiddeti, erkeklerin kadınlar üzerindeki egemenliklerini muhafaza etmesine ve güçlendirmesine hizmet ettiği gibi, ataerkil ilişkilerin yeniden üretilmesinin bir aracı olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Şiddet, sadece ataerkiyi güçlendirmekle kalmaz. Kapitalist toplumda medyadan eğitim kurumlarına, bekaret testinden kolluk kuvvetlerine kadar kurumlar, yasalar ve düzenlemeler ile erkek şiddetinin meşrulaşmasına, sıradanlaşmasına veya görünmez kılınmasına hizmet eder. Kadınlar, evde veya sokakta olduğu gibi çalışma yaşamında da ayrımcılığa, ruhsal ve cinsel şiddete, her türlü baskılamaya ve yıldırma davranışlarına maruz kalırlar.

Samsun Eğitim-Sen Kadın Komisyonu’nun 2009 yılında Samsun, Ankara, İzmir, Edirne, Mersin, Diyarbakır ve Van’da çalışan 2468 kadına uyguladığı “İşyerinde Cinsel Taciz” konulu anket çalışması çarpıcı sonuçlar ortaya koymaktadır. Eğitim iş kolunda cinsel tacizin ne sıklıkla görüldüğü sorusuna kadınların yüzde 44.9’u “az”, yüzde 12.4’ü “genellikle”, yüzde 2.4’ü ise “çok sık” yanıtını vermiştir (Samsun Eğitim-Sen Kadın Komisyonu, 2009).

Kadınların, “taciz neden dillendirilemiyor?” sorusuna verdikleri yanıtlar arasında ilk sırayı yüzde 66’yla “suçlanma kaygısı” almaktadır. Kadınların yüzde 58’i verdikleri yanıtlarda toplumsal baskıya dikkat çekmiştir. Yanıtlar, kadınların taciz sonrasında da yine erkek şiddetiyle karşı karşıya olduğunu ortaya koymaktadır. Cinsel tacize maruz kalan kadınların sadece yüzde 17’si yazılı veya sözlü şikâyetle bulunduğunu; yüzde 23’ü yaşadıklarını iş yerindeki arkadaşlarına, yüzde 11’i iş dışındaki arkadaşlarına anlattığını, yüzde 20’si ise hiç kimseye anlatamadığını ifade etmiştir. Bu araştırmanın sonuçlarına göre iş yerinde cinsel taciz, kadınların yüzde 45’inin insanlara duyduğu güveni yitirmesine, yüzde 21.6’sının toplumsal ilişkilerden uzaklaşmasına, yüzde 14.8’inin ruhsal rahatsızlıklar yaşamasına, yüzde 5.5’inin cinsel sorunlar yaşamasına, yüzde 12’sinin

kendisini hasta hissetmesine, yüzde 14.4'ünün uyku bozukluğu çekmesine sebep olmuştur. Kadınların tacizi kolay dillendirememeleri gerçeğinden hareketle cinsel taciz kapsamında değerlendirilebilecek durumlarla karşılaşp karşılaşmadıkları sorulduğunda, cinsel taciz yaşamadığını söyleyen kadınların yüzde 27'sinin beden diliyle rahatsız edildiği, yüzde 15'inin cinsel içerikli şakalara maruz kaldığı, yüzde 13.3'ünün görünüş veya giyimleriyle ilgili sözel saldırganlıkla karşılaştığı, yüzde 11.7'sinin kadın çalışan olduğu için aşağılayıcı sözler işittiği, yüzde 8.4'ünün cinsiyete yönelik ayrımcı davranışlara ve aşağılamaya, yüzde 9.2'sinin cinsiyetçi veya kadın cinsini hor gören sözlerle maruz kaldığı saptanmıştır (Samsun Eğitim-Sen Kadın Komisyonu, 2009). Bu çalışmadan elde edilen veriler, ülkemizde kadın çalışanların işyerinde maruz kaldığı cinsel şiddet oranlarını göstermesi bakımından epeyce değerlidir.

Kadınların iş yerinde karşılaştığı şiddet biçimlerinden bir diğeri de iş yerinde yıldırma (mobbing)'dir. Yıldırma, ruhsal bir şiddet türüdür ve durumu tanımlamak için "iş yerinde duygusal linç, ruhsal terör, iş yeri travması, ruhsal taciz, duygusal saldırı, psiko-terör" gibi tanımlar da kullanılabilir. Yıldırma, "kuşatma, taciz, rahatsız etme, sıkıntı verme, tehdit, aşağılama" gibi davranışları içermekte ve kıskançlık, cinsiyet ayrımı, düşünce ve inanç ayrımı, üstünlük kurma, boyunduruk altına alma ve yok etme arzularından kaynaklanabilmektedir (Er, 2006). Mobbing kelimesi İngilizce "mob" kelimesinden köken alır ve "yasal olmayan şekilde şiddet uygulayan kalabalık yahut çete" anlamına gelir. Kelime ilk kez Kontranz Lorenz tarafından dile getirilmiş, ancak İsveç'li araştırmacı Heinz Leymann (1996) tarafından "işyeri terörü" olarak kullanıma sokulmuştur. Yıldırma, kişiye yönelik düşmanca tavırların varlığı, bu tavrın uzun süreli (haftada birden fazla ve en az altı ay boyunca) ve sistematik olarak tekrarlanması, davranışların kişiyi yıpratma ve ona zarar verme amacı taşıması, kişiyi dışlamayı ve işten uzaklaşmasını sağlamayı amaçlaması, sıklıkla kıdem olarak kendilerinden üstte bulunan kişilerce uygulanması ve diğer çalışanların bu durumu görmezden gelmesi ile karakterizedir. Çalışanların yöneticilerden, yaş-

hıların gençlerden ve kadınların erkeklerden daha çok yıldırma davranışına maruz kaldığı gösterilmiştir (Toker Gökçe 2006, Işık 2007), dolayısıyla bu çerçeveden bakıldığında yıldırma davranışının sınıfsal ve cinsiyetçi bir eşitsizlik üzerine kurulduğu söylenebilir. Kadınların karşılaştığı yıldırma biçimleri toplumsal cinsiyet dolayımıdır ve çoğu durumda ataerkil kapitalizmin kadınlara biçtiği rol, davranış ve emek süreçlerinden bağımsız değildir.

Araştırmalar kadınların yıldırma ile daha sıklıkla karşılaştığını ve yıldırma davranışı uygulayanların daha çok erkekler olduğunu ortaya koymuştur. Örneğin Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı okullarda görev yapan kadın ve erkek öğretmenlerle gerçekleştirilen bir araştırmanın sonuçları, kadınların erkeklerden daha fazla yıldırma davranışlarına uğradığını destekler niteliktedir (Gökçe, 2006). Bu çalışmaya göre, kadın öğretmenler erkek öğretmenlerden daha sık başkalarının yanında yüksek sesle azarlanmakta, başkaları tarafından yapılan hatalardan sorumlu tutulmakta, velilere veya öğrencilere okulda alınan ve hoşla gitmeyen kararların tek sorumlusu kendisiymiş gibi gösterilmekte, ruhsal sorunları varmış gibi gösterilmeye çalışılmakta, geçersiz nedenlerle sözlü olarak uyarılmakta, başkalarının yapmak istemediği işlerle görevlendirilmekte, aşırı iş yükü altına sokulmaktadır. Kadın öğretmenlerin jestler, bakışlar ve imalar yoluyla iletişim kurmaları engellenmekte, kendileriyle konuşulmamakta, okul müdürü ile görüşmesi engellenmekte, işle ilgili aldığı kararlar yanlışmış gibi sorgulanmaktadır. Kadın öğretmenlere herhangi bir ortamda yokmuş gibi davranılmakta, eşinin mesleği ile ilgili imalarda bulunulmakta, disiplin kurallarının uygulanmasında ayrımcılık yapılmakta ve verilen görev haber verilmeden değiştirilmekte ve/veya geri alınmaktadır.

Ayrıca, araştırmalar kadın emeğinin yoğun şekilde var olduğu eğitim ve sağlık alanında çalışanların yıldırma ile daha sıklıkla maruz kaldığına dikkat çekmektedir. Örneğin, bir çalışmada yıldırma olgularının yüzde 37.3'ünün eğitim iş kolunda gerçekleştiği saptanmıştır (Hubert ve Veldhoven'den aktaran, Toker Gökçe, 2006).

Yıldırmanın uygulama biçimi, süresi ve şiddeti ile bağlantılı

olarak birçok fiziksel ve ruhsal bozukluk ortaya çıkabilir. Bu bozukluklar arasında; major depresif bozukluk, travma sonrası stres bozukluğu, anksiyete, panik atakları, çaresizlik duygusu, güvensizlik hissi, psikosomatik şikayetler, kronik ağrı (baş ağrısı, yaygın vücut ağrıları), uykusuzluk, kardiyovasküler bozukluklar (çarpıntı, hipertansiyon), astım, deri hastalıkları, gastrointestinal yakınmalar, hipnotik ve sedatif kullanımının artması, iş tatminsizliği, kişiler arası ilişkilerde bozulma sayılabilir (Elvira, 2003; Vartia, 2003).

Son Söz

Kadınların çalışma yaşamında karşılaştığı güçlükler ruh sağlığını tehdit eder niteliktedir. Pek çok kadının erkek çalışanlardan daha düşük ücret alması, eğitilmiş ve donanımlı olmasına karşılık terfisinin engellenmesi yahut çeşitli biçimler altında yıldırma davranışlarına maruz kalması, güvensizlik duygusundan çarpıntıya birçok olumsuz sonuç doğurabilmektedir. İşyerinde cinsel şiddet ise azımsanmayacak sıklıkta ve yaygınlıktadır. Kadınlar özellikle hiyerarşik bakımdan daha üstte yer alan erkek çalışanların cinsel içerikli şakalarına, sözel ve fiziksel tacizine maruz kalabilmektedir. Ne var ki, kadınlar çoğu zaman uğradıkları ayrımcılığı yahut tacizi dillendirememektedir. Kadınların taciz yahut yıldırma davranışları sonrasında karşılaştığı suçlanma veya yalnız bırakılma gibi toplumsal baskılar, yaşadıkları olayın yarattığı fiziksel ve ruhsal bozuklukların şiddetini artırbilmektedir.

Kadınların ücretli işin yanı sıra hane içinde ev işinden ve bakım hizmetinden sorumlu tutulması, ağır iş yükünün yanı sıra kadınları ruhsal bakımdan da olumsuz etkilemektedir. Hane içinde çocuk, yaşlı, hasta ve kocaların bakımı kadınları uykusuz bırakabilmekte, kronik ağrılar veya kardiyovasküler bozukluklar ortaya çıkarabilmektedir. Ayrıca, çalışma yaşamının dayattığı uzun çalışma saatleri ile yoğun iş temposu kadınların hane içi “görevlerini” “aksatmasına” neden oldukça, ataerkil toplumsal ilişkiler içerisinde kadınların annelik, karılık rolleri sorgulanmakta; kadınlar “iyi anne” veya “iyi kari” olmadıkları suçlamasıyla karşılaşabilmektedir.

Dolayısıyla, kadınları hane içinde ve iş yaşamında ağır çalışma koşulları beklemekte; bu ikili ağır emek sürecine, iş yerinde yıldırma davranışları, cinsel şiddet ile hane içinde ve yakın çevrede ev içi rollerinin sorgulanması gibi olumsuzluklar eşlik etmektedir. Kadınlar hem fiziksel hem de ruhsal bakımdan bütün bu işlere yetişmeye çalışırken, bu olumsuzlukların yarattığı travmalarla da baş etmeye çalışmaktadırlar.

Kaynakça

- Ahmad-Nia S. (2002) Women's Work and Health in Iran: A Comparison of Working and Non-Working Mothers, Soc Sci Med, 54: 753-765.
- Akgökçe N. (2007) “Bu Kez Kızlar, Direniş ve İnsan Onuru Kazanacak! Novamed: Bir Grevin Öyküsü”, Sendika.org, 10 Nisan 2012’de http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=13198 adresinden indirildi.
- Artazcoz L., Artieda L., Borrell C. (2004) Combining Job And Family Demands And Being Healthy What Are The Differences Between Men And Women? European Journal Of Public Health, 14: 43–48.
- Birleşmiş Milletler İnsani Gelişmişlik Raporu (2007).
- Bittman M., Fast J. E., Fisher K. ve Thomson C. (2004) Making the Invisible Visible: The Life and Time(s) of Informal Caregivers, Family Time: The Social Organization of Care , N Folbre ve M Bittman (der.) içinde, Londra ve New York. Routledge, 69-91.
- Budig, M. J. ve Folbre, N. (2004) Activity, Proximity, or Responsibility? Measuring Parental Childcare Time, Family Time: The Social Organization of Care, N Folbre ve M Bittman (ed.), Londra ve New York. Routledge, s.51-69.
- Elvira, K., Pavo, F., Lana, M. (2003) Mobbing. Work and Safety. 1: 1-19.
- Er, A. (2006) Sinemada Kadına Yönelik Şiddet ve Tecavüz: Doksanlı Yıllar ve Sonrasında Kadına Yönelik Şiddet ve Tecavüz Filmleri, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi.

- Floderus, B., Hagman, M., Aronsson, G. (2008) Self-Reported Health in Mothers: The Impact of Age and Socioeconomic Conditions. *A. Women Health*, 47: 63-86.
- Folbre, N. (2003) *Who Pays For the Kids*, New York. Routledge.
- Folbre, N. ve Bittman, M. (2004) *Family Time: The Social Organization of Care*, Londra ve New York. Routledge.
- Gardiner, J. (2000) *Domestic Labour Revisited, Inside the Household*, Susan Himmelweit (ed.), Basingstoke. Macmillan, s. 80-101.
- George, A. (2008) Nurses, Community Health Workers and Home Carers: Gendered Human Resources Comensating for Skewed Health Systems. *Global Public Health*, 3(S1): 75-89.
- Hochschild, A.R. (1989) *The Second Shift*, Avon Books, New York.
- Hochschild, A.R. ve Machung, A. (2003) *The Second Shift*, Penguin Books.
- Işık, E. (2007) İşletmelerde Mobbing Uygulamaları ve İş Stresi ile İlişkisine Yönelik Bir Araştırma. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü (2012) Türkiye’de Kadının Durumu Raporu – 2012 Nisan.
- Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü (2011) Türkiye’de Kadının Durumu Raporu – 2011 Temmuz.
- Lupton, D. (2002) *Duygusal Yaşantı*, (Çev. Mustafa Cemal), Ayrıntı Yayınları: İstanbul.
- Martinez-Franzoni, J. (2008) Welfare Regimes in Latin America: Capturing Constellations of Markets, Families, and Policies, *Latin American Politics and Society*, 50: 67-100.
- Eyüboğlu, A., Özar, Ş. ve Tanrıöver, H. T. (2000) Kentlerde Kadınların İş Yaşamına Katılım Sorunlarının Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutları, *Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü Yayınları*, Ankara.
- Karakoyun, Y. (2007), *Esnek Çalışma Yoluyla Kadınların İşgücüne Katılım Oranının ve İstihdamının Artırılması; İşkur’un Rolü*, Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi, Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü.
- Leymann, H. (1996) The Content and Development of Mobbing at Work. *European Journal of Work and Organizational Psycho-*

- logy, 5: 165-184.
- Robinson, F. (2006) Beyond Labour Rights : The Ethics Of Care And Women's Work In The Global Economy. International Feminist Journal of Politics, 8: 321-342.
- Sayer, L. C., England, P. ve Bittman, M. (2009) How Long Is the Second (Plus First) Shift? Gender Differences in Paid, Unpaid, and Total Work Time in Australia and the United States. Journal of Comparative Family Studies, 40: 523-545.
- Samsun Eğitim-Sen Kadın Komisyonu (2009) "İşyerinde Taciz" Konulu Anket Sonuçlarının Değerlendirilmesi, Basın Açıklaması metni, Ankara.
- Kalaycıoğlu, S. ve Tılış, H. R. (2001) "Evlerimizdeki Gündelikçi Kadınlar/ Cömert "abla"ların Sadık "hanım"ları" Su Yayınevi.
- Toker Gökçe, A. (2006) İşyerinde Yıldırma: Özel ve Resmi İlköğretim Okulu Öğretmen ve Yöneticiler Üzerinde Yapılan Bir Araştırma, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı.
- Vartia-Vaanaen, M. (2003) Workplace Bullying: A Study on the Work Environment, Well-being and Health. People and Work Research Reports 56. İnternette erişim tarihi: Mayıs 2012, erişim yeri: <http://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/3710/workplac.pdf?sequence=3>
- Yaman Öztürk, M. (2010) Ücretli İş ve Ücretsiz Bakım Hizmeti Eksekinde Kadın Emeği: 1980'lerden 2000'lere, Kapitalizm, Atackerkillik ve Kadın Emeği: Türkiye Örneği, S Dedeoğlu ve M Yaman Öztürk (der.), SAV.
- Yaman Öztürk, M. ve Ergüneş, N. (2009) Thinking Impact Of The Current Global Crisis Through 2000-2001 Financial Crisis of Turkey: Why Women Suffer More?, Feminist Economics (IAFFE) 2009 Konferansı'nda sunulan tebliğ, Boston, ABD.
- Yaman Öztürk M. ve Öztürk, Ö. (2012) Türkiye'de Sanayi ve İşgücü Politikalarında Yeniden Yapılanma: Türkiye Sanayi Stratejisi Belgesi ile Ulusal İstihdam Strateji Belgesi'nde Ortaya Konulan Vizyon, 3. İzmir Ulusal İktisat Kongresi, 29 Şubat – 2 Mart, İzmir.

Ataerkil Kapitalist Toplumda “Mobbing”^{*}

Giriş

Son dönemde, akademik çalışmalarda, gazete haberlerinde ve günlük sohbetlerde mobbing terimini sıkça duyar olduk. 2011 yılı başında Ankara’da akademisyenler ve hukukçuların katıldığı “Mobbing’le Mücadele Sempozyumu”nun düzenlenmesi, Mobbing’le Mücadele Derneği’nin bildirdiğine göre son 10 yıl içerisinde 15 bin başvuru yapılmış olması şaşırtıcıdır.

Mobbing bir yanıyla haset, kıskançlık, bencillik ve çeşitli psikolojik komplekslerden kaynaklanan toplumsal bir olgudur. İnsanın olumsuz, etik dışı, yıkıcı ve karanlık yanlarını sergilemesi bakımından mobbing, insan ilişkileri üzerine bir kez daha düşünmeyi hatırlatır. Bir başka yanıyla toplumsal örüntünün yaşa, cinsiyete, etnik kökene, ırka bağlı katmanlaşmasından beslenir. Bu toplumsal grupların toplumsal, kültürel yahut ideolojik normlarla hiyerarşik yapılandırılması, gruplar arasında gücün ve erkin eşitsiz dağılımıyla sonuçlanır. Mobbing bir yanıyla da kapitalist toplumun insanları yalnızlaştırıcı, birbirine rakip hale getirici, bencil ve bireyselleştirici karakterinin ürünüdür.

Ayrımlar bir yana, mobbing, her koşulda, çalışanı yalnızlaştırır, psikolojik ve duygusal bakımdan yıpratır; bu nedenle mobbing’le mücadele çalışanın ve çalışma yaşamının huzurunu tesis etmek bakımından önemlidir.

* Bu yazı SES’in 2012 yılında yayımlanan dergisinde yer almıştır.

Bununla birlikte, neo-liberal politikalarla esnek çalışma biçimleri dayatılır, çalışma saatleri uzar, güvencesiz iş yaygınlaşır ve sosyal haklar gerilerken, en çok mobbing'in gündemde olması ilginç değil midir? O halde mobbing, bir yanıyla da, emekle sermaye arasındaki antagonistik çelişkiyi gizleyerek, kapitalist üretimdeki çatışmayı çalışanlar arasındaki bir çatışma olarak tarif etmek anlamına gelmektedir. Böylece, esnekleşmeyle, güvencesizlikle, sermayeyle mücadele değil mobbing'le mücadele öne çıkmaktadır. Mobbing'in bu geniş içeriği, mobbing'le mücadelenin, kapitalizmle mücadeleyle birleştirilmesinin önemini ortaya koyar.

Bütün bu veçhelerinin yanı sıra, mobbing ve mobbing'le mücadele kadınlar için özgül bir önem taşır.

Erkek egemen toplumsal ilişkiler kadınları erkekler karşısında ikincil konuma yerleştirirken, toplumsal gücü ve otoriyeti erkeklerin eline verir. Kadınlar, evde, sokakta olduğu gibi çalışma yaşamında da ayrımcılık, psikolojik ve cinsel şiddet, her türlü baskılamaya ve yıldırma davranışlarına maruz bırakılırlar. Bu nedenle kadınların karşılaştığı mobbing biçimleri toplumsal cinsiyet dolayımıdır ve çoğu durumda ataerkil kapitalizmin kadınlara biçtiği rol, davranış ve emek süreçlerinden bağımsız değildir. Kadınların mobbing'le mücadelesi, erkek şiddetiyle mücadele olduğu ölçüde, ataerkil kapitalizmle mücadeleden ayrı düşünülemez.

Bu yazıda kadınların maruz kaldığı mobbing'i ataerkil sistem ve kapitalizm bağlamında değerlendirmeyi amaçlıyorum. Bu amaçla ilk önce mobbing'in genel olarak ne anlama geldiğine kısaca değineceğim. Ardından mobbing'in kadınlar için taşıdığı özgül önemi ele alacağım. Sözlerimi, “mobbing'le nasıl mücadele edebiliriz?” sorusuna yanıt arayarak sonlandıracağım.

Mobbing Nedir?

Psikolojik ve sosyo-ekonomik boyutu olan şiddeti tanımlamak üzere “taciz” (harassment), “zorbalık” (bullying), “duygusal saldırı”, “yıldırma” (mobbing) veya “sosyal hor görme” gibi çeşitli kavram ve terimler kullanılmaktadır. Avrupa Komisyonu'nun 2010 yı-

İnida hazırladığı Violence Against Women and the Role of Gender Equality, Social Inclusion and Health Strategies (Kadına Yönelik Şiddet ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği, Toplumsal İçerme ve Sağlık Stratejilerinin Rolü) başlıklı raporda işyerinde şiddetin çeşitli biçimler alabildiğine dikkat çekilmiştir: Tehdit ve aşağılama, mobbing yahut öbür psikolojik saldırganlık biçimleri, cinsel veya ırksal taciz (Avrupa Komisyonu, 2010: 9). Avrupa İşyerinde Güvenlik ve Sağlık Ajansı'nın tanımına göre de, bullying, mobbing ve psikolojik taciz ve ahlaki taciz terimleri, iş yerinde çalışanlar arasındaki yıldırıcı davranışları açıklamak üzere kullanılmaktadır (Avrupa Komisyonu, 2010: 79). Bunlardan ikisi en yaygın olanıdır: Mobbing ve bullying. İki terim de benzer yıldırma eylemlerini içermekte ve her ikisi de psikolojik veya fiziksel zararlar doğurabilmektedir. Mobbing, psikolojik bir şiddet türüdür ve “kuşatma, taciz, rahatsız etme, sıkıntı verme, tehdit, aşağılama gibi davranışları içermekte ve kıskançlık, cinsiyet ayrımı, düşünce ve inanç ayrımı, üstünlük kurma, boyunduruk altına alma ve yok etme arzularından kaynaklanabilmektedir.” (Er, 2006: 12). Bullying ise, “duygusal taciz”, “psiko-terör”, “psiko-şiddet” olarak nitelendirilen mobbing'den farklı olarak, “daha güçlü kişi veya grup tarafından güçsüz kişi veya gruplara karşı yapılan ve sürekliliği olan psikolojik veya fiziksel baskıyı ve saldırı tehdidi içermektedir.” (Er, 2006: 12). Mobbing sözcüğü genelde İskandinav ülkelerinde kullanılırken, İngiltere, Kanada ve ABD'de bullying tercih edilmektedir (Einarsen'den aktaran,Toker Gökçe, 2006: 38).

Son yirmi yıldır işyerlerinde çalışanlara yönelik yıldırma ve baskıların artması, sosyal bilimcileri, psikologları, hukukçuları bu konuda çalışmaya yöneltmiştir. Bu konuda yapılan çeşitli akademik çalışmaların yanı sıra Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) de 1998 yılında İş Yerinde Şiddet başlıklı bir rapor yayımlamıştır. Raporda mobbing'e yer ayrılmış ve İngiltere'de çalışanların yüzde 53'ünün mobbing mağduru olduğu, yüzde 78'inin ise mobbing'e tanık olduğu belirtilmiştir (bkz. Toker Gökçe, 2006: 31). ILO bir başka raporunda mobbing'i (psikolojik yıldırma), “birey veya grubu sabote etmek amacıyla yapılan, intikam duygusu, zalimce, kötü niyetli ve

aşağılayıcı tavırlarla kendini gösteren davranış biçimi” olarak tanımlamaktadır. Mobbing, bir veya bir kaç çalışanın bir araya gelip, bir başka çalışana psikolojik yıldırma uygulayarak, taciz etmesidir. Psikolojik yıldırma bireye yöneltilen, sürekli hale gelen ve bireyi toplumsal ilişkilerden yalıtan olumsuz görüşler veya eleştiriler, ofis dedikoduları yahut yanlış bilgilerin yayılımı gibi eylemleri kapsamaktadır (aktaran Karavardar, 2009: 2).

Yapılan araştırmalar belediyelerde ve kamuda özellikle hizmet sektöründe yöneticiler ve çalışanlar arasında yıldırmaya yol açan saldırgan davranışların (mobbing) sık yaşandığını ortaya koymuştur. Örneğin, bir araştırmada mobbing’in yüzde 37.3’ünün eğitim iş kolunda gerçekleştiği bulgulanmıştır. Eğitimin yanı sıra belediyeler, kamu kurumları ve sağlık hizmetleri mobbing’in sıklıkla yaşandığı çalışma alanlarıdır (Hubert ve Veldhoven’den aktaran, Toker Gökçe, 2006: 20). Avrupa Komisyonu’nun Kadına Yönelik Şiddet raporunda da sağlık ve sosyal hizmetler alanında çalışanların (hemşire, sosyal hizmet görevlileri) mobbing ve diğer şiddet biçimlerine daha fazla maruz kaldığına dikkat çekilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2010: 9). Eğitim ve sağlık alanında çalışanların mobbing’e daha sıklıkla maruz kalmasının hizmet sektörünün özgül nitelikleri yahut işin niteliği bağlamında çeşitli nedenleri sıralanabilir. Bu nedenlerden biri de bu hizmet alanlarının kadın çalışanların çoğunlukta olduğu çalışma alanları olmasıdır.

Mobbing, genellikle, psikolojik yıldırma davranışı sergileyenlerin duygusal ve düşünsel dünyası ile açıklanmaya çalışılır; bu kişilerin kişilik özelliklerine ve psikolojilerine odaklanılır (Karavardar, 2009: 2). Biraz daha yakından bakınca, ağır çalışma koşulları, işsizlik, iş yerinde rekabet ve toplumsal cinsiyete bağlı rol ve davranışların mobbing davranışı üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla mobbing kişisel bir sorun olmaktan öte toplumsal bir sorundur; dahası ataerkil kapitalist topluma özgü bir sorundur.

Mobbing’e maruz kalan kadın yahut erkek çalışan psikolojik ve duygusal bakımdan yıprandığı için mobbing’le mücadele önemlidir. Mobbing’le mücadele çalışanların eşit koşullara erişmesini sağla-

mada da önem taşır. Bununla birlikte mobbing'in ideolojik bir veçhesi olduğunu görmek gerekir. Sınıf çelişkileri üzerinde yükselen kapitalist toplumda, ortak çıkarları olan işçi sınıfı ideolojik ve politik araçlarla sürekli olarak parçalanmaya ve atomize edilmeye çalışılmaktadır. İnsanların birbirine yabancılaştırılarak yalıtılması, çalışanlar arasında rekabetin olumlanması ve desteklenmesi ve insanların ilkökul çağlarından itibaren rekabetçi olmaya zorlanması bu çabanın ürünüdür. “Mobbing” de bir yanıyla bu amaca hizmet eder görünmektedir: Artı-değer sömürüsü ve bu sömürüye dayanan sınıf çatışması gözden silinir ve emek piyasasındaki tek ve acil problem “mobbing” haline gelir. Mobbing’e yapılan vurgu ve mobbing’le mücadelenin öne çıkarılması bir yandan temel çelişkinin üzerini örten bir örtü işlevi taşır bir yandan da çalışanları karşı karşıya getirecek örgütlü mücadeleyi parçalar. Özetle, bireysel mücadele örgütlü mücadeleyle yer değiştirirken, çalışanların birbirleriyle mücadelesi işçi sınıfının sermayeye karşı mücadelesinin yerini alır.

Kapitalistler ve şirket yönetimlerinin mobbing’le mücadeleyi öne çıkarmasının nedeninin de sınıfsal olduğunu görmek güç değildir: Başlıca neden mobbing’in çalışanların verimliliğini ve performansını düşürerek, işyeri maliyetlerini artırıyor olmasıdır. Uluslararası Çalışma Örgütü’nün raporuna göre, psikolojik yıldırma, orta ve uzun vadede işletmeye ve tüm iş ortamına zarar verir. Ayrıca işverenler, psikolojik yıldırma nedeniyle oluşan iş kaybının doğrudan ve dolaylı maliyetlerine katlanmak zorunda kalırlar (aktaran Karavardar, 2009: 46). Doğrudan maliyetler işgücü kaybı, çalışanlara ve işten ayrılanlara ödenen tazminatlar ve işin aksamasından kaynaklanır. Dolaylı maliyetler ise, verimlilik ve üretkenlikte azalma, ürün kalitesinde düşüş, işletme imajındaki kayıp ve müşteri sayısında azalmayı içerir. Psikolojik yıldırma ile ilgili şu örnekler çarpıcıdır:

ABD’de Ulusal Güvenli İşyeri Kurumu’nun yaptığı bir araştırmanın sonuçlarına göre, işyerinde yaşanan psikolojik yıldırmanın işverenlere maliyeti 1992 yılında 4 milyar doları aşmıştır. Almanya’da, 1000 çalışanı olan bir işletmenin her yıl doğrudan maliyeti 112.000 dolar, dolaylı maliyetleri ise 56.000 dolar olarak hesaplanmıştır (bkz. Karavardar, 2009: 46).

Sonuç olarak mobbing, sermaye açısından bir yandan sınıf mücadelesini baskılayan, işçi sınıfını parçalayan bir işlev taşıırken, öbür yandan çalışanların verimliliğini düşürdüğü için mücadele edilen bir olgu olarak karşımıza çıkar. Sermayenin mobbing’le bu diyalektik ilişkisi karşısında işçi sınıfının yanıtı, mobbing’le mücadeleyi mobbing’in kaynağı olan kapitalizmle mücadeleyle birleştirmek olmalıdır.

Bununla birlikte mobbing hususunda kadınlar için özgül durumlar ve özgül sonuçlar söz konusudur. Kadınlar toplumsal cinsiyete dayalı konumlarından ötürü iş yerlerinde çeşitli şiddet ve ayrımcılığa maruz kalabilmektedir. Ataerkil ilişkiler çerçevesinde toplumun erkek egemen karakteri kadınlarla erkekler arasında toplumsal kaynaklara erişimde farklılık yarattığı gibi, toplumsal statü, prestij, otorite bakımından da kadınlarla erkekleri ayrı ayrı konumlandırır: Buna göre erkekler toplumsal güç ve prestij sahibi iken kadınlar daha “aşağı”, ikincil konumdadırlar. Erkek şiddeti, hane içinde, sokakta olduğu gibi, çeşitli biçimler altında iş yerinde de sürmektedir. Kadınlar, emeklerinin, emek ürünlerinin ve bizzat kendilerinin değersiz bulunmasından sözlerinin kesilmesine, terfilerde ayrımcılıktan cinsel tacize uzanan çeşitli biçimlerde mobbing ve şiddetle karşılaşmaktadır. Demek ki ataerkil kapitalist toplumun hiyerarşik ve sınıflı yapısı, kadını aşağı konumlara yerleştirmekle kalmaz, bu konumun “olanaklı” kıldığı çeşitli yıldırma ve yıpratma davranışlarına da zemin hazırlar.

Bu unsurlar mobbing’i ve mobbing’le mücadeleyi kadınlar için daha acil bir mesele haline getirmektedir. Sonraki bölümde kadın çalışanların uğradığı mobbing biçimleri ve bunun nedenleri ele alınacaktır.

Ataerkil Kapitalist Toplumda Kadına Karşı “Mobbing”

Çeşitli araştırmalar kadınların mobbing’le daha sıklıkla karşılaştığını ve mobbing uygulayıcısının da daha çok erkekler olduğunu ortaya koymuştur. Örneğin, üçüncü Avrupa Çalışma Koşulları Araştırması iş yerinde kadınların erkeklerden daha fazla yıldırma ve

zorbalığa maruz kaldığını göstermiştir: Son on iki ayda erkeklerin yüzde 7'sine karşılık kadınların yüzde 10'u mobbing'le karşılaştığını bildirmiştir (Avrupa Komisyonu, 2010: 79). Türkiye'den bir örnek, Asiye Toker Gökçe'nin doktora tez çalışması çerçevesinde Türkiye genelinde çeşitli illerden Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı okullarda görev yapan kadın ve erkek öğretmenlerle gerçekleştirdiği araştırmanın sonuçları, kadınların erkeklerden daha fazla mobbing'e uğradığını destekler niteliktedir (Toker Gökçe, 2006: 136):

Kadın öğretmenler erkek öğretmenlerden daha sık başkalarının yanında yüksek sesle azarlanmakta, başkaları tarafından yapılan hatalardan sorumlu tutulmakta, velilere veya öğrencilere okulda alınan ve hoş gitmeyen kararların tek sorumlusu kendisiymiş gibi gösterilmekte, psikolojik sorunları varmış gibi gösterilmeye çalışılmakta, geçersiz nedenlerle sözlü olarak uyarılmakta, başkalarının yapmak istemediği işlerle görevlendirilmekte, aşırı iş yükü altına sokulmaktadır; kadın öğretmenlerin jestler, bakışlar ve imalar yoluyla iletişim kurlmaları engellenmekte, kendisiyle konuşulmamakta, okul müdürü ile görüşmesi engellenmekte, işle ilgili aldığı kararlar yanlışmış gibi sorgulanmaktadır; kadın öğretmene herhangi bir ortamda yokmuş gibi davranılmakta, eşinin mesleği ile ilgili imalarda bulunulmakta, disiplin kurallarının uygulanmasında ayrımcılık yapılmakta ve verilen görev haber verilmeden değiştirilmekte ve/veya geri alınmaktadır.

Bu araştırmada kadınların eğitim iş kolunda karşılaştığı öbür mobbing biçimlerine de rastlanmıştır: İftiraya uğramak, doğum yeri ile alay edilmesi, onur kırıcı şakalara maruz kalmak, dini görüşün/inancın hafife alınması, siyasi görüşle ilgili imada bulunulması, cinsel içerikli şakalar, fiziksel şiddet tehditi almak, gözünü korkutmak amacıyla hafif şiddete uğramak, herhangi bir yerine fiziksel zarar gelmesi (Toker Gökçe, 2006: 137).

Eğitim ve sağlık sektörü kadın emeği yoğun sektörlerdir ve kadınların toplumsal cinsiyet rollerinin uzantısı kabul edilen görevleri içerirler. Toplumsal cinsiyet kavramı bir yandan ayrımcı, eşitsiz, baskıyı içeren toplumsal düzene işaret ederken, öbür yandan bu toplumsal ilişkinin taraflarına ve bu grupların psikolojik ve davranışsal

özelliklerine gönderme yapar. Ataerkil normların kadınlara yüklediği rol ve davranışlar, kadınların sabırlı, şefkatli, sevecen, güleç, sakin, itaatkar, boyun eğen olmasını buyurur. Yine ataerkil kapitalist toplumumuzda kadına uygun görülen emek etkinliği bakım işleri ile bağlantılı görevlerdir. Zira, cinsiyete dayalı işbölümü uyarınca “kadın işi” olarak tanımlanan işler, kadınların toplumsal cinsiyet rolleriyle bağlantılıdır. Ataerkil kapitalizm, ataerkil ilişkilerin kadınlığı tarif ettiği bu işleri kapitalizme özgü ücretli iş haline getirmiş bulunmaktadır. Eğitim ve sağlık çalışanlarının çoğunlukla kadın olması, bu alanlarda mobbing’in sıklıkla yaşanmasına neden olmaktadır. Kadına Yönelik Şiddet raporunda kadınların baskın olduğu kamu sektöründe özel sektöre kıyasla kadınların zorbalık ve aşağılama türü davranışlarla daha sık karşılaştığı yorumu, bu tezi desteklemektedir. Raporunda erkeklerin daha fazla mobbing uygulayıcısı olduğu belirtilirken, bu durum erkeklerin daha sık yönetsel pozisyonlarda yer almasıyla açıklanmaktadır (Avrupa Komisyonu, 2010: 79). İlginç olan şudur ki, kadınlara kıyasla erkeklerin daha sık yönetsel pozisyonlara getirilmeleri, bizzat kadınlara yönelik ayrımcılığın bir sonucudur.

Kadın çalışanlar söz konusu olduğunda mobbing, görüldüğü üzere, iş yerinde bir yahut birkaç kişinin kişisel ve /veya özgül sebeplerden ötürü bir başka çalışana sistematik yıldırma uygulamasından daha geniş bir içerik taşımaktadır. Çünkü ataerkil kapitalizmin toplumsal ilişkilerde ortaya çıkardığı sonuçlardan biri, cinsiyetler arasında erke, emeğe, toplumsal statüye, otoriteye bağlı güçlü bir yarılmalıdır. Yukarıdaki örneklerde olduğu gibi çeşitli verilerle kadınların ve erkeklerin maruz kaldığı mobbing’in nicel bakımdan karşılaştırılması önemli olmakla birlikte, yıldırma faaliyetlerinin ataerkil toplumsal cinsiyetle bağlı kurulmadıkça kadınların maruz kaldığı şiddetin dinamikleri bütünüyle açığa çıkamayacaktır. Dahası, bu durumda mobbing’le mücadelenin içeriği de bireysel mücadeleyle sınırlanmış olacaktır. Bu konuyu biraz daha açmakta fayda var:

İlkin ataerkil kapitalizmin kavramsal içeriğine bakalım. Ataerki, kapitalizmi önceleyen bir tarihe sahip, farklı üretim tarzlarıyla

ilişkisinde özgül sonuçlar doğuran, kadınların bedenleri ve emekleri üzerinde tahakküm kuran erkek egemenliği sistemidir. Ataerkinin kapitalizmle kurduğu ilişki ataerkil kapitalizm kavramlaştırmasında ifadesini bulur: Kapitalist toplumda ataerki kendini kapitalizmin eğilimlerine uyarlamakta ama aynı zamanda sermaye birikimi sürecini de şekillendirmektedir. Kapitalist birikim süreci ataerkil sistemin oluşturduğu zemin üzerinde yükselmekte, onun sağladığı olanakları kullanmakta v ataerkil ilişkilerin yeniden üretimini garantiye almaktadır. Ataerki ile kapitalizm arasındaki ilişki çatışmalı bir ilişki olduğu kadar birbirini destekleyicidir.

Ataerkil yapıya dayalı toplumsal cinsiyet sistemi içinde kadının emeği ve bedeni erkekler tarafından denetlenmekte ve kadının emek ürünlerine karşılıksız el konmaktadır. Aile içinde erkekler kadının hem emeği hem de yeniden üretim kapasitesi üzerinde otorite kurar. Belirli aktivitelerle sınırlı olmayan erkek otoritesi, kadın hayatının her aşamasına yayılır. Eğitim sistemi, işyerleri, yasalar.. ve biz-zat devlet kadın üzerindeki erkek egemenliğini sürekli olarak yeniden üretir. Bu sistem içinde kadın, hukuki, iktisadi ve ahlaki olarak erkeğe bağımlı durumdadır (Yaman Öztürk ve Dedeoğlu, 2010).

İkincisi olarak, ataerkil kapitalist toplumda, daha önceki toplumlarda olduğu gibi, emek gücünün cinsiyetli olduğunu unutmamak gerekir. Buna karşılık politik ekonomide emek gücünün cinsiyetsiz bir biçimde tarif edildiğini hatırlayalım. Kapitalizmin işleyişini en soyut düzeyde yer alan dinamiklerle düşünmek sermayenin emek gücünün cinsiyetine kayıtsız kaldığı yanılsamasını yaratır. Sermaye, sanki, değer yaratımı sürecinde cinsiyetinden, yaşından, ırkından bağımsız ideal emek gücü kullanır gibidir. Toplumsal ilişkiler içerisinde böylesi niteliklerden soyutlanmış bir emek gücü kategorisinin var olmaması bir yana, kapitalizmin tarihi boyunca olduğu gibi bugün de kapitalistler emekçi kitlesi içindeki cinse, ırka, yaşa bağlı tabakalaşmaya duyarlıdır. Üstelik, bu tabakalaşmanın yarattığı eşitsizlikleri kendi yararına kullanarak, çeşitli toplumsal gruplar arasındaki ilişkilerin hiyerarşik konumlanışını pekiştirebilmektedir. Çalışanlar arasındaki ilişkiler de işbölümünün yarattığı hiyerarşi ve rakabetin yanı sıra cinsiyet, ırk, yaş ve kökenle dolayımılarak vü-

cut bulur. Dolayısıyla bir kadın çalışanın öbür kadın ve erkek çalışanlarla ilişkisi, ırk, yaş ve kökenle birlikte toplumsal cinsiyet rollerinin tanımlandığı “kadın” ve “erkek” olma biçimleriyle de belirlenmektedir. Örneğin Kadına Yönelik Şiddet raporunda Avrupa ülkelerinde işyerlerinde çalışanlara yönelik çeşitli şiddet biçimlerine karşı yüksek bir farkındalık olsa da, ev içinde çalışanların maruz kaldığı ve hayli yaygın olan şiddetin gizliliğine dikkat çekilmektedir. Ev içinde çalışanlara psikolojik şiddet, aşağılama ve tehdit sıklıkla uygulanmaktadır çünkü çalışanların çoğunun göçmen ve kadın olarak tabi konumu, onları sömürü ve kötü davranışa kırılgan hale getirmektedir (Avrupa Komisyonu, 2010: 9). Göçmen kadın işçilerin emek piyasasında güvencesiz iş, sosyal güvenlik sisteminde yer almamak, düşük ücretler ve kaçak işçilik gibi nedenlerden kaynaklanan kırılgan konumunun yanı sıra aşağılanma, hor görülme gibi çeşitli psikolojik şiddet biçimlerine maruz bırakılmaları, ataerkil kapitalizmin görünür sonuçlarından biridir.

Açıkcası günümüz kapitalist toplumunda kadın emeğinin konumu ataerki ile sermayenin dayanışması ile belirlenmektedir. Ataerki ilişkiler sermayeye “ucuz”, “güvenilir”, “sabırlı”, “itaatkar” bir emek havuzu olarak kadınları sunarken, ataerkiye yaslanan sermaye birikimi ataerki ilişkileri yeniden yeniden üreterek, ona güvence sağlamaktadır (Yaman Öztürk ve Dedeoğlu, 2010:).

Emek gücünün cinsiyetli olmasının dolaysız sonucu, kadınlar ve erkekler için ayrı emek süreçlerinin yaratılmasıdır. İlk bölünme ücretli işin genel olarak erkek işi, ücretsiz ev işinin kadın işi olması sonucunu doğurmuştur (Yaman Öztürk, 2010). İkinci bölünme bizzat emek piyasasında, yani ücretli iş bağlamında, kadınlar ve erkeklerin farklı alanlarda uzmanlaşmasıyla sonuçlanmıştır. Binlerce yıldır aklın, bilginin, nesnelliğin onlara yüklendiği erkekler yüksek vasıf ve donanım gerektiren teknik işlerde uzmanlaşırken, kadınlar toplumsal cinsiyete bağlı rolleriyle bağlantılı olan örgü, dikiş gibi üretim alanlarında ve/veya hemşirelik ve öğretmenlik gibi hizmet alanlarında yoğunlaşmışlardır.

Üçüncü olarak, ataerki kapitalist sistem, kadın ve erkekleri,

toplumsal ilişkiler içerisinde asimetrik ve hiyerarşik bir biçimde konumlandırır. Toplumsal cinsiyet rollerinde olduğu gibi, hane içinde, okullarda, iş yerlerinde, kamu kurumlarında, yasalarda ve devlet katında erkekler kadınlardan daha yüksek konumdadır: Erkek çocuk kız çocuktan daha kıymetlidir; baba anneden daha otoriterdir; öğretmenler / öğretim üyeleri kadın olsa da okul müdürlerinin, dekanların, rektörlerin büyük çoğunluğu erkektir; erkeklerle aynı hatta onlardan daha fazla donanıma sahip kadın çalışanların, örneğin kadın banka çalışanlarının erkek çalışanlara kıyasla, terfi alması çok daha güçtür (bkz. Yaman Öztürk ve Ergüneş, 2009); kamu kurumlarında ve özel şirketlerde yöneticilerin büyük bölümü erkeklerden oluşur. Türkiye’de çalışan kadınların sadece yüzde 5’inin “kanun yapıcılar, üst düzey yöneticiler ve müdürler” grubu arasında yer alması manidardır (TÜSİAD, 2011). Üniversitelerden bir örnek verelim: Türkiye’de kadın öğretim elemanı oranı yüzde 39 iken kadın rektör oranının sadece yüzde 5.2, kadın dekan oranının ise yüzde 15.3 olması en prestijli meslek gruplarından biri kabul edilen öğretim üyeliği alanında bile kadınların maruz kaldığı ayrımcılığın ne denli güçlü olduğunu ortaya koymaktadır (Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, 2011).

Bu hiyerarşik konumlanma, erkek egemenliği ve erkek dayanışması sistemi olarak ataerkil sistemin hem bir ifadesi hem de kendini yeniden üretme mekanizmasıdır: Erkekler egemenliklerini ev içinde, üniversitelerde, iş yerlerinde pekiştirecek ve muhafaza edecek pozisyonlarda yer alırlar; yasal ve kurumsal düzenlemelerle erkek egemenliğini güvence altına alırlar; kadınları pasifize ederek, seslerini kısarak, fiziksel ve duygusal baskılayarak, kadınların yükselmelerini önleyerek egemenliklerini sürdürürler.

Ataerkil kapitalist toplumda kadınların hem ataerkil normlar uyarınca erkeklerden aşağıda bulunması hem de kadının kapitalist cinsiyete dayalı işbölümü uyarınca kadınların işyerinde statüsünün erkeklerden daha düşük olması, kadını potansiyel mobbing kurbanı haline gettirir. Mobbing, kadına yönelik ayrımcılık biçiminde iş görüşmesiyle başlayabilen ve çalışma hayatında ayrımcılık, aşağıılama, hor görme, yükselmeyi engelleme hatta çalışmayı engelleme gibi

çeşitli yıldırma biçimleri altında, cinsel, fiziksel ve duygusal şiddet eşliğinde süreğiden bir içeriğe sahiptir.

Mobbing'in kadınlar ve erkekler için aynı biçimler alan ve benzer sonuçlar doğuran yansız bir olgu olarak tarif edilmesi, toplumsal cinsiyete bağlı içeriğini gizlemektedir. Bir kez daha belirtelim ki, kadınlarla erkekler arasındaki ilişkilerin hemen her veçhesi, yapısallaşmış eşitsiz cinsiyet ilişkilerince koşullanır. Hane içinde, sokakta, iş yerinde kadınlar ve erkekler, güç, iktidar, statü vb. bakımından eşitsizlik barındıran ilişkilere girerler. Bu ilişkiler evreni ve bunun yarattığı ideolojik ve kültürel normlar, erkeklerin kadınlar karşısında rahatlıkla güç kullanmasına ve şiddet uygulamasına izin verir. Kadına yönelik şiddet, kadının bedeninin tahakküm altına alınmasından cinsel taciz ve tecavüze dek çeşitli biçimler alabilir. Mobbing de, kadınların sözlerinin kesilmesi, söylediklerinin dikkate alınmaması, yüksek sesle azarlanması, aşırı iş yükü altına sokulması yahut iş verilmemesi, jestler, bakışlar ve imalar yoluyla iletişim kurmasının engellenmesi, giyinişleri ve görünüşleriyle alay edilmesi, cinsel içerikli şakalara maruz bırakılmaları vs. biçimleri altında, kadınların iş yerinde maruz kaldığı bir şiddet biçimidir.

Dolayısıyla kadınlar kadın oldukları için daha sık mobbing'e maruz kalırlar.

Kadınların iş yerinde maruz kaldıkları mobbing'i dillendirmeleri, maruz kaldıkları ayrımcılık veya şiddetten şikayetçi olmaları da kolay değildir. Mobbing uygulayıcının çoğu durumda üst pozisyon-
dan bulunan bir erkek olması, kadınları iki bakımdan sessizliğe iter: Bir yandan kadınlar işlerini kaybetme korkusuyla ses çıkaramazken (Avrupa Komisyonu, 2010: 80), öbür yandan mobbing'in bir erkekten gelmesi ve pek çok örnekte olduğu gibi cinsel içerikli bir yanından da bulunması kadınların şikayetçi olmasını engeller.

Sonuç Yerine: Mobbing'le Mücadele

Mobbing'le mücadele için günümüzde çeşitli olanaklar yaratılmıştır. Çeşitli internet siteleri vasıtasıyla mobbing kurbanları bir araya gelerek dayanışabilmektedir. MOBBINGDER, mobbing'le mü-

cadele için 2010 yılında kurulmuş, geniş katılımcısı ve destekçisinin bulunduğu bir dernektir. Bu konuda yasal bir düzenleme bulunmama ile birlikte, çalışanlar mobbing içerikli davalar açarak maruz kaldıkları davranışların cezalandırılmasını talep edebilmektedir.

Mobbing'in kadınlar için taşıdığı özgül önem, mobbing'le mücadeleyi de kadınlar için özgül kılar. Mobbing erkek şiddetinin bir biçimi olduğu ölçüde mobbing'le mücadele erkek egemenliği ile mücadeledir. Dolayısıyla, mobbing'le mücadele feminist mücadeleden yalıtık veya bağımsız bir mücadele değildir; erkek egemenliği sistemini deşifre ederek, erkek egemenliği ile mücadele ederek, feminist mücadeleyi destekler, feminist mücadelenin bir parçası haline gelir.

Mobbing erkek egemenliği kadar kapitalist toplumun da bir ürünüdür. Kapitalist toplumda insanların kaçamadığı güvensizlik, yalnızlık ve yalıtılmışlık, özgeci davranışların yerini alan bencillik ve esas olarak çalışanlar arası rekabet ve yükselme hırsı da mobbing davranışlarını besler. Mobbing'le mücadelenin, bu bakımdan, kapitalizmle mücadelenin bir hattına evrilmesi büyük önem taşır.

İşyerlerinde kadınlar, kadınlar tarafından da mobbing'e uğrayabilmektedir. Binlerce yıldır kadınları kadınlara düşman eden; “gelin kaynana” çatışmasında olduğu gibi bir erkeğin sevgisi için kadınları birbirine rakipmiş gibi konumlandırarak karşı karşıya getiren erkek egemenliği sistemi, kapitalist toplumda rekabet ve iş yerine yönelik hırslarla birleşince, kadınlar arasında da olumsuz, baskılayıcı, ezici davranışlara yol açabilmektedir. Bu davranışlarla mücadelenin tek yolu kadın dayanışmasının güçlendirilmesidir.

Sonuç olarak mobbing'le mücadeleyi kadınlar için farklılaştıran, ataerkil kapitalizme karşı mücadele potansiyelini barındırmasıdır. Kadınlar birlik olarak mobbing'le savaşılabirler. Bunun için sendika ve meslek odalarının kadın komisyonlarının feminist örgütlerle birlikte gündem oluşturarak dayanışması son derece acil bir gereksinimdir.

Kaynakça

- Avrupa Komisyonu (European Commission) (2010) Violence Against Women and the Role of Gender Equality, Social Inclusion and Health Strategies, Expert Group on Gender Equality and Social Inclusion, Health and Long-Term Care Issues (EGGSI), Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities.
- Er A. (2006) “Sinemada Kadına Yönelik Şiddet ve Tecavüz: Doksanlı Yıllar ve Sonrasında Kadına Yönelik Şiddet ve Tecavüz Filmleri”, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi.
- International Labour Organization (2008), “World of Work: When Working Becomes Hazardous”, No. 26, (Çevrimiçi) <http://www.ilo.org/ehost>.
- Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü (2011) Türkiye’de Kadının Durumu Raporu.
- Karavardar G. (2009) “İş Yaşamında Psikolojik Yıldırma ve Psikolojik Yıldırmaya Direnç Gösteren Kişilik Özellikleri ile İlişkisi”, yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi.
- Toker Gökçe A. (2006) “İşyerinde Yıldırma: Özel ve Resmi İlköğretim Okulu Öğretmen ve Yöneticiler Üzerinde Yapılan Bir Araştırma”, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı.
- TÜSİAD (2011) Çalışma Hayatında Kadın.
- Yaman Öztürk M. ve S. Dedeoğlu (2010) “Giriş: Kapitalizm ve Ataerki İlişkisi Çerçevesinde Kadın Emeği”, Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği: Türkiye Örneği içinde, Saniye Dedeoğlu ve Melda Yaman Öztürk (der.), Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- Yaman Öztürk M. ve N. Ergüneş (2008) “Erkek Akıl”, Bilim ve İktidar içinde, Dipnot Yayınları.
- Yaman Öztürk M. ve N. Ergüneş (2009) “Thinking Impact Of The Current Global Crisis Through 2000-2001 Financial Crisis of Turkey: Why Women Suffer More?”, Feminist Economics (IAFFE) 2009 Konferansı’nda sunulan tebliğ, Boston, ABD.

Selin'in Öyküsü:

*Esnek çalışma saatlerine uyabilir misiniz?**

Saat sekize yaklaşıyor. Hava çoktan karardı. Yazın gözüni seveyim, mesai dokuza uzasa da dışarı aydınlıktır. Şimdi bu karanlıkta dışarı çık, kar da serpiştirmeye başlamış, metrobüse bin, onlarca adamın arasında kendine yer aç, off..

Bir yorgunluk var sabahtan beri üzerimde. Aman ha hastalanmayayım; yalnız ben hastalansam dert değil, hasta hasta çalıştığım da oldu da, Elif'e bulaşır diye korkuyorum. Nezihe Teyze de hastalanır Elif hastalanırsa. Ne iyi kadın şu Nezihe Teyze, verdiğim paraya hiç ses etmiyor. Kolay mı, hergün çocuğu yuvadan alıyor, hafta sonları bakıyor. Evet evet hastalanmamam gerek. Karşıdaki eczane-den bir ilaç alayım olmazsa.

İnsanın bedeni kaldırmıyor tabii ki haftanın tüm günü çalışmayı. İş görüşmesinde bölüm şefi “esnek çalışma saatlerine uyabilir misiniz” diye sormuştu. “Elbette”, diye yanıtlamıştım hevesle. Neredeyse iki yıldır işsizdim. Esnek çalışma saatlerinin ne olduğunu tam anlamasam da önemsemedim, ne de olsa bir işim olacaktı.

İlk hafta işe alışmakla geçti. Müşterilerden gelen telefonları yanıtlayacak, sorunları ilgili birimlere aktaracaktım. Telefon görüşmesinin en az 60 saniye en çok 180 saniye sürmesi gerekiyormuş. Başlarda müşteriye dinlerken bir yandan da gözüm saatte saniyele ri sayıyordum. Vereceğim yanıtları şaşıırıyordum bu yüzden. İnsan zamanla alışıyor. Birim şefleri konuşmalarımızı dinliyor ya, rahatsız

* Bu yazı Karakalem dergisinin 2013 sayısında yayımlandı.

oluyorum. Ne sebeple olursa olsun dinlenmek tedirgin ediyor. Buna bi türlü alışamadım. Bi de mesai boyunca çay içememek zor geldi.

Başlarda içim de burkuldu açıkçası. Üniversitede okurken, birtirdiğimde bir okulda biyoloji öğretmeni olmayı düşlerdim. İlk yıllar KPSS'ye girdim olmadı; dershanede çalışmayı da denedim ama.

Yavaştan hazırlanayım. Karnım da iyice acıktı. Akşamdan biraz kuru fasulye kalmıştı, yanına pilav yapayım. Hay allah, son pirinci Seriyeler geldiğinde kullanmıştım. Eczaneye uğramadan arka sokaktaki markete mi girsem önce. Temizlik deterjanı da bitmek üzere. Elif'in yuvadan arkadaşı Cenk'in doğum günüymüş yarın. Bir hediye almak gerek. Erkek çocuğa ne alınır ki? Seval'ın oğluna lego almıştım, yine öyle bişey mi baksam acaba?

Dışarısı soğukmuş gerçekten de. Yorgunken daha çok üşürmüş insan. Yedi gündür çalışıyorum. Önceden altı gün çalışıp bir gün izin yapardık; son üç haftadır yedi gün çalışıp bir gün izin kullanıyoruz. Yarın Pazartesi, izin günüm. Elif'i yuvaya bırakıp biraz temizlik yaparım. Öğleden sonra bir film izlesem Beyoğlu'nda; çıkışta İstiklal'de yürüsem eskisi gibi. Ne çok severdim sinemaya gitmeyi o zamanlar. Aylar var sinemaya gitmedim, belki de yıllar.

Made in Dagenham: *Bir Direniş Öyküsü**

Nigel Cole'un yönettiği Made in Dagenham, 1968 İngilteresi'nde geçiyor. Film, Dagenham'da Ford Fabrikası'nda 187 kadın işçinin ücret eşitsizliğiyle mücadelesini anlatıyor.

Öncelikle filmin adı üzerine birkaç söz söylemek isterim: Filmin adı Türkçe'ye “Dagenham'da Üretilmiştir” biçiminde çevrilebilir. Filme yakıştırılan “Kadının Fendi” başlığı ise problemlidir. Belli ki filme Türkçe bir ad düşünülürken “kadının fendi erkeği yendi” deyişinden esinlenilmiştir. “Fend” sözcüğü “kurnazlık”, “dalavere” gibi çağrışımlar içeriyor; oysaki filmde anlatılan kadınların mücadelesidir. Filme kadın mücadelesini çağrıştıran bir isim vermek daha iyi olurdu kanaatindeyim.

Filmde kadınlar fabrika yönetimine karşı sınıfsal bir mücadele veriyorlar. Ancak bu mücadele kadın işçi olmalarından kaynaklanan ayrımcılığa karşı yürütülüyor. Biliyoruz ki kadınlar emek sürecinde sırf kadın oldukları için çeşitli ayrımcılık, baskı ve tahakküme maruz bırakılırlar. Kadınların aynı işi yapan erkeklerden daha düşük ücret alması dünyanın hemen her yerinde görülen bir uygulamadır. Ataerkil eşitsizliğin kapitalist birikim sürecine sağladığı bu “kârlı” olanak, geç kapitalistleşen ülkelerdeki sanayileşme süreci kadar erken kapitalistleşen ülkelerde de karşımıza çıkmaktadır. Kapitalizm artıdeğer sömürüsüne dayanan bir üretim tarzıdır; kendinden önceki

* Bu yazı Aralık 2012'de Samsun'da düzenlenen İşçi Filmleri Festivali'nde sunulan metindir.

üretim biçimlerini, eşitsizlikleri yeniden üreterek kendine tabi hale getirir. Kapitalizm ataerkil eşitsizlikleri de değer yaratımına dönüştürür.

Filmde sınıfsal ve cinsiyete dayalı katmanlaşmanın iç içe geçtiğini, birbirini dolayımładığını görüyoruz. Bir ilkokul öğretmenin filmin kahramanlarından Rita'nın oğluna yönelttiği eleştiri, öğrenciler arasındaki sınıfsal farklılaşmayı netlikle ortaya koyuyor. Bu çocukların okula uyum güçlüğü çektiğinden yakınıyor. Problemi de ebeveynlere yüklüyor. Öğretmen sözü, “toplulu konutlarda çocuklar iyi aile terbiyesi almıyor” demeye getiriyor. Büyük çoğunluğu Ford Fabrikası'nda işçi olan bu kadın ve erkeklerin eğitimsizliğinden şikayet ediyor. Tabii ki kadınların fabrikada ücretli işçi olarak çalışmasını da örtük biçimde kınıyor. Buna karşılık fabrika yöneticilerinden birinin çok iyi eğitim görmüş karısı çalışmıyor!! Kocasını iyi para kazandığından olsa gerek, çalışmasına gerek duyulmuyor. Ne de olsa kadının ücreti sadece aile gelirine bir katkı görülüyor. Üstelik “modern” koca, muhtemelen kendisinden daha akıllı, entelektüel ve yetenekli karısını aşağılamaktan geri durmuyor; besbelli otoritesini bu hiyerarşik ilişkiden alıyor.

Öykü bize kadınların erkeklere koşulsuz tabiiyetinin her yerde norm kabul edildiğini, günümüz toplumunda kabul gören, arzu edilen ilişki olduğunu gösteriyor: Fabrikalarda, ofislerde, okullarda, hatta sendikalarda erkekler egemenler. Rita sendika temsilcisiyle toplantıya giderken erkek yoldaşı; “başını eğ, ben konuşurum; ben başımı sallayınca sen de salla” diye salık veriyor.

Biz kadınların gündelik hayattan alışık olduğumuz üzere, çalışmaya yahut bir toplumsal etkinliğe giderken hane içindeki işleri yoluna koymamız gerekli. Sendika toplantısı veya grev bu işleyişi pek de değiştirmiyor doğrusu. Filmdeki örnekler de hayli çarpıcı, ilgi bekleyen hasta koca, okuldan alınmayı bekleyen çocuklar, temzilenmeyi bekleyen ev, kocanın ütülenmeyi bekleyen gömlekleri. Çoğunun kocası bu işlerde yardımcı bile değil, üstelik işler yürümediği için şikayetçi. Oysa ki kadınlar erkeklerin önceki grevlerinde kocalarını, sevgililerini, ağabeylerini, babalarını desteklemişler. Simdi de

erkeklerden destek bekliyorlar. Rita'nın, kendisi grevdeyken işlerin çoğunu üstlenen kocası yaptığı işleri hatırlatınca verdiği yanıt nasıl da ironik: “Bir azizsin, değil mi?”, diye soruyor.

Ancak erkekler kadınların grevi nedeniyle fabrikanın kapatılmasından ötürü kadınları suçluyor. Erkek egemen sendika kadın üyelerine sahip çıkmıyor.. Bir sendika temsilcisi: “İnsanoğlu kendi tarihini yazar”, “insanlar erkektir” diyebiliyor.

Bu film kadınların ataerkil kapitalizme karşı verdiği mücadeleyi anlattığı için önemlidir. Kadınların kendilerinin örgütlediği, kendilerinin yürüttüğü bu grev tüm kadınların katılımıyla güçlü bir dayanışmaya dönüşmüştür. Kadınlar, erkek yönetim kadrosuna rağmen, erkek sendika yöneticilerine rağmen, hayatlarındaki erkeklere rağmen mücadeleden vazgeçmemiş ve haklarını almıştır.

Sözlerimi Türkiye’de yaşanan Novamed direnişine selam yoluyla bitirmek istiyorum. Novamed Antalya Serbest Bölge’de çokuluslu bir şirket. Diyaliz hastaları için kan seti üretiyor. Bundan altı yedi sene önce şirketteki çalışma koşulları kadınlar üzerindeki baskıyı öyle artırmıştı ki örneğin kadın işçileri sıralı gebeliğe zorlamıştı. Kadınlar sürekli mobbinge uğruyorlardı; kadınlara “kafanız işlemiyor, kafanız basmıyor” denebiliyordu. İşçiler 26 Eylül 2006’da greve gittiler. Grevdeki 82 işçiden 81’i kadındı. Grevdeki işçi kadınlar ücret artışı istiyorlardı, çalışma koşullarının düzeltilmesini istiyorlardı. “Rahatlıkla tuvalete gidebilelim, yemek yemek için yeterli zamanımız olsun” diyorlardı. Novamed’de çalışan kadın işçiler, 448 günlük grevin ardından 2008 sonunda insanlık dışı çalışma koşullarının toplu iş sözleşmesiyle belli oranda düzelmesini sağladılar.

IV. Kadın Bedeni, Kadına Yönelik Şiddet

Bu bölümde kadının emek etkinliğiyle birlikte bedeninin nasıl tahakküm altına alındığı sorusuna yanıt aranmaktadır. Erkek egemenliği, çağlar boyunca, kadın bedeni üzerinde yeniden üretilmiştir. Erkekler, kadınları, cinselliklerini, doğurganlıklarını, bedensel etkinliklerini denetleyerek tahakküm altına almaya çalışmıştır. Günümüzün ataerkil kapitalist koşullarında kadınlar çeşitli şiddet biçimlerine, tacize, tecavüze maruz kalmalarının yanı sıra, kadın bedeni reklam sektöründen kozmetiğe sermaye birikimi sürecinde de değer yaratımına konu edilmiştir. İlk yazı bu konuyu çeşitli veçheleriyle irdelemeyi denemektedir.

Denilebilir ki, kadın üzerindeki ataerkil kapitalist tahakküm öncelikle kadının bedeni üzerinde ortaya çıkardığı sonuçlarla görünür hale gelmektedir. Bunun en açık örneğini son dönemde yaşıyoruz. “Üç çocuk doğurun” buyruğunda somutlaşan erkek tahakkümü, üç çocuğun “iktisadi” içerimleri düşünüldüğünde sermayenin de buyruğu haline gelebilmektedir.

İkinci yazı arzu nesnesi olarak kadın bedenini, yığınların gözünde yaratılan “güzellik timsali” ile aşığın gözünde oluşan “güzel kadın” imgesi paralelinde ele almaktadır. “Güzellik”, “arzu” ve kadın bedeni Paramparça Aşklar ve Köpekler filmi üzerinden incelenmektedir. Arzu nesnesi olarak kadının “güzelliğinin”, dolayısıyla bedeninin kendisinden ayrı bir varoluş kazandığına dikkat çekilmektedir. Ayrıca kapitalist toplumda kadın bedeninin, kadından ayrı bir varlıkmiş gibi, sağlıktan kozmetiğe, reklamlardan fuhuşa nasıl me-

talaştırıldığı hatırlatılmaktadır. Böylece, kadın “güzelliği” ve bedeninin, ilkin fetişleştirilerek, ardından metalaştırılarak iki kere kadından ayrı bir varlık kazandığı gösterilmeye çalışılmıştır.

Son yazı Fatmagül’ün Suçu Ne dizisini ele almaktadır. Yazıda gösterimde olduğu dönemde ekrana yansıyan tecavüz sahnesiyle gündeme oturan dizinin, hem metin çözümlemesi denenmekte hem de dizide kadınlar üzerindeki ataerkil kapitalist tahakkümün nasıl işlendiği sorgulanmaktadır. Dizide, Vedat Türkalı’nın senaryosunun aksine, Fatmagül direngen, güçlü, tecavüzcüsüyle uzlaşmayan, mücadeleci bir kadın olarak resmedilmiştir. Yine dizide, yer yer, kadınlarla feminist örgütlerin Fatmagül’e desteğine yer verilmiş, böylece feminist mücadeleye bir selam gönderilmiştir.

Bu yazı Fatmagül’ün Suçu Ne dizisi yayındayken yazılmış, dizinin vaatlerinin yarattığı umut ve beklentiler dile getirilmiştir. Üzülererek belirtmem gerekir ki yazıda öngördüğüm üzere, Fatmagül Kerim’den ayrı bağımsız bir yaşam kuramamış, dizi besbelli ki “rating” kaygısıyla, beyaz gelinlikli Fatmagül’ün Kerim’le düğünüyle sonlanmıştır. Fatmagül’ün Kerim’e aşkı, dizinin barındırdığı çeşitli olanakları yerle bir ederek, dizinin vaatlerini boşa çıkarmıştır. Yani, Fatmagül’ün mücadelesi, ataerkil normlara, devletin onayına kurban edilmiştir.

Ataerkil Kapitalist Toplumda Kadının Bedeni*

“Kadın bedeni, devlet ve erkekler tarafından temellük edildiği ve emeğin yeniden üretimi ile birikimin bir aracı olarak işlev görmeye zorlandığı oranda, kadınların sömürülmelerinin ve direnişlerinin son zeminidir” (Federici, 2011:29).

Giriş

İnsan neslinin üremesi, insan toplumlarının birincil koşuludur. Bedenleri ve doğurganlıklarıyla toplumların varoluşunu ve süregitmesini sağlayan kadınlar, gebelik, doğum ve emzirme edimleriyle özgül emek süreçlerini deneyimleyerek insan yavrusunu üretirler.

Kadın bedeninin toplumların varlığını sürdürmesinde bu muazzam katkısına karşılık, erkek egemenliği, çağlar boyunca, kadın bedeni üzerinde yeniden üretilmiştir. Erkekler, kadınları, cinselliklerini, doğurganlıklarını, bedensel etkinliklerini denetleyerek tahakküm altına almaya çalışmıştır. Erkeklerin kadınların cinsel ve üreme kapasitesine el koyması özel mülkiyetin ve sınıflı toplumun oluşumunu önceler. Hatta, Gerda Lerner’a göre (1986: 8) kadın bedeninin cinselliğinin metalaşması, özel mülkiyetin temelinde yer alır.

Günümüzün ataerkil kapitalist toplumlarında da erkekler, doğurganlıklarını, giyiniş ve görünüş biçimlerini, hareket kabiliyetle-

* Bu yazı Toplum ve Hekim Dergisi’nin 2012 Temmuz- Ağustos sayısında (27: 4) yayımlanmıştır.

rini, emek süreçlerini, bedensel veya cinsel etkinliklerini denetleyerek, kadınlar üzerindeki ataerkil tahakkümü sürdürürler. Ataerkil tahakküm kapitalist üretim ve tüketim süreçleriyle dolayımınırken, kapitalistler, ataerkil eşitsizliklerin sağladığı elverişli koşullar sayesinde kadın bedenini özgül biçimlerde sömürür. Kadınlar emek güçlerinin, bedenlerinin veya -şefkatlilik gibi- toplumsal cinsiyet rollerinin metalaşmasıyla sermaye için değer yaratıcı hale gelirler. Aynı zamanda kadınlardan hane içinde karşılıksız bakım hizmeti beklenir. Kadın bedeni, fuhuş sektöründe olduğu gibi dolaysızca veya reklam sektöründeki gibi dolaylı yoldan kadınların emek-gücüyü birlikte meta ilişkilerine çekilmektedir.

Kadın bedeninin sermayeyle bağlantısı emek etkinliklerinin ötesine geçerek, tüketim ilişkilerine dek uzanır. Kadınlar, “olması gereken” beden görünüşüne kavuşmak –göz altı çizgileri gibi yaşın ilerlemesiyle oluşan “olumsuzluklardan” veya kalçalarında biriken yağlardan kurtulmak- için bedenlerini kozmetik sanayinin ellerine bırakabilirler. Başlarda ayrıcalıklı üst sınıflara sunulan bir hizmet olan kozmetik ürünler ve hatta estetik cerrahi, bugün orta sınıfların ulaşabileceği denli ucuzlamıştır.

Bu çalışmada, kadın bedeninin ataerkil kapitalist toplumda temel iki işlevine odaklanacağım; kadın bedeni bir yandan toplumun yeniden üretiminde merkezi bir rol üstlenmişken, öbür yandan sermaye için değer yaratımı sürecinin konusu haline getirilmiştir. Kadınların günümüz toplumunda ezilmesinin, bu ikili emek sürecinin çözümlenmesiyle daha anlaşılır olacağı düşüncesindeyim. Çünkü, kadınlar her şeyden önce bedenleri ve doğurganlıklarının denetlenmesiyle baskılanmaktadır. O halde, kadınların özgürleşmesinin koşulu, bedenleri üzerinde tam denetime sahip olmalarından geçer.

Kadının Özgül Emek Süreci: İnsan Yavrusunun Üretimi

İnsanın üremesi ve çocuğun bakımı maddi üretim sürecini işler eder. Toplamlar, binlerce yıldır, ikili bir üretimi sürdürürler; bir yandan ihtiyaç nesnelerini bir yandan da kendilerini, insanı, üretirler. Ve insanın üretimi, her türlü üretimin temel koşuludur.

İnsan yavrusunun üretimi kadınların özgül emek etkinliğidir. Kadınlar insan neslinin üremesinde biyolojik özelliklerinden ötürü gebelik, doğum ve emzirmeyi üstlenirler.

Ancak, kadınlara üremedeki işlevlerini aşan, farklı bir toplumsal görev yüklenmiştir; çocuk bakımı. Çocuk bakımı, ilkçağlardan günümüze genellikle kadınların işi görülmüş, kadınların toplumsal üretimin öbür alanlarına katılımını –veya bu alanlardan soyutlanmasını- belirleyen temel etkenlerden biri olagelmıştır.

Antropolojik bulguların ortaya koyduğu üzere, insanlık tarihinin şafağında, insan topluluklarının tek geçim yolu derleyicilik toplayıcılıktı. Toplumdaki tek işbölümü kadınlara erkeğin üreme ediminde bir araya gelmesiydi. Avcılığın başlamasıyla, toplumlar yeni bir işbölümü deneyimlediler; çoğu toplumda erkekler avcılığa yönelirken, kadınlar derleyici kaldılar. Cinslerin avcılık ile derleyici/ toplayıcılıkta uzmanlaşması, pek çok antropoloğa göre, insan yavrusunun bakım ve beslenme ihtiyacında temellenmektedir (Childe, 2007; Lerner, 1986; Şenel, 1991). Bu bakışa göre, “yavurlu insan” -kadın-prematüre doğan insan yavrusunun beslenme ve bakım işini üstlenerek, hem yavruyu korumak hem de ava zeval vermemek için daha çok yakın çevredeki besinleri derlemiştir. Bununla birlikte çocuklu kadınlar da ava katılmış, kimi toplumda avcılık kadın işi görülmüştür; örneğin Eskimolarda balıkçılar genelde kadındır.

Günümüz ataerkil kapitalist toplumunda da çocuk bakımı “kadın işi” olarak görülmektedir. Kadınların çocuk bakımını üstlenmesini gerektirecek biyolojik bir neden bulunmamakla birlikte, bu işin kadın işi olması kadının üreme edimindeki rolüyle bağlantılandırılmaktadır. Çocukları kadınlar doğurduğu (ve emzirdiği) için kadınların bakması gerektiği düşüncesi, toplumun hemen her kesiminde yaygın bir kabuldür. Bu kabul, kadınlara yüklenen –şefkat, duygusallık- gibi toplumsal cinsiyet rollerince meşrulaştırılır –baba şefkati anneninkinin yerini tutabilir mi?-, anneliğe yüklenen ilahi –cennet anaların ayağının altındadır- veya “rasyonel” –her kadın önce annedir- anlamlarla, kadınların bu muazzam yükü üstlenmesi “onurlandırılmaya” çalışılır. Elbet kadınlar çocuklara –ve yaşlılarla hasta-

lara- bakarken, erkekler ücretli iş edinir, kültürel veya sportif etkinliklere katılır, edebiyat, bilim, sanat, felsefe ile uğraşabilirler. Bu nedenle, kadınların toplumsal konumunu belirleyen temel öğelerden biri çocuk bakımındır.

Çocuklar, aynı zamanda geleceğin üretici gücüdür. Kadınlar çocukları yetiştirirken, geleceğin işçilerini de yetiştirmektedirler. Bugünün çocukları yarının işçileridir. Kadınlar, besinden giysiye tüm ihtiyaç nesnelerinin, eğitimden sağlığa temel hizmetlerin meta ilişkisine çekildiği kapitalist toplumda, kapitalizmin en önemli varlık koşulunu, geleceğin emek gücü sahiplerini hane içinde kapitalist olmayan koşullarda üretirler. “Üç çocuk doğurun” buyruğu, şimdi daha anlaşılır değil midir? Kadınlar hane içine kapatılıp toplumsal süreçlerden uzak tutulurken geleceğin işçilerini yetiştirsinler istenmektedir. Ama öyle çok sayıda çocuk doğurup büyüsünler ki sermayenin ihtiyaç duyduğu ucuz işgücü, artan emek arzının düşürdüğü ücretlerle olanaklı hale gelsin, denmektedir. Aslında bu akıl pek basittir ve bir taşla iki kuş vurmaya benzer; bir yandan kadınların emeği ve bedeni üzerindeki denetimi artırarak, kadınların erkeklerle bağımlılığını güçlendirmek amaçlanmaktadır, öbür yandan işçi ücretlerini düşürecek tedbirler kadınların omuzlarına yüklenmektedir.

“Kadınlığın” ve Ataerkil Tahakkümün Zemini Olarak Beden

Dinsel mitler kadını, cinselliği ve günahı eşanlamlı görür. Antik mitolojide Pandora’nın kutusu (Pandora’s box) (“box” sözcüğünün İngilizce’de vajinanın gündelik dilde karşılığı olması dikkat çekicidir) dünyanın bütün kötülüklerini, cinsellik dahil, içerir (Fortier, 1975: 279).

Toplumsal cinsiyet normlarına göre “kadın olmak”, yansız bir olguyu ifade etmekten hayli uzaktır zira ataerkil toplumda kadınlık, tabiiyet ve egemenlik ilişkileri çerçevesinde kurulur. Kadın, ilkin, bedeniyle “kadın” olur. Kadının bedeni, ataerkil normlara göre oluşturulurken, kadın, bedeninin ve bedensel etkinliklerinin ataerkil mekanizmalarla denetlenmesiyle, “kadın” haline gelir.

Kadınları denetim altında tutmak için yaratılan “kadınlık” kri-

terlerine toplumların tarihinden çarpıcı örnekler verilebilir; bunlardan biri eski Çin geleneğindeki “küçük ayak” işkencesidir. Çin’de kız çocuklarına, ayak parmakları kırılıp, ipek sargılarla bağlanarak, ayaklarını küçük gösterecek “altın lotus” adı verilen demir ayakkabılar giydirilirdi. Cinsel cazibenin ve iffetin göstergesi kabul edilen üç inç uzunluğundaki bu ayakkabılar - erkeklerin zevk çengeli (lotus hooks) (Daily, 2000: 26) -, kadınların tek başına hareket etmesini engellediğinden, erkeklere bağımlılıklarının sembolü haline geldi.

Buradaki mesele sadece erkeklerin tariflediği bir “güzellik” kriterini, kadınların bedenine zarar vererek dayatmasından ibaret değildir, ne de erkek egemenliğinin kendisini küçük yaşlardan itibaren kadın bedeni üzerinde hissettirmesidir. Mesele, kadınların, bedenleri sakatlanarak hareketsiz kılınmalarıdır; hane dışındaki dünyaya dair bilgilere erişimlerinin kısıtladığından, erkeklere bağımlılığının sürdürülmesidir. Üstelik, kadınların ayaklarını sakatlayanın erkekler olduğu, erkeklerin bundan nesnel çıkarları bulunduğu görünmez hale gelmiştir. Küçük kızlara bu ayakkabıları anneleri veya yakın kadın akrabaları giydirdiğinden, kadınlar daha küçük yaşlarında öbür kadınlara “güvenilmeyeceğini” öğrenirler! Erkekler, böylece, kendi egemenliklerini pekiştirirken, kadın dayanışmasını, kadınların bedenlerini sakatlayarak, zedelemiş olurlar.

Günümüz toplumlarında kadınların bedenlerini denetim altına alan böylesi işkencelerin bulunmadığı düşüncesine kapılmak hayli yanıltıcıdır; eve kapatılmak, davranışların denetlenmesi, art arda doğumlar, bekaret kontrolleri, kürtaj yasağı, estetik cerrahi, açlığa varan diyetler kadınların yaşamını işkenceye çevirebilmektedir (Reischer ve Koo, 2004: 301).

Kadınların cinselliği binlerce yıldır ataerkil tahakküm altındadır. Tarih boyunca kadınların cinselliğini daha özgürce yaşadığı dönemler olmuştur elbet ancak çoğu durumda kadınların cinsel bağımsızlığı, erkek egemenliğine tehdit olarak görülmüş ve baskılanmaya çalışılmıştır. Ataerkil kapitalist toplumda heteroseksüel tek eşli evli kadınların cinselliği normdur. Arzulu veya şehvetli kadın erkek fan-tezisini süslediği müddetçe kabul edilebilirdir, yoksa kadın aseksü-

el, edilgen, itaatkar olmalıdır. Ortaçağın şehvetli, asi, itaatsiz olarak tarif edilen kadınlarını yola getirmeyi amaçlamış cadı avı (Federici, 2011: 152) bugünkü kadının yaratılmasında ilk adımdır. Anneliğin yüceltilmesi ve kadınlığın iffet, namus kategorileriyle yeniden tarif edilmesiyle, sonuca ulaşılmıştır. Bu dönüşüm sürecinde devlet cinselliği, doğurganlığı ve aile hayatın denetleyen eril bir kurum olarak yapılanmıştır.

Kadınların bedenleri üzerindeki denetimin kritik yanlarından biri üremeye bağlantılıdır. Günümüzün “modern” toplumlarının çoğunda kürtaj hakkı yirminci yüzyılın ikinci yarısında mücadelelerle kazanılmıştır. Türkiye’de kürtaj yasağı 1983 yılında kaldırılmıştır. Oysa Ortaçağda kadınlar şifalı otlar türünden çeşitli doğum kontrol araçlarına sahipti. Kadınlar, periyodu hızlandırmak, kürtaja neden olmak veya gebeliği önlemek için “rahim ağzına yerleştirilen koruyucular” (fitiller) kullanıyordu. Kapitalizmin şafağında doğum kontrolünün suç haline getirilmesiyle kadınlar nesilden nesile aktarılan ve onlara doğum konusunda nispeten özerklik sağlayan bu bilgilerden mülksüzleştirilmiştir (Federici, 2011: 133). Kendi bedenleri üzerindeki denetimi yitiren kadınlar, çeşitli sebeplerden ötürü istenmeyen gebeliklerde ya çocuğu doğurmak durumunda kalmış ya da canlarına kasteden yöntemlerle çocuğu aldirmaya veya düşürmeye çalışmıştır.

Türkiye’de son dönem kadınların bedenine ve doğurganlığına yöneltlen saldırı, yükselen muhafazakârlığın ürünüdür. Ataerkil eşitsizliklerden beslenen iktidar, kadınların bedenlerini, cinsellikleriyle üreme kapasitesini sınırlayarak denetim altına almaya çalışmaktadır. “Üç çocuk doğurun” diye buyuran dil veya kürtajı yasaklayan / kısıtlayan politikalar, açık ki kadın bedenini erkeklerin ve devletin denetimine sokmayı hedeflemektedir. Bu hedef, Türkiye genelinde yürürlüğe konan çeşitli projelerle desteklenmektedir. Örneğin, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı’nın “Aile Okulları Projesi” kapsamında pek çok ilde belediyeler eğitimler başlatmıştır. Bu eğitimlerde “aile birliğinin” önemi konu edilmekte, ailenin İslam dinindeki önemine vurgu yapılmaktadır. Eğitimlerde kadınların cin-

selliğine ve bağımsızlığına tehditler savrulduğu görülmektedir. Örneğin Kütahya belediyesinin düzenlediği üç günlük kursta verilen eğitimlerde nikâhsız yaşamın kadını soysuzlaştırdığı, feministlerin kadın haklarını savunarak kadınlara “zulüm” ettiği ileri sürülmüştür.

Ailenin ataerkil ilişkiler bütünüün süregitmesinde taşıdığı işlev, kadının baskılanmasını sürdürmek ve kadını hane içine kapatarak, erkeklerle bağımlı kılmaktır. 2012 Nisan ayı başında Ankara’da “Yerel Yönetimler ve Aile” başlıklı bir sempozyum düzenlenmesi bu nedenle rastlantı değildir. Aileyi güçlendirmek, kadınları erkeklerin tahakkümü altına sokmakla aynı şeydir; kadınları eve kapatmak, ücretsiz bakım sağlayıcı konuma getirmektir. Böylelikle güçlü aile bağları, edilgen, itaatkar kadınların yanı sıra, sorgulamayan, boyun eğen, pasif nesiller yaratılmasına olanak verir.

Ancak mesele muhafazakârlığı dayatmaktan daha karmaşıktır; zira ataerkil denetim, kapitalist birikimin bugünkü ihtiyaçlarıyla örtüşmektedir. İlkın uysal, itaâtkar, hane içinde bakım işi yüklenmiş istihdama katılamayan kadın, yeni dönem sanayi politikaları için ideal emek gücü yaratmaktadır. Kadınların bakım işlerinden arta kalan zamanda esnek işlerde çalışması istenmektedir. Böylece kadınlar, sermayenin ihtiyaç duyduğu esnek işlerde çalışacak ucuz emek gücü havuzunu oluşturacaktır. Ne var ki esnek çalışmanın “kadınlara uygun iş” olarak ifade edildiği görülmektedir; oysa bu yakıştırma, sermayenin esnek çalışmaya duyduğu ihtiyacı kadınlara yansıtmasından başka bir şey değildir. Esnek çalışmanın kadınlar için ideal olduğunu iddia etmekle egemen söylem hem kadını ataerkil normlara yerleştirir hem de bu ataerkil normlara dayanarak, sermayenin ihtiyacını sanki kadınların ihtiyacıymış gibi ifade ederek gerçekliği ters çevirir.

Bu bağlamda “üç -veya beş- çocuk doğurun” söylemi kadınları eve kapatmanın yanı sıra iktisadi / politik hedefleri barındırmaktadır. Yani güçlü aile bağlamında kapitalizmin ikinci hedefi, kadınların hane içinde çocuk (ve yaşlı /hasta) bakımını üstlenmesidir. Sosyal politikalar geriler, bakım kurumlarının sayısı azaltılır ve sağlık hizmeti metalaşırken, büyüyen yarığı kadınların doldurması, yani kadın-

ların hanenin yaşlılarına ve hastalarına bakması istenmektedir. Sağlık sistemindeki neo-liberal dönüşümle hastanede kalma süresinin gerilemesi, örneğin, hastanın bakımını hane içindeki kadınlara yüklemektedir. Bahsi geçen sempozyumun davetiyesinde yer alan geniş aile fotoğrafı, hedeflediği “mutluluk” tablosunun hemen ardından, kadınların hane içindeki potansiyel iş yükünü ortaya koymaktadır. Üçüncü hedef ise, neslin hızla üremesine yöneliktir. Elbette ki üç (beş) çocuk kritiktir; kadınlardan hane içinde geleceğin işçilerini yetiştirerek yedek işçi ordusunu genişletip, ücretlerin düşmesine katkıda bulunması beklenmektedir (bkz. Yaman Öztürk, 2012). Ne ironiktir ki, geçenlerde basına yansıyan şu talihsiz sözler, ataerkil kapitalist sistemin yeniden üretiminde kadından beklenen tüm bu “görevlerin” kadını baskılamayla kol kola yürüdüğünü, her türlü eleştireden çok daha iyi ortaya koymaktadır: “Kadından anneliği çıkardığımızda geriye kutsal bir şey kalmaz”. Bu sözler kadını anneliğe indirgemekle kalmaz, kadınlar üzerindeki ataerkil denetimi gözler önüne serer. Ataerkil iktidar, kadınlara, çocuk bakımını yüklemek için annelik üzerinden bahsettiği kutsallığı, kendisine yönelen en ufak bir tehditte geri almakta; yahut kadınları bu kutsallık payesini geri almakla tehdit ederek denetim altında tutmaya çalışmaktadır.

Yine son dönemde gündeme gelen kürtaj düzenlenmesi benzer bir zihniyetin ürünüdür. Yeni düzenlemelere göre yasal kürtaj izninin yalnızca “anne ve bebeğin bedensel sağlığındaki riskler” ile sınırlandırılması, insanın psiko-sosyal özelliklerini dikkate almayan bir bakıştan kaynaklanmaktadır. Planlanmamış veya -ergen gebeliği, aile içi huzursuzluk, eşin uyguladığı fiziksel şiddet, duygusal istismar, tecavüz sonucu gebelik, ailenin zarar görme olasılığı veya yoksulluk gibi- istenmeyen gebeliklerin de dikkate alınması gerekir. Benzer durumlarda kadınlar sağlıklı ortamlarda ücretsiz kürtaja serbestçe ulaşabilmelidir (Türkiye Psikiyatri Derneği, 2012).

Kadınlar bedenleri için oluşturulan “normlar” nedeniyle büyük eziyet çekmektedir. Bir kere kadınların büyük çoğunluğu bedeninden hoşnut değildir. Kadınlar “güzelleşmek” uğruna hemen her gün

adeta bir dekatlon yarışı (Elçik, 2010: 138) deneyimler. Aslında kadınlara biçilen rol ideal bedene ulaşmaları değil, ulaşmamalarıdır; “amaçlanan, ideala ulaşmama sonucu değil; ulaşmanın imkânsızlığı, yani ulaşmama halinin sürekliliğidir” (Elçik, 2010: 138).

Çoğu kadın kendini “şişman” bulmaktadır. Türkiye’de de özellikle kentlerde çoğu kadın düzensiz de olsa bitmek bilmeyen bir diyet yapmaktadır. Yapılan son araştırmalar “istemli yetersiz beslenme” alışkanlığının küçük yaşlarda başladığını göstermektedir. İzmir’de yapılan bir araştırma, 12-16 yaşındaki ekonomik düzeyi yüksek öğrencilerin yüzde 70’inin kendini kilolu bulduğunu, yüzde 10.5’inin de diyet yaptığını ortaya koymuştur (Oğuz, 2005: 33).

Erkek arzusunun biçimlendirdiği, kadınların ulaşmak için türlü cefa çektiği ancak büyük çoğunluğunun dışında kaldığı “norm” kadınların endişe, yetersizlik, kendine güvenmeme duygularını besleyerek, erkeklere tabiiyetini güçlendirir. “Anorexia” ve “Bulimia” gibi yeme bozukluğu hastalıklarının yüzde 90’ının kadınlarda görülmesi bir yana, bu hastalıklar bütün psikiyatrik hastalıkların en yüksek oranda can kaybına neden olan özelliklerini taşımaktadır (Oğuz, 2005: 33). Body Shop’un torbalarının üzerinde yazan doğru ise “dünyada beş top model ve onlara benzemek isteyen 5 milyar kadın” (Düzkan, 2010: 111) bulunmaktadır. Yeterince “güzel” veya yeterince “zayıf” olmamak gündelik alışkanlıkları da etkilemektedir. Kadınların yaklaşık 7/10’si görünüşünü beğenmediği için olağan yaşam etkinliklerinden (erkek arkadaşlarıyla buluşmak, okula veya işe gitmek) elini ayağını çekmektedir (İnceoğlu ve Kar, 2010: 74).

Öte yandan bu “güzellik” arayışı, güzelliğin ırksal hiyerarşisini de barındırmaktadır. Örneğin Asyalı kadınların, güzelliğin yanı sıra zekânın da göstergesi kabul ettikleri Avrupalı göz yapısına sahip olabilmesini vaat eden gözkapağı ameliyatı giderek yaygınlaşmaktadır. Morgan (aktaran Sharp, 2000: 307-308) estetik operasyonların içerdiği cinsiyetçi, ırkçı ve yaşçı şiddetin altını çizerek, kadınların “bıçak bağımlılığına” dikkat çekmektedir. “Gençliği muhafaza eden, çirkin ve sıradan olandan güzel yaratan” bu sihirli bıçaklar ataerkil bağlamanın merkezindedir; kadınların bedenlerini patolojik kılarak sömürür.

Sermayenin Yarattığı Beden / Bedenin Yarattığı Sermaye

Kapitalist toplumda kadınlar bedenleri ve emekleriyle özgül bir metalaşma sürecinin nesnesi olurlar. Kadınların emek süreçleri bedenlerinden kolaylıkla kopartılamaz; bedenin işlevleri kadar kadın bedenine yüklenen anlamlar, normlar ve toplumsal cinsiyet rolleri her türlü emek etkinliğine eşlik eder, dahası emek süreçlerini şekillendirir, bu nedenle kadınların kapitalist anlamda sömürülmesi, bedenleri üzerindeki ataerkil tahakkümle kol kola yürür.

Kadının bedeni ve cinselliği fuhuş ve pornoda olduğu gibi dolaysızca, reklamlar, medya ve emek süreçlerinde dolaylı yoldan metalaştırılır. Beden, üreme ve cinsellikle bağlantılı işlevler üzerinden parçalara ayrılır ve vajinaya, rahme ve memeye indirgenir (Sharp, 2000: 294). Günümüzde kadınların yumurtaları da alınır satılır bir meta halini almıştır. Kadın bedenin metalaşması, kapitalist sömürünün kapitalist öncesi sömürü ve tahakküm biçimleriyle iç içe geçtiği bir örüntü sergiler. Örneğin fahişelik, üretim, üreme, köleleştirme ve sömürgeleştirmenin birbirine karıştığı süreçler olarak karşımıza çıkar (Sharp, 2000: 294).

Kadın bedeni üretim süreçlerinde “toplumsal cinsiyete” dayalı rolleri üzerinden dolaylı olarak emek etkinliğine konu olur. Örneğin, 1980 ve 1990’larda Meksika’dan Endonezya’ya geç kapitalistleşen dünyada “itaatkar” kadınların “becerikli” parmakları uluslararası sermayenin emek yoğun tekstil sanayileri için en elverişli seçim olagelmisti (bkz. Yaman Öztürk, 2010: 111). Kadınlar sağlıksız çalışma koşullarında, uzun saatler boyunca ucuza çalıştırılarak, “Asya Kaplanları”nın kapitalist gelişiminin motoru oldular. Bu ülkelerin bir çoğunda kadın işçilerin ‘el çabuk’luğunu vurgulayan kampanyalar ve reklamlar yapıldı. Örneğin Malezya’da hükümet, ülke içinde yatırım yapacak uluslararası sermaye için işçi kadınların reklamını yapan broşürler hazırlamıştı. Broşürde, “Elleri küçüktür ve son derece özenle çalışır. Üretim hattının verimliliğine doğulu (Malezyalı) bir kızdan daha çok katkı koyabilecek denli iyi niteliklere ve kalıtsal özelliklere sahip biri daha var mıdır?” diye soruluyordu.

Bir başka örnek hosteslerdir; uçaklarda kadın hosteslerin işi ik-

ram servisi ve yolculara yardımcı olmakla sınırlı değildir, hosteslerden yolcuları hoş tutması, rahatlatması da beklenir. Örneğin, iniş ve kalkışlarda kadın hosteslerin anonsuyla yolcuları anne sesini anıştıran bir sesle rahatlatmak amaçlanmaktadır. Bu örnekte kadınlara yüklenen “şefkatlilik”, hava yolu şirketlerinin bir “kullanım değeri” olarak sonuna dek sömürdüğü bir olgu olarak karşımıza çıkar. Böylece, ataerkinin kadına “yakıştırdığı” toplumsal bir norm, kapitalizmin değer yaratımında bir dolayım / araca dönüşmektedir. Benzer biçimde Arlie Russell Hochschild (2003) hava yolları şirketlerinin diğer emek biçimleri gibi duygusal emeği de metalaştırdığını ve satılan ürünün bir parçasına dönüştürdüğünü ileri sürmüştür.

Tanıdık örneklerden bir diğeri de hemşireliktir. Erkekler de bu mesleğe kabul edilmeye başlamışsa da hemşirelik kadın mesleği görülmektedir. Bakım işiyle bağlantısı, duygusal emek içermesi, şefkat ve sabır gerektirmesi gibi kadınların toplumsal cinsiyete dayalı rol ve davranışlarıyla bağlantısı, hemşireliği kadın mesleği haline getirmiştir. Bu nedenle cinsiyete dayalı işbölümünün neredeyse dolayimsız bir uzantısıdır. Açıkçası sağlık alanı, hem hemşirelik mesleği ile ilintili hem de erkek hekim – kadın hemşire biçiminde rollerin ayrışması bakımından cinsiyete dayalı işbölümünün hayli görünür olduğu bir örüntü sergilemektedir.

Kadınlar kapitalist emek süreçlerinde özgül tahakküm biçimlerine maruz kalırlar. Emek süreçleri üzerindeki denetim, kadınların bedenlerinin denetlenmesiyle koşut gelişir. Kadınların annelik ve karılık rolleri, kadınları işyerinde baskılayan mekanizmalara dönüştürülebilir. Kadınların baskılanması iş görüşmelerinde başlar. İş görüşmesinde kadınların bedensel özelliklerine vurgu yapan sorular sorulmakta, kimi meslek alanlarında kadınların beden ölçüleri ile görünüşleri kriter alınabilmektedir. Görüşmelerde kadınlara çocuk yapmayı düşünüp düşünmediği sorusu yöneltilebilmekte, hatta kadından bir süreliğine doğurmama garantisi istenebilmektedir. Kadınların bedenleri üzerindeki denetim emek süreçlerinde daha baskın bir biçim alabilmektedir. Kadınlardan belirli biçimlerde giyinmesi veya belirli davranışlarda bulunması istenebilir. Kadınlara yük-

lenen “ıffetlilik”, “ağırbaşlılık” gibi ataerkil norm ve davranışlar, iş yaşamında da yürürlüktedir. Ne ironiktir ki, kadınlardan belirli normlara uyan davranışları sergilemesini bekleyen zihniyet, kadınları aşağılayan, bedeniyle ve giyinişleriyle ilgili söz söylemeye cüret eden, sözel veya fiziksel tacizde bulunan zihniyetle yan yana durur. Hatta çoğu zaman bu ikisi çakışır.

Kadınlardan aynı zamanda “hoş görünmesi” beklenir. Kadın banka çalışanları, marketlerde çalışan genç kadınlar, hostesler ve –özellikle özel hastanelerdeki- hemşireler her daim bakımlı ve güler yüzlü olmalıdırlar. Pek çok (prestijli) iş alanında ise kadınlardan “kadınsı” özelliklerini öne çıkaracak biçimde bakımlı olmaları beklenir. Örneğin, bankacılık alanında kadınların görünüşlerine özen göstermesi zorunludur; hatta genelde gişelere ve ön masalara kadınların yerleştirildiği görülmektedir (Eyüboğlu vd., 2000: 58).

Kadınların emek etkinliği üzerindeki özgül denetim, cinselliklerini ve doğurganlıklarını denetleyeme dek uzanır. Örneğin Meksika sınırındaki sanayilerde (maquiladoralar) hayli ileri gidilmiş, kadınların cinselliğini ve doğurganlığını denetleyen uygulamalar yapılmıştır; örneğin kadınlara düzenli olarak gebelik testi yaptırılmıştır (bkz. Yaman Öztürk, 2010: 116). Türkiye’de de Novamed direnişi, şirketin olumsuz çalışma koşullarını dayatmasının yanı sıra sıralı gebelik uygulaması gibi kadınların bedenleri ve cinsellikleri üzerinde kurmaya çalıştığı dolaysız denetime karşı yürütülmüştü (Akgökçe, 2007).

Öte yandan kadın bedeni, güzellik, incelik, kozmetik sanayi, estetik cerrahi birlikte ataerkiyle kapitalizmin mükemmel uyumunu bir kez daha ortaya koyar. Kadınların daha ince, daha güzel, daha genç görünmek için yapamayacağı yok gibidir; elde edilecek ödül için acı çekmeye değerdir; böylece beden, güzel görünmek uğruna “kurban” edilir (İnceoğlu ve Kar, 2010: 75). Bu uğurda kadınlar, kapitalist toplumda devasa bir sektör halini alan kozmetik ve ilaç sanayine milyonlarca lira akıtmaktadır. Erkeğin arzusu, ataerkinin kurduğu dil ve tahakküm biçimleriyle kadının arzusuna dönüşmekte, bu tahakküm sermayenin dolayımıyla –ve elbet teknolojinin sağladığı olanaklarla- yeniden üretilmektedir. Burun estetiği, yüz gerdirme,

yağ aldırma (liposuction) gibi kozmetik operasyonlar, bu nedenle, feminist eleştirinin yanı sıra politik ekonominin de konusudur.

Sonuç Yerine: Bedenimiz Bizimdir

Kadın bedeni binlerce yıldır erkek egemenliğinin kurulduğu ve yeniden üretildiği alan olagelmıştır. Ataerkil normlar, ilişkiler ve kurumlar kadınların bedenlerini, cinselliğini, üreme kapasitesini denetleyerek, kadınları tahakküm altına almıştır.

Kapitalizm, kadınların bedenini emeklerinin yanı sıra değer ve artı-değer yaratımının konusu haline getirmiştir. Kadın bedeni bir yandan emek süreçlerinde çeşitli biçimlerde kapitalist tahakküme maruz kalırken, öbür yandan kozmetik sanayiye ve tıp sektörüne yeni değerlendirme alanları yaratmaktadır. Öyle görünüyor ki, kadın üzerindeki ataerkil kapitalist tahakkümün en görünür ve en güçlü olduğu alan kadın bedenidir.

Kapitalizm ve erkek egemenliği ilkin kadın bedenini tahakküm altına aldığına göre, kadınların özgürlük mücadelesinin merkezi taleplerinden biri bedenleri ve üreme kapasiteleri üzerinde tam bir denetime kavuşmaktır. “Üç çocuk doğurun” söylemine, kürtaj yasağına, beden için tayin edilen “güzellik” kriterlerine karşı kadınların yanıtı “bedenimiz bizimdir” sloganıdır. Avrupalı feministler de 1970’lerde “bedenim benimdir yaşamım benimdir” diye haykırıyorlardı (Seccombe, 1986: 26). Bu sloganlar, kadınların bedenleri üzerindeki tahakkümün özünü ortaya koyar: Kadınların bedenleri ve üreme kapasitelerini denetlemek, kadınlar üzerindeki toplumsal denetimin merkezinde yer alır. Kadınlar bedenleri üzerinde tam denetim kuramadıkça kendi yaşamlarını denetleyemeyecektir.

Kaynakça

- Childe, G. (2007) Kendini Yaratan İnsan, Çev.: Filiz Ofluoğlu, Varlık Yayınları.
- Akgökçe, N. (2007) Bu Kez Kızlar, Direniş ve İnsan Onuru Kazanacak! Novamed: Bir Grevin Öyküsü, Erişim Tarihi 10 Nisan 2012, http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=13198.

- Daly, M. (2000) *Gyn / Ecology*, H. Barnett (der.), Sourcebook on Feminist Jurisprudence içinde, Cavendish Publishing: London.
- Düzkan, A. (2010) *Moralim Bozuldu Kuaföre Gittim*, G. Elçik ve T. B. Özenç (der.), *Bedende Kıpırdanmalar* içinde, Varlık Yayınları.
- Elçik, G. (2010) *Paramparça Bedenler ve Lanetli Şımanlık*, G. Elçik ve T. B. Özenç (der.), *Bedende Kıpırdanmalar* içinde, Varlık Yayınları.
- Federici, S. (2011) *Caliban ve Cadı, Çev: Öznur Karakaş*, Otonom Yayıncılık.
- Fortier, L. (1975) *Women, Sex and Patriarchy, Family Planning Perspectives*, 7 (6): 278-281.
- Hochschild, A. R. (2003) *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*, University of California Press.
- İnceoğlu, Y., Kar A. (2010) *Yeni Güzellik İkonları: İnsan Bedenin Özgürlüğü mü Mahkumiyeti mi?*, Y. İnceoğlu ve A. Kar (der.), *Dişilik, Güzellik ve Şiddet Sarmalında Kadın ve Bedeni* içinde, Ayrıntı Yayınları.
- Lerner, G. (1986) *Creation of Patriarchy*, Oxford University Press.
- Eyuboğlu, D., İncir, G., Ilgaz, N. A., Fidan, E., İnce, Y., Yoğunboy, Y. (2000) *Bankacılık Sektöründe Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık*. T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Reischer, E., Koo, K. S. (2004) *The Body Beautiful: Symbolism and Agency in The Social World*, *Annual Review of Anthropology*, 33: 297-317.
- Secombe, W. (1986) *Marxism and Demography: Household Forms and Fertility Regimes*, J. Dickinson ve B. Russell (der.), *Western European Transition* içinde, Croom Helm, London: 23-55.
- Sharp, L. A. (2000) *The Commodification of the Body and Its Parts*, *Annual Review of Anthropology*, 29: 287-328.
- Şenel, A. (1991) *İlkel Topluluktan Uygur Topluma*, Verso.
- Türkiye Psikiyatri Derneği (2012) *Türkiye Psikiyatri Derneğinin Kürtaj ve Sezaryen Tasarısı Hakkında Görüşleri*, Erişim Tarihi 30 Eylül 2012, <http://sosyalistfeministkolektif.org/feminist-gundem/feminist-gundem/kurtaj/297-turkiye-psikiyatri-derneginin-kurtaj-sezaryen-tasarisi>.

- User, İ. (2010) Biyoteknolojiler ve Kadın Bedeni, Y. İncoğlu ve A. Kar (der.), Dişilik, Güzellik ve Şiddet Sarmalında Kadın ve Bedeni içinde, Ayrıntı Yayınları.
- Yaktıl Oğuz, G. (2005) Bir Güzellik Miti Olarak İncelik ve Kadınlarla İlgili Beden İmgesinin Televizyonda Sunumu, Selçuk İletişim, 4 (1): 31-37.
- Yaman Öztürk, M. (2010) Kapitalist Gelişme ve Kriz Sürecinde Kadın Emeği: Asya Deneyiminden Çıkarılacak Dersler, Çalışma ve Toplum Dergisi, 1 (24): 105-132.
- Yaman Öztürk, M. (2012) Sosyo Ekonomik Politikaların Dönüşüm Sürecinde Kadın Emeği, III. Kadın Hekimlik ve Kadın Sağlığı Kongresi sunuç metni, 18-20 Mayıs, İstanbul.

Valeri'nin Öyküsü: Ataerkil Kapitalist Toplumda Kadın Bedeni*

Amores Perros⁸⁸ filminin ikinci bölümü Valeri'nin öyküsünü anlatır. Top manken Valeri, 41 yaşında evli ve çocuklu zengin Daniel'e aşiktır. Daniel, Valeri'yle birlikte bir yaşam kurmak için ailesini terk eder. Valeri'ye, salonu, Valeri'nin, -reklamını yaptığı parfüm markası gibi- büyüleyici (enchant) görüldüğü büyük bir reklam panosuna bakan bir ev alır. Bu mutlu tablo Valeri'nin art arda geçirdiği elim kazalar sonucu bir bacağına kaybetmesiyle kararır. Daniel'in sabrı ve sevgisi zamanla sönümlenirken, bacağının kesilmesi-ne koşutlukla Valeri'nin reklamı panodan indirilir.

Valeri'nin öyküsü kadın erkek ilişkisi, aile kurumu veya toplumsal ahlakın iki yüzölçümü üzerine tartışmalara konu olabilir. Ben tüm bu tartışmaları kuşattığını düşündüğüm, ataerkil ilişkiler ve kapitalist birikim sürecinde kadın bedeninin iki temel rolüne kısaca değinmek istiyorum.

İlkin, kadın, bedeniyle “kadın” olur. Kadının bedeni ataerkil normlara göre biçimlendirilir. Valeri günümüz toplumunda tariflenen güzellik kriterlerinin cisimleşmiş halidir; sadece meslek yaşamında değil, toplumsal yaşamında da, aşk ilişkisinde de top modeldir. Daniel Valeri'ye “sen çirkin olamazsın” derken Valeri'den değil

* Bu yazı 2012 ODP kadın dergisinde yayımlanmıştır.

88 Türkiye'de Paramparça Aşklar ve Köpekler adıyla gösterime giren 2000 tarihli Alejandro González Iñárritu filmi.

de salt güzelliğinden bahseder gibidir. Daniel'in sözleri "güzelliğin", kadının bir özelliği olmaktan çıkarak, kendi başına bir varoluş kazandığını düşündürür. Sanki güzellik, şimdi, fetiş karakterini açık eden, ayrı bir varlık biçimini almıştır.

Elbet bunun koşulu güzelliğin evrensel değer olmasından geçer. Erkekler için kadının "güzelliği" pek çok niteliğini önceleyebilir. Valeri aynı zamanda evrensel güzeldir; sadece Daniel'in değil, tüm erkeklerin gözünde güzelliğin sembolüdür. Filmdeki TV programında sunucu ona "Güney Amerika'nın en güzel kadınlarından biri" diye seslenir.

Kadın güzelliğinin böylesi fetişleştirilmesi erkek egemenliğinin sonucudur ve cinsler arasındaki eşitsiz ilişkiyi imler. Açıkçası erkekler, binlerce yıldır, kadınlara çeşitli güzellik kriterlerini dayatmaktadır. Afrika'da kadınların uzun boyunlu görünmesi için boyunlarına takılan ve çıkarılamayan halkaları hatırlayalım. Erkekler kadınları kendileri için "güzelleştirirken", bedenlerini sakatlayarak, hareketlerini kısıtlayarak tahakküm altında tutarlar. Böylece kadınlar bir yandan belirli bir güzellik kriterine ulaşmak için çabalarsken, öbür yandan erkeklere tabi hale gelirler.

Günümüzdeki güzellik normları da benzer işlev görür. Kadınlar erkeklerin arzusunu kendi arzuları gibi yaşamak, o arzuyu karşılamak üzere her türlü cefaya katlanmak zorunda kalır. Kapitalist toplumda güzelleşme arzusu ve dolayısıyla kadının bedeni sermayenin değerlenme aracına dönüşmüştür.

İkincisi, kapitalist toplumda kadın bedeni, fuhuş sektöründe olduğu gibi dolaysızca veya reklam sektöründeki gibi dolaylı değer yaratımı sürecine çekilebilmektedir. Valeri'nin mesleği, modellik, güzelliğin ve bedenin meta karakteri kazanmasına örnektir. Valeri'nin bedeni modellikle doğrudan, reklamlarla dolaylı sermaye birikimine hizmet eder.

Demek ki güzellik ve beden, ilkin fetişleştirilerek, ardından metalaştırılarak iki kere kadından ayrı bir varlık kazanmıştır. Model-

lik, bu nedenle, kadın bedeni üzerindeki ataerkil tahakkümün en açık örneğini sunar.

Sonuç olarak, erkek iktidarının kadın bedeni üzerinden yeniden üretilmektedir. Bunun yanı sıra sermaye birikimi, ataerkil ilişkilerin sağladığı elverişli koşullarda, kadın bedenini özgül biçimlerde değer yaratımı süreçlerine konu etmektedir.

Son dönemde gündeme gelen “üç çocuk doğurun” söylemi, kürtaj yasağı ve annelik övgüsü kadınların bedenleri üzerindeki ataerkil tahakkümü açık ederken, sermayenin çıkarlarını örtük biçimde dile getirir. Bir yandan kadına biçilen temel görev, annelik, kadınların üreme makinelerine dönüştürülmesini amaçlamaktadır. Öte yandan kadınlardan geleceğin işçilerini yetiştirerek yedek sanayi ordusunu genişletip, ücretlerin düşmesine katkıda bulunması beklenmektedir.

Biz kadınların ataerkil kapitalist tahakküme karşı tavrımızsa nettir: bedenimiz bizimdir!

Fatmagül'ün Suçu YOK!*

Kadına yönelik şiddetin hız kesmediği Türkiye’de kadın cinayetlerinin 2002-2009 yılları arasında yüzde 1400 arttığını öğrendik. 2009’un ilk 7 ayında 953 kadın öldürülmüş. 2010’un ilk 9 ayında 478 kadın tecavüze, 722 kadın tacize uğramış. Bu veriler nice-likel göstergelerin soğuk ve sanal varoluşunun aksine, kanımızı donduracak denli gerçek.

Kadın cinayetleri ve kadına yönelik şiddet hızla tırmanırken kit-
leleri ekrana bağlayan dizilere dört erkeğin genç bir kadına tecavüz-
zü nü konu edinen bir dizi eklendi: Fatmagül’ün Suçu Ne?

Dizinin yayına girmesi ve özellikle tecavüz sahnesinin ardın-
dan tecavüzün çeşitli biçimlerde pornografikleştirildiğine tanık ol-
duk. Pazarlarda Fatmagül’ün “donu” yok sattı; “ister sev ister teca-
vüz et” sloganıyla şişme Fatmagül bebekleri piyasaya sürüldü; he-
men hepsi erkek bir çok köşe yazarı ağızlarının suyu akarak Fatma-
gül’ü, diziyi, tecavüzü polemik konusu yaptılar. Bütün bunlar yet-
mezmiş gibi, 17 Ekim 2010 gecesi Habertürk kanalında Ali Poyra-
zoğlu’nun sunduğu “Gölgede Muhabbet” adlı programda “Fatma-
gül’ün Suçu Ne?” dizisindeki tecavüz sahnesi parodi olarak sergi-
lendi. Ali Poyrazoğlu’na, tecavüzü normalleştirerek meşrulaştırdığı
tepkileri yağdı. Tepkilere rağmen Ali Poyrazoğlu ve kanal yöneti-
minden bir açıklama ve beklenen özür gelmedi.

Bunun üzerine, artan tecavüz vakaları ve kadın düşmanlığını,
adli takipsizlikleri, suçluların cezasız kalmasını ve kanalın “tecavüz

* Bu yazı Sosyal Araştırmalar Vakfı’nın 2010 Almanak’ında yayımlanmıştır.

sahnesini meşrulaştırmasını kınamak isteyen” kadınlar Sosyalist Feminist Kolektif’in çağrısıyla bir araya geldi. Habertürk’ün bulunduğu Ciner Yayın Holding binasının önünde toplanan bir grup kadın eylem ve basın açıklaması yaptı. Biz Erkek Değiliz İnisiyatifi (BEDİ) de Habertürk’ü binası önünde protesto etti. “Bunda gülünecek ne var?” yazılı pankart açan BEDİ üyeleri bu skece gülemediklerini, “gülmek bir yana adeta kanımız dondu”; “eğer erkeklik, eşitsizliği savunmak, hükmetmek, ezmek, şiddet uygulamak ve yok etmekse biz erkek değiliz” dediler.

Bütün bu gelişmelerin ardından, “Fatmagül’ün Suçu Ne” dizisini, kadına yönelik şiddeti, şiddetin en can yakıcı biçimiyle, tecavüzle, hem de dört erkeğin tecavüzüyle, hiçbir biçimde meşrulaştırmadan ve pornografi malzemesi yapmadan ekrana taşıdığı; kadına yönelik şiddeti ve tecavüzü tartışma konusu haline getirdiği ve dahası erkek şiddetine karşı bir konum alarak, baş eğmeyen, direngen bir kadını konu edindiği için çok önemli buluyorum. Rating kaygılarıyla yapılan rötuşlar, uzatmalar, konudan uzaklaşmalar bir yana, bu dizi feminist mücadelenin kazanımlarıyla yeniden yapılandırılmış bir senaryoya dayanıyor ve bu yanılla feminist literatüre önemli bir katkı niteliği taşıyor.

Fatmagül’ün Suçu Ne: Filmden Diziye

“Fatmagül’ün Suçu Ne” dizisinin senaryosu Vedat Türkali’nin 1970’lerde “Umutsuz Şafaklar” adıyla yazdığı film senaryosuna dayanıyor. Vedat Türkali Fethiye’de duyduğu bir olaydan esinlenerek yazdığı senaryoyu filme çekmek ister. Ancak ne var ki sansür kurulu senaryoyu reddeder. Film çekilemez (Türkali, 2003).

1975 yılında Vedat Türkali sansürle uğraşırken, senaryonun ufak değişikliklerle sinemaya uyarlandığı haberi gelir: Osman Seden Türkali’nin senaryosuna dayanarak, başrollerini Orhan Gencebay ile Müjde Ar’ın oynadığı “Batsın Bu Dünya” filmini çekmiştir. Vedat Türkali 1976 yılında, “Umutsuz Şafaklar” isimli senaryosunu izinsiz kullandığını belirterek yapım şirketini mahkemeye verir. 1983 yılında sonuçlanan davada mahkeme, yapımcıyı senaryo yaza-

rına para cezası ödemeye mahkum eder (Türkali, 2003).

İlk filminden 11 yıl sonra 1986 yılında Süreyya Duru Vedat Türkali'nin orijinal senaryosunu filme alır. Filme “Fatmagül'ün Suçu Ne?” adını verir. Filmin başrollerinde Hülya Avşar ve Aytaç Arman vardır.

Vedat Türkali'nin senaryosu aradan geçen 24 yıldan sonra bu kez bir diziyle karşımıza çıktı. Dizi senaryosu orijinal senaryoya sadık kalmakla birlikte, dikkat çekici değişiklikler içeriyordu.

Türkali'nin senaryosuna göre bir sahil kasabasında zihinsel engelli ağabeyiyle birlikte yaşayan Fatmagül'e biri kasabanın yoksul gençlerinden, üçü zengin ailelerin çocukları olan dört genç erkek tecavüz eder. Gençler tecavüzün ardından tutuklanır. Zengin aileler çocuklarını kurtarmak için yoksul genç Kerim'i oyuna getirirler. 2004 yılında yürürlükten kaldırılan 765 sayılı Türk Ceza Yasası'nın, Anayasa Mahkemesi'nin 2001 yılında iptal ettiği, 434. maddesi uyarınca tecavüze uğrayan kadın tecavüzcüsü (ya da tecavüzcülerinden biri) ile evlendiğinde tecavüzcüler ceza almıyordu. Erdoğan, Selim ve Vural'ın aileleriyle avukatları, oğullarının bu yasa maddesine dayanarak ceza almaması için Kerim'i Fatmagül'le evlenmeye ikna ederler. Kerim de hapis cezasından kurtulmak için Fatmagül'le evlenir.

Fatmagül Kerim'in evine taşınır. Filmde Fatmagül yazgısına boyun eğen, Kerim'i kocası, kurtarıcısı kabul eden “kurban” olarak resmedilir. Fatmagül için Kerim'le evlenmek o denli meşrudur ki, özenerek hazırladığı yatakta Kerim'le beraber yatacağını zannetmektedir. Kerim içinse bu evlilik ağır bir yükür; değil Fatmagül'le birlikte yatmak, aynı evde yaşamayı dayanılmaz bulmaktadır. Senaryoya göre Kerim de başkalarının da tecavüz ettiği bir kadınla evlenmek zorunda kaldığı için “kurban”dır. Kerim Fatmagül'ü kötü kaderinin müsebbibi görmekte, içten içe kinlenmektedir. Öfkesini gizlemediğine, tersine giderek Fatmagül'e fiziksel şiddet uyguladına tanık oluruz. Öte yandan Fatmagül'ün arkadaşlık ettiği, dertleştiği komşu teyzeyle diyaloglarından Kerim'in kendisini seveceği günü beklediğini anlarız.

Bir gece Kerim eve sarhoş gelir ve o gece Fatmagül’le sevişirler. Sabah Fatmagül’ü yanında görünce hiddetlenen Kerim Fatmagül’e fiziksel ve duygusal şiddet uygular. Bir kaç ay sonra Fatmagül’ün gebe olduğu anlaşılır. Kerim bu sefer Fatmagül’ü acımasızca döver, karnını tekmeler ve bebeğini düşürmesine sebep olur. Fatmagül yine kocasından şikayetçi olmaz, düştüğünü söyler.

Bu olayın ardından Kerim’le Fatmagül’ün yakınlaşmaya başladığını görürüz. Kerim kendini kandıran zengin arkadaşları Erdoğan, Vural ve Selim’in ve Avukatları Münir’in tavırlarından rahatsız oldukça, Fatmagül’e yakınlaşır: Nihayet filmin sonunda Fatmagül ile Kerim birlikte bir yaşam kurmaya çalışırlar. Zengin gençler karşısında iki yoksul “kurban” Fatmagül ve Kerim bir tür sınıfsal dayanışma içine girmişlerdir.

Orijinal haliyle senaryo Fatmagül’ün değil Kerim’in öyküsünü öne çıkarmaktadır. Filmde Fatmagül’ün Kerim’i tecavüz nedeniyle suçladığına, kendisine uyguladığı şiddet nedeniyle öfkelenmesine tanık olmayız. Film Kerim’in, arkadaşlarıyla beraber tecavüz ettiği genç kadınla evlendirilmesiyle yaşadığı “ezikliği” konu edinmiş gibidir. Sanki, asıl problem tecavüz değil de zengin ailelerin yoksul Kerim’i Fatmagül’le evlendirerek “kazıklamasıdır”.

Bu senaryoya karşılık dizi senaryosu bambaşka bir mecrada ilerlemektedir. Geçen sürede Türk Ceza Kanunu değiştiği için senaryoda değişiklik yapılması gerekmiş, buna göre tecavüzcü gençler tutuklanmadan Fatmagül şikayetini geri çekmiş ve Kerim’le evlendirilmiştir. Daha sonra öğreneceğimiz gibi, Fatmagül’ün Kerim’le bir süre sonra yakınlaşması ve yaşamını ortaklaştırmak zorunda kalmasını meşrulaştırmak için olsa gerek, Kerim Fatmagül’e aslında tecavüz etmemiştir. Tecavüzü engellemek aksine tecavüze seyirci olmak başlı başına bir suçtur ve affedilemez. Bu nedenle, dizide bu gerilimle birlikte Kerim’le Fatmagül’ün arasında zamanla bir aşkın yeşertilmeye çalışılması, kurgunun bütününe zarar verecek gibi görünmektedir. Nitekim bir keresinde Fatmagül, kendisine iyi davranmasını bekleyen ve aşkını talep eden Kerim’e “sana iyi davranmak kendime ihanet etmek gibi geliyor” yanıtını vermişti.

Bu değişikliklere karşın diziyi filminden ayıran temel fark Fatmagöl karakteridir. Dizideki Fatmagöl filmdeki Fatmagöl'den hayli farklı, neredeyse zıt bir karakterde çizilmiştir. Fatmagöl dört erkeğin tecavüzünün yarattığı fiziksel ve duygusal travmayla boğuşurken, yengesinin oyunları, nişanlısı Mustafa'nın onu tek başına bırakmasıyla ciddi bir ruhsal çöküntü içine girmiştir. Başlarda nişanlısına karşı kendini suçlu hissetse de, maruz bırakıldığı korkunç boyutlardaki şiddeti öfkeye dönüştürmesini bilmiş, kendisine çizilen hayatı hiçbir biçimde kabullenmemiştir.

Fatmagöl dizi boyunca direngen ve kaderine boyun eğmeyen bir kadın olarak resmedilmektedir. Bu nedenle Fatmagöl "kurban" değildir. Yaşadığı onca acıya, hayal kırıklığına, çöküntüye rağmen yaşama tutunma mücadelesi vermektedir. Fatmagöl'ün ayakta kalma mücadelesine tanık olmak için, hatta sırf bu nedenle izlenmesi gereken dizide, ataerkil ilişkileri sorgulatacak pek çok mesaj verilmektedir. Dizide verilen başlıca mesaj, tecavüzün sorumlusunun Fatmagöl olmadığıdır. Senaristler açık bir biçimde Fatmagöl'den yana taraf olmuşlardır.

Dizide sınıfsal farklılıklar ve sınıflar arası mücadele de hayli etkili bir biçimde verilmektedir. Her durumda çıkarları doğrultusunda yeni stratejiler geliştirip yeni komplolar kuran, çeşitli entrikalar ve oyunlarla gerçeklerin üzerini örtmeye çalışan, çıkarları çatıştığında birbirlerinin bile kuyusunu kazabilen birbirlerine güvensiz Yaşaranlar ailesine karşılık; Fatmagöl ve geniş ailesi birbirini koruyup gözetken, birbirinin derdini ortak dert edinen, birlikte gülüp birlikte ağlayan, zenginlik kadar yoksulluğu da paylaşan insanlar olarak dayanışmacı ilişkiler içerisinde sunulmaktadır. Diziyi orijinal senaryodan ayıran önemli farklardan biri, bu sınıfsal farklılık zemini üzerinde konumlanan Fatmagöl'ün mücadelesinin, sınıf mücadelesine kurban edilmemesidir.

Dizinin Kadınları: Ataerkil Toplum Kadınları Ortaklaştırıyor

Dizideki mesajlardan bir diğeri kadın dayanışması ile ilgilidir. Önce dizideki başlıca kadın karakterlerini hatırlayalım: Fatmagöl,

Fatmagül'ün yengesi Mukaddes, Ebe Nine (Kerim'in Ablası), Perihan (Selim'in annesi), Meltem (Selim'in sevgilisi, sonra karısı), Asu (Mustafa'nın arkadaşı/sevgilisi). Dizideki bu kadınlar güçlü kadınlar olarak resmedilmektedir. Erkeklerle kıyasla genelde iyi karakterdedirler. Ayaklarının üzerinde duran, durmaya çalışan, bunun için mücadeleye veren kadınlardır.

Bu kadınların her biri bir biçimde erkek şiddetine ve erkek egemen toplumun tahakkümüne maruz kalmıştır. Dizinin ilerleyen bölümlerinde Mukaddes'in gebe iken sevdiği adam tarafından terk edildiğini öğreniriz. Karnındaki çocuğu kaybetmek istemeyen ancak bir başına kalan Mukaddes çareyi Fatmagül'ün abisi ile evlenmekte bulmuştur. Belki de hırçınlığı, hoşnutsuzluğu bundandır. Perihan bencil ve nezaketsiz kocasının para hırsı ve entrikalarından yorulmuş, kendisini sürekli başka kadınlarla aldatmasından yılmıştır. Asu kim bilir hangi erkeğe inanarak köyünden kalkıp İstanbul'a gelmiş ve yapayalnız kaldığı koca şehirde ona imzalatılan milyonluk senetler yüzünden fahişelik yapmak zorunda bırakılmıştır. Meltem'in severek nişanlandığı adam nişan gecesi bir kadına tecavüz etmiş, üstelik bu gerçeği gözünün içine bakarak Meltem'den gizlemiştir. Dizide Ebe Nine'nin de bir hikayesi olduğuna dair ipuçları verilmiş, ancak henüz hikaye bize aktarılmamıştır.

Farklı toplumsal sınıf ve statülere, farklı eğitim düzeylerine sahip bu kadınlar ataerkil toplumsal ilişkiler içerisinde sırf kadın oldukları için; bedenlerini, emeklerini, yaşamlarını denetlemek isteyen erkeklerin baskısına, saldırısına, tahakkümüne maruz kaldıkları için ortaklaşmaktadır.

Dizide kadınlar arasında açık bir dayanışma ilişkisi kurulmuştur. Fatmagül'e ilk yardım elini uzatan, sonrasında yaşamları ortaklaşınca Fatmagül'e her konuda destek olan Ebe Nine'dir. Fatmagül'le birlikte Kerim'e öfkelenmiş, kızmıştır. Ebe Nine Fatmagül'ün savcılığa şikayette bulunmasını, bir psikologla görüşmesini, eğitimi ni devam ettirmesini, ufak bir restoran açmasını desteklemiştir.

Perihan, oğlu Selim'i bir kadına tecavüz ettiği için bir türlü affedememiş, Selim'e ve kocasına kızgınlığını zaman zaman dile ge-

tirmiştir. Leman ve Hilmiye'nin oğulları Vural ve Erdoğan'ı hemen bağırklarına basmalarına karşılık Perihan'ın oğluna yönelttiği eleştirel tavrı önemlidir. Ancak Selim ve Erdoğan tutuklandıktan sonra Perihan'ın da çeşitli entrikalar içine girdiğini görürüz. Bu dönüşüm, dizide doyurucu bir açıklama getirilmediği için, senaryodaki bir boşluk olarak mı değerlendiril melidir; yoksa Perihan iki yüzlü burjuva ahlak-sızlığı-mın esiri mi olmuştur.

Asu sevdiği adam Mustafa'nın yaşamının gizemini öğrenmek için iz sürerken Fatmagül'e ulaşmıştır. Tecavüzden haberi olmayan, aksine Fatmagül'ün Mustafa'yı bırakıp gittiğine inanan Asu ile Fatmagül tanışmalarıyla yakınlaşmışlar, Fatmagül evden kaçınca bir kaç günlüğüne Asu'ya sığınmıştır. Fahişelik yaparak ayakta kalmaya çalışan Asu, etrafındaki erkeklere karşı Fatmagül'ü korumuş kollamıştır.

Meltem bir yandan tecavüz gecesinden sonra içine düşen kuşukuyu bir türlü üzerinden atamamış; ancak ne var ki bir yandan da Selim'in tecavüzcü olduğunu kabullenmek istememiştir. Olayları öğrendiğinde ise Fatmagül'e destek olmak istemiş, tecavüz gecesi Selim'in olay yerinde düşürdüğü, sonra Mukaddes'in Selim'e geri verdiği nişan yüzüğünü getirip Fatmagül'e teslim etmiştir. Gerçekleri öğrendiğinde Selim'e boşanma davası açacak kadar kararlı davranmış ancak tanıklık hususunda tereddütlü tavrını da sürdürmüştür.

Kadınlar arasında doğallığında gelişen dayanışma ilişkisi içerisinde bir tanesi feminist bir talep olarak öbürlerinden ayrılmaktadır. Meltem'in Selim'e ilişkin şüphelerinin arttığı ve neredeyse emin olduğu bir anda Perihan'a gerçekleri kendisine anlatmadığı için yönelttiği sitem ve eleştiri, politik bir dayanışma talebidir: Sizi anlıyorum, annesiniz, demişti Meltem. Oğlunuzu destekleyecek ve yanınızda olacaksınız. Ancak bir kadın olarak benimle de dayanışmanızı beklerdim!

Dizinin Vaadi - Kadın Dayanışması

Hemen her gün bir kadının bir erkek tarafından katledildiği; üniversite profesörlerinden köşe yazarlarına kadınlara türlü türlü

saldırının yöneltildiği; kadının emeğinin değersizleştirilip, yok sayılmaya çalışıldığı günümüz Türkiye’si’nde Fatmagül’ün Suçu Ne dizi-si hiç kuşkusuz cesurca bir girişimdir.

Her şey bir yana, tecavüzü doğallaştırmadan, sıradanlaştırmadan, meşrulaştırmadan, pornografikleştirmeden işlemesi nedeniyle dizi övgüyü hak etmektedir. Asu’nun fahişelik yapması, Mukaddes’in evlilik dışı gebeliği de ataerkil tuzaklara düşmeden aktarılmıştır. Her ne kadar Asu Mustafa’nın ailesi tarafından horlanmış olsa da; Mukaddes çok iyi karakterli bir kadın olarak çizilmese de, bu kadınlar yaşam ve ayakta kalma mücadelesi içerisinde gösterilmektedir. Ayrıca tecavüzcü, entrikacı, bencil erkekler karşısında kadınlar genelde iyi karakterli, dayanışması, güçlüdürler. Karakterlerin bu özenli seçimi, senaristlerin ataerkil topluma bakışını ve kadınlardan yana konum aldıklarını açıkça ortaya koyan diğer özelliklerdir.

Dizinin bu yanıyla politik bir vaat taşıdığına inanıyorum. Dizi-yi üçüncü yahut dördüncü bölümden itibaren düzenli takip eden bir kadın olarak ilk günlerden itibaren bende uyandırdığı umudu kaybet-medim. Zaman zaman hayal kırıklığı yaşasam da, mahkemenin ve dolayısıyla dizinin kadın dayanışması ile sonlanacağı düşüncesinde-yim. Ataerkil roller ve tahakküm ilişkilerinin yaşamlarını ortaklaştırdığı bu kadınların birbirlerini kucaklamasını, desteklemesini bekli-yorum. Bu iyi niyetli bir kadının naif beklentisi olmanın ötesinde bir anlam taşıyor. “Cehenneme giden yolların iyi niyet taşlarıyla döşen-diği”ni bilen bir kadın olarak, iyi niyetli bir temenni-yi dillendiriyor değilim; politik bir kadın dayanışmasını arzuluyorum. Mukaddes’in, Asu’nun ve Meltem’in korku ve endişelerinden sıyrılarak mahke-medede gerçekleri aktararak tanıklık yapmasını; Mukaddes’in istiyor-sa bebeğini doğurmasını ve belki de Ebe Nine ve Fatmagül’ün yar-dımıyla büyütmesini; Perihan’ın oğluna rağmen gerçekleri anlatma-sını ve Fatmagül’e destek olmasını bekliyorum.

Kaynakça

Türk Ceza Kanunu, <http://www.ceza-bb.adalet.gov.tr/mevzuat/765.htm>

- Türkali, V. (2003) “Umutsuz Şafaklar”, Eski Filmler: Senaryolar içinde, Gendaş Kültür, İstanbul.
- Öz, Y. (2011) “Fatmagül'ün Suçu Ne ve Öyle Bir Zaman Geçer Ki'de Tecavüz”, 27 Nisan 2011, <http://bianet.org/kadin/bianet/129570-fatmagulun-sucu-ne-ve-oyle-bir-zaman-gecer-ki-de-tecavuz>, erişim tarihi: 13.08.2011.

SAV Kitapları

- * Almanak 2000+1 -----
- * Almanak 2002 -----
- * Almanak 2003 -----
- * Almanak 2004 Analizleri -----
- * Almanak 2005 Analizleri -----
- * Almanak 2006 Analizleri -----
- * Almanak 2007 Analizleri -----
- * Almanak 2008 Analizleri -----
- * Almanak 2009 Analizleri -----
- * Almanak 2010 Analizleri -----
- * Almanak 2011 Analizleri -----
- * Devlet ve Tabiat Biyoteknoloji Çağında İnsan Hakları ----- Hürol Çankaya
- * Ulusötesi Kapitalist Sınıf Oluşumu Türkiye ve Koç Holding Örneği -----
----- M. Gürsan Şenalp
- * Hane Devlet Piyasa Kadın Emeği ve Sosyal Politikalar Bağlamında
Cinsiyetlendirilmiş Bütçe ----- Özgün Akduran
- * Bilmediğimiz Kapitalizm Gizli Elin Kurumsallaşması: YOİKK --- Ayşe Cebeci
- * Metalaşma ve İktidarın Baskısındaki Üniversite -----
----- Der. Fuat Ercan-Serap Korkusuz Kurt
- * "Galata Hanları" (1868-1945) Paranın Serüveni ----- Başak Ergüder
- * Türkiye'de Kapitalizmin ve Sosyal Güvencesizliğin İnşası ----- Ferhat Akyüz
- * Bir Kavram Kapitalizm Neyi Anlatır?
Türkiye'de Kapitalizmin ve Fetişizmin İnşa Süreci ----- Ş. Gürçağ Tuna
- * Düşünce Fabrikaları Sermayenin Harici Belleği ----- Özlem Tezcek
- * Kriz ve Maliye Düşüncesinde Değişim "İzzettin Önder'e Armağan" -----
----- Der. Abuzer Pınar-Ahmet Haşim Köse-Nihat Falay
- * Yıkım Çağında Direniş, Arayış ve Sınıf Mücadelesi ----- Yüksel Akkaya
- * Mahalle Bakkalından Küresel Aktöre Arçelik İşletme Tarihine Marksist
Yaklaşım ----- Koray Yılmaz
- * Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği: Türkiye Örneği -----
----- Der. Saniye Dedeoğlu-Melda Yaman Öztürk
- * Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları
Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi ----- Özgür Öztürk
- * Suyun Metalaşması: Kıtlığın Nedeni Kıtlığa Çare Olabilir mi? -- Gaye Yılmaz

- * Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik:
Bursa Örneği ----- Umut Ulukan
- * Türkiye’de Kırsal Alan Yönetimi -----Sabrina Kayıkçı
- * Sermaye Birikimi, Kalkınma, Azgelişmişlik
Türkiye ve Dünya Üzerine Notlar ----- Mehmet Türkay
- * Para, Banka, Devlet Merkez Bankası Bağımsızlaşmasının
Ekonomi Politikası ----- Ümit Akçay
- * Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme ----- Fuat Ercan
- * Küresel Kapitalizm ve Devletin Dönüşümü Türkiye’de Mali İdarede
Yeniden Yapılanma ----- Selime Güzelsarı
- * Taşeronlu Birikim Tuzla Tersaneler Bölgesinde Üretim İlişkilerinde
Enformelleşme ----- Nevra Akdemir
- * Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz: Türkiye 1979 Krizi -----
----- Melda Yaman Öztürk
- * Bankalar, Birikim, Yolsuzluk 1980 Sonrası Türkiye’de Bankacılık Sektörü
----- Nuray Ergüneş
- * Kapitalizmi Planlamak Türkiye’de Planlama ve DPT’nin Dönüşümü -----
----- Ümit Akçay
- * Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye
Uygulaması -----Tolga Tören
- * Dünden Yarına Yurttaşlık 21. Yüzyılda Yurttaşlık, Ulusal Devlet ve
Küreselleşme ----- Eren Deniz Tol Göktürk
- * Küreselleşme Sürecinde Kentlerin Tarihsel-Kültürel Değerlerinin
Korunması Türkiye-Bodrum Örneği ----- H. Perihan Kiper
- * Türkiye’de Tarım Topraklarının Tarım Dışı Amaçlarla Kullanımı
Adapazarı Örneği ----- Murat Kayıkçı
- * Halklara Karşı Bir Örgütlenme NATO Kuruluşundan İstanbul Zirvesine -----
----- Semih Hiçyılmaz
- * Yeni Dünya Düzeni ve Çevre ----- Necla Yıkılmaz
- * İşçi Sınıfının Değişen Yapısı ve Sınıf Hareketinde Arayışlar Deneyimler
Sempozyumu Bildiriler Kitabı -----
- * Türkiye’yi Sınıf Gerçeğiyle Anlamak 2. Sınıf Çalışmaları Sempozyumu -----
- * Türkiye İşçi Sınıfı ve Emek Hareketi Küreselleşiyor mu?
3. Sınıf Çalışmaları Sempozyumu -----